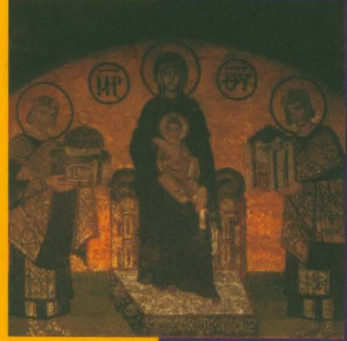

Michael Grant

Roma'dan Bizans'a

homer*kitabevi*

ROMA'DAN BİZANS'A

İ.S. Beşinci Yüzyıl

Bizans İmparatorluğu, batılı ülkelerde genellikle karanlık bir doğu kültürü olarak değerlendirilirken, ülkemizde de adeta 'bizden değil' yaklaşımıyla bir Hıristiyan kültürü olarak değerlendirilmekte ve küçümsenmektedir. Bizans İmparatorluğu bir bütün olarak dahi önemsenmezken, imparatorluğun batıdan gelen ölümcül tehditlerden kurtulup, Avrupa'da ve Asya'nın batısında en hayran bırakıcı kimliğini kazandığı beşinci yüzyıl, çok daha az önemsenir.

İ.S. beşinci yüzyıl, tarihin en az ve en eksik bilinen yüzyıllarından biridir. Batı Roma İmparatorluğu'nun beşinci yüzyılda çökmesinin dışında, Doğu İmparatorluğu'nun neden çökmediği ve Konstantinopolis'ten yönetilen Bizans İmparatorluğu'na dönüşerek neredeyse bin yıl daha yaşamasının kökenleri çok araştırılmaz.

Ünlü tarihçi Grant, tarihin önemli kavşaklarından beşinci yüzyılı rahatça anlaşılabilir bir üslupla adeta yeniden canlandırmakta ve Roma'nın çöküşünün yanısıra, gözardı edilen diğer konuları da incelemektedir.

ROMA'DAN BİZANS'A
İ.S. Beşinci Yüzyıl

MICHAEL GRANT

Çeviren
Z. ZÜHRE İLKGELEN

homer*kitabevi*

ISBN 975-8293-14-1

Roma'dan Bizans'a
İ.S. Beşinci Yüzyıl

Michael Grant

Özgün Adı
From Rome To Byzantium The Fifth Century AD
© Michael Grant Publications Limited 1998
By Routledge, Inc. 1998 (2. Basım)

Çeviren
Z. Zühre İlkelen

Yayınevi Editörü
Dr. Gül Pulhan

Grafik Tasarım
Timuçin Unan

Ofset Hazırlık
Engin Terim
Şengül Terim

Türkçe 1. Basım 2000

Baskı
Yapım Ofset

© Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Türkçe çevirinin tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında,
yayımcının yazılı izni olmaksızın
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Cad. No:28/A
Galatasaray 80050 İstanbul

Tel: (0.212) 249 59 02 • (0.212) 292 42 79
Faks: (0.212) 251 39 62
e-mail: homerkitabevi@superonline.com

İÇİNDEKİLER

Resimler	vi
Giriş	1
1 Roma ve Diğer Kentler	7
2 Bölünen İmparatorluk	15
3 Konstantinopolis	19
4 Roma'nın Çöküşü	25
5 Maliye ve Ordular	39
6 Doğu ve Batı	47
7 Doğu İmparatorları	61
8 İmparatoriçeler	73
9 Din	81
10 Edebiyat	93
11 Mimarlık	97
12 İnsan ve Tanrı Biçimleri	123
Sonsöz	137
Ekler	
1 I.Constantine ve Sonrası	141
2 Afrika, İspanya, Galya	149
3 I. Iustinianus ve Öncesi	153
Notlar	165
Listeler	
1 Roma İmparatorları (Batı ve Doğu)	204
2 Papalar (Beşinci Yüzyıl)	205
3 Olaylar	206
Kaynakça	
1 Latin	208
2 Yunan	212
3 Günümüz	215
Dizin	220

RESİMLER

1. II Theodosius zamanında (412) yapılmış Konstantinopolis surları
2. Honorius'un altın *solidus*'u, Milano İ.S. 396
3. Fildişi diptik üzerinde Stilicho'nun resmi, Tesoro della Katedrali, Monza
4. III. Valentinianus'un altın *solidus*'u, Roma İ.S. 425
5. 'Augustulus' Romulus'un altın *solidus*'u, İ.S. 475-6
6. Arcadius'un heykeli
7. II. Theodosius'un altın *solidus*'u, Konstantinopolis İ.S. 443
8. I. Leon'un altın *solidus*'u, Thessalonika İ.S. 457-74
9. Zenon'un bronz sikkesi, Roma İ.S. 489-91
10. Anastasius'un bronz sikkesi, Konstantinopolis
11. Bir fildişi diptik kanadı, Barberini Fildişisi
12. Galla Placidia'nın altın *solidus*'u, Ravenna İ.S. 425-30
13. Pulcheria'nın altın *solidus*'u, Konstantinopolis İ.S. 415-20
14. Aelia Eudoxia'un altın *solidus*'u, Konstantinopolis İ.S. 423
- vi 15. Aelia Verina'nın altın *solidus*'u, Konstantinopolis İ.S. 457-74
16. Ariadne'nin altın *tremissis*'i, Konstantinopolis İ.S. 474-91
17. Bir imparatoriçe heykelciği
18. Santa Sabina Kilisesi, Aventinus Tepesi, Roma
19. San Giovanni e Paolo Kilisesi, Roma
20. Galla Placidia'nın anıtmezarı, Ravenna
21. San Giovanni Evangelista Kilisesi, Ravenna
22. Ortodoks Vaftizhanesi, Ravenna
23. St John Studios Kilisesi, Konstantinopolis
24. St Demetrius Kilisesi, Thessalonika
25. Akheiropoietos Kilisesi, Thessalonika
26. Meryem Ana Kilisesi, Ephesos
27. Alahan Doğu Kilisesi, Batı Kilikia, Küçük Asya
28. Dağ Pazarı Kilisesi, Güneydoğu Küçük Asya
29. Kal'at Sim'an Kilisesi, Kuzeybatı Suriye
30. St. Simeon Stylites'i gösteren altın levha
31. Deir-el-Abiad Kilisesi, Mısır
32. Fildişi bir konsül diptiğinden bir yaprak
33. Mopsuestia'da (Misis) bir kiliseden taban mozaiği, Kilikia
34. Elaeusa'da (Ayaş) bir kilise tabanından mozaik, Kilikia

RESİMLER

35. El Bagavvat mezar şapelinden resim, Kharga Vahası, Mısır
36. Eutropius'un başı
37. Büyük Constantine'nin büyük boyutta yapılmış başı, Palazzo
38. Büyük Capitolino Constantine'nin ya da oğullarından birinin başı
39. Hipodromdaki Dikilitaş kaidesinde I. Theodosios kabartması, Konstantinopolis
40. Theodoric'in anıtmezarı, Ravenna
41. San Vitale Kilisesinde İmparator I. Iustinianus'u gösteren bir mozaik, Ravenna
42. San Vitale Kilisesinde İmparatoriçe Theodora'yı gösteren bir mozaik, Ravenna
43. Ayasofya Kilisesi, Konstantinopolis
44. S. Apollinare Nuovo Kilisesi, Ravenna

HARİTALAR

- 1 İtalya ve Sicilya
- 2 Batı eyaletleri
- 3 Kuzey Afrika
- 4 Doğu Avrupa
- 5 Küçük Asya
- 6 Doğu

vii

Yazar ve yayıncı aşağıdaki kuruluşlara izin almadaki yardımlarından ötürü teşekkür ederler.

Bibliothèque Byzantine, Paris
Warburg Institute, Londra
Conway Library, Londra
Courtauld Institute, Londra
Classical Institute, Londra
Thames & Hudson Ltd

Yayın hakkı sahipleriyle temasa geçmek için her türlü çaba harcanmıştır, dikkatsizlik sonucu yazılmamış bir ad varsa, bundan ötürü özür dileriz.

GİRİŞ

Konuşma konularımız arasında Bizans çok az yer tutmaktadır. Gibbon ve onun Victoria dönemindeki takipçileri Bizans'ı, kendini entrikalara, yasak zevklere ve damıtlmış zalimliklere kapıp koyuvermiş, çökme yolunda karanlık bir doğu kültürü olarak değerlendirmişlerdi.¹ Benim kuşağımdan öğrencilerin çoğu Roma'nın Cumhuriyet ya da İmparatorluk dönemlerinden önemli kişileri tanırdı ama Bizans hakkında şu iki noktanın dışında söyleyebilecek bir şey bulamazdı: Constantine, İmparatorluğu yeniden kurmuş ve Hıristiyanlığı imparatorluğun resmi dini yapmak için bir Tanrı esini almıştır. Bu konuda daha fazla açıklama Son-söz bölümünde bulunabilir. Ancak şunu ekleyebiliriz ki, bu kitabın konusunu oluşturan İ.S. beşinci yüzyıl, tüm tarihin en az ve en eksik bilinen yüzyılıdır. Batı Roma İmparatorluğu'nun beşinci yüzyılda son bulduğu sıklıkla söylenir. Fakat, birkaç kişinin çabası dışında Doğu İmparatorluğu'nun neden çökmediğini ve Konstantinopolis'ten yönetilen Bizans İmparatorluğu'na dönüşerek, neredeyse bin yıl daha -13. yüzyıldaki ara dönem hariç- yaşamaya devam ettiğini kaç kişi açıklayabilir.

x

Uzmanların 1920'li yılların sonlarından beri gösterdikleri kararlı çabalara karşın, Bizans İmparatorluğu batı ülkelerinde hâlâ yeterince değerlendirilmemiş ya da anlaşılammıştır. Bu, kısmen aşırı ulusçu önyargıdan kaynaklanmaktadır. Bu önyargı, batılı devlet ve devletçikleri yüceltirken, Konstantinopolis'den yönetilen imparatorluğun daha güçlü olduğu ve hatta Hindistan ve Çin'in batısındaki en önemli devlet olduğu olgusunu göz ardı eder. Derslerimizde Bizans İmparatorluğu'ndan hemen hiç bahsedilmediğine bakılırsa, bu durum eğitim sisteminde de kendini göstermekte ve batılı önyargılarımız her şeyi bastırmaktadır.

Bizans İmparatorluğu bir bütün olarak dahi önemsenmezken, beşinci yüzyıl, imparatorluğun batıdan gelen ölümcül tehditlerden kurtulup, Avrupa'da ve Asya'nın batısında en hayran bırakıcı kimliğini kazandığı yüzyıl, çok daha az önemsenir. Beşinci yüzyıldan söz ederken Roma'nın çöküşü dışında hemen hemen hiçbir şey söylenmez. Halbuki doğudaki imparatorluk doğum sancılarında o dönemde kurtulmuş ve gelişmesini sürdürmüştür.

Doğu İmparatorluğu konusunda bildiklerimizin böylesine az olmasının nedenlerinden biri de Küçük Asya'yı tanımayışımızdan kaynaklanmaktadır.² Harita üzerinde tek bir birim olarak görünse de, aslında büyük bir kıta kadar karmaşıklık ve çeşitlilik gösterir. Küçük Asya'nın, Roma'nın çöküşünden etkilenmediği, Doğu İmparatorluğu'nun kalbi ve Bizans yönetiminin çekirdeği olmayı sürdürdüğü beşinci yüzyıl da dahil olmak üzere, karmaşık ve farklı bir niteliği vardı. O halde Bizans'ın yanlış anlaşılması ve önemsenmemesi için özel bir neden daha vardır; çünkü Küçük Asya hakkında çok az şey bilinmektedir.³

Antik çağda Küçük Asya'da çok sayıda zengin, rafine ve istikrarlı ticaret şehirleri vardı. İonia merkezli batı kıyısı konusunda İ.S. ikinci yüzyılda Pausanias şöyle diyecekti: 'İonia'nın iklimi muhteşemdir, tapınaklarının dünyada eşi yoktur... İonia'nın güzellikleri o kadar fazladır ki Yunanistan'ın kilerden geri kalmaz.'⁴

İonia'nın şehirleri İmparatorluk'da Hıristiyan inancının doğusunda önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, Pergamon (Bergama) düşünce yaşamındaki önderliğini korumuş ve önemli bir din yayma merkezi durumuna gelmiştir. Ege kıyıları önceleri Byzantion'a bağımlıydı, fakat uzun gelenekleri bu yerlerin çok değişken biçimde kendi başlarına yaşamalarına olanak sağlamıştır.

Küçük Asya'nın başka yerlerinde de dikkate değer etkinlikler vardı. Pamphylia'daki Perge hâlâ refah içinde yaşıyordu ve II. Theodosius zamanında (408-50), Myra (Kale) bağımsız Lykia eyaletinin başkentiydi. Side ('Pomegranate') beşinci yüzyılda yeniden canlılık kazanmaktaydı. Bithynia'daki Prusias ad Hypium (Bursa) refah içindeydi. Fakat yarımada'nın orta kesiminde de birbirinden bağımsız epeyce etkinlik vardı. I. Leon'un (457-74), bir haydutlar ülkesi olan Isauria'dan subay ve askerlere iş vermesi özellikle önemlidir; bunun sonucunda bölgede önemli kilise ve manastırlar yapılabilmektedir. Galatia'da Angora da (Ankara) epeyce zenginliğe sahipti. Verimli, fakat eskiden beri geri kalmış⁵ bir bölge olan Kappadokia daha o zamandan yetenekli din adamları yetiştirmişti.

Norman Baynes haklı olarak şöyle demiştir:

'İnanıyorum ki, Roma İmparatorluğu'nun son dönemdeki zenginliği her şeyden önce Küçük Asya'ya, o para ve insan hazinesine sahip olmasından kaynaklanmaktaydı.'⁶

Bu dönemde gelişen olayları incelersek: Tüm imparatorluğun denetimini eline alan I. Theodosius 395 yılında öldüğünde Batı'yı oğlu Honorius'a, Doğu'yu Honorius'un ağabeyi Arcadius'a bırakmıştı; her ikisi de çok gençti. Honorius Batı'yı 423 yılına kadar yönetmiştir. 402 yılında tahtını Mediolanum'dan (Milano) Ravenna'ya taşımış ve Vizigot kralı Alaric'in 410 yılında Roma'yı yağmalamasından zarar görmüştür. Bundan sonra, kısa bir ara dönemin ardından III. Constantine ile Galla Placidia'nın oğlu III. Valentinianus 425 ve 455 yılları arasında batı imparatoru olmuştur. Dönemin son yıllarında Hun tehlikesi büyükse de, Hun İmparatoru Attila 451 yılında, Romalı general Aetius tarafından bozguna uğratılmış ve Aetius da 454 yılında III. Valentinianus tarafından öldürtülmüştür. Ancak Valentinianus bu cinayetin cezasını yaşamıyla ödemiştir. Bundan sonra, zamanın Germen komutanının desteğiyle kısa ömürlü bir Batı İmparatorları dönemi yaşanmış; bu dönem Germen Odoacer'in (Odoacar) 476 yılında Romulus Augustulus'u tahtından indirmesiyle sona ermiştir. İşte Batı Roma İmparatorluğu bu olayla son bulur. Odoacer İtalya kralı olmuş, ondan sonra tahta geçen Ostrogot Theoderic 493 - 528 yılları arasında saltanat sürmüştür.

Bu sırada Doğu İmparatorluğu şu imparatorların yönetimi altında dış tehditlerden kaçınmayı başarmıştır: Arcadius (395-408), II. Theodosius (408-450), Marcianus (450-7), I. Leo (457-74), Zenon (474-91) ve I. Anastasius (491-518). Batı kısmı yıkılırken, imparatorluğun Doğu bölümünün nasıl olup da yaşamını sürdürdüğü incelenmeye değer bir konudur.⁷

3

Bu konuyu ele aldığımızda karşılaşacağımız zorluklardan biri de, beşinci yüzyılın çok tutucu bir dönem olmasıdır. Halk, Hıristiyan inancının gerçek ve savunulabilir niteliğinin ne olduğuyula yakından ilgiliydi ve bu, olaylara da yansyordu. A.H.M. Jones sonuçta ortaya çıkan durumu şöyle özetlemektedir:

Bir dönemin dinî eğilimi konusunda hem gerçeğe uygun, hem de anlamlı bir genelleme yapmak zordur; fakat, en azından Roma İmparatorluğu geç döneminin çok dindar bir dönem olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kuşkucular ve uçular, tarihte ve edebiyatta iz bırakmamışlardır. Hem paganlar, hem de Hıristiyanlar, dünyevî meselelere müdahale eden bazı 'yardımsever' ve 'habis' doğaüstü güçlere yürekten inanıyorlardı. Hepsi, duruma göre o güçlerden yardım ve des-

tek alabilmek veya onları yatıştırıp idare edebilmek için çırpınıyordu.⁸

Averil Cameron da aynı noktaya işaret eder: 'Bugünkü toplumsal ya da siyasal akımlar nasıl tutkulu duygular uyandırıyor, o dönemin insanların da Hıristiyanları bölen pek çok gruplaşmaya rağmen, Hıristiyan öğretileri aynı etkiyi yapıyordu.'⁹

Bu, söz konusu dönemi kavrayabilmemizi güçleştirmektedir; çünkü günümüzde böyle bir tutum düşünülemez ve anlamak da kolay değildir. Halbuki dinsel inanışlar o çağda büyük ve etkin bir güce sahipti. Çünkü din, istikrarsız bir dünyanın tek denge ve istikrar kaynağı olarak görülüyordu.

Yazar Procopius (doğ. 500 civarı), kristolojik tartışmalardan kaçınmanın en iyi yol olduğunu düşünen çok az kişiden biriydi:

Tanrının doğasını araştırmanın bir çeşit çılgınlık olduğu kanısındayım. İnsanın doğası bile açık seçik anlaşılamazken, Tanrının doğasına ait şeyler daha az anlaşılabilir. O halde, tehlikeden kaçınmalı ve -hiç değilse saygıdeğer şeyler üzerine kuşku gölgesi düşürmemek için- bu soruları susarak geçiştirmeliyiz. Ben kendi hesabıma, Tanrı hakkında onun tümüyle iyi olduğu ve dünyanın gidişini gücü altında tuttuğundan başka hiçbir şey söylemeyeceğim.¹⁰

Nyssalı (Sultanhisar) Aziz Gregorius'un (yaklaşık İ.S. 330-95), bu görüşe karşıt olarak halk hakkında düşündüklerini çok daha ilginç biçimde dile getirişine bakalım:

Kentin her köşesinde insanlar bir araya gelip anlaşılmasız konular üzerinde tartışıyorlar. Birine bir şeyin kaç obola satıldığını sorsanız, adam size var edilmiş ve edilmemiş Öz hakkında safsata yapıyor. Ekmeğin fiyatını sorun, Babanın Oğuldan büyük olduğu, Oğlun Babaya bağımlı olduğu yanıtını alıyorsunuz. Hamama girmek istesenez 'Oğul hiç yoktan yaratıldı' diye karşılık veriyorlar. ¹¹

Bu çeşit konuşmalara bugün rastlanmayacağı kesin. O zaman bunların konuşulmuş olması beşinci yüzyılla aramızda neredeyse hiç aşılamayacak bir boşluk yaratıyor. O zamanın insanlarını kendimizden ya da sokakta karşılaştığımız veya tanıdığımız bir kişiden apayrı kimseler olarak görüyoruz. Yöneticiler de bu du-

ruma uygun dindar kişilerdi; bildiğimiz agnostik düşünceye hemen hiç rastlanmazdı.

Bu nedenlerden dolayı İ.S. beşinci yüzyıl boyunca gerçekten olup bitenleri tam olarak betimlemek zordur.¹² Elimizdeki kitapla bu durumu düzeltme ve bugünkü Konstantinopolis'in hava kirliliğiyle aşınmış kent görünümünün ardında geçmişteki ruhunu bulabilme çabasına girişiyoruz. Kolay iş değil. Her şeyden önce, W.B. Anderson'un da işaret ettiği gibi, 'beşinci yüzyıl konusundaki bilgi kaynaklarımız kısıtlı ve çoğu zaman karanlıkta kalmıştır. Günümüz tarihçilerinin olayları yeniden kurma çabaları göze çarpan farklılaşmalar yaratmaktadır.'¹³ Ne var ki, beşinci yüzyılda Konstantinopolis'de oturan imparatorların dünyanın en zengin imparatorları olduğu konusunda pek kuşku yoktur ve bu nedenle de konu incelenmeye değer.¹⁴

Yine de, söz konusu dönem kolay erişilebilecek bir dönem değildir, çünkü bilincimizden, kavrayışımızdan uzaktır, bugün bizleri çok ilgilendirmeyen konularla uğraşmış bir yüzyıldır. Eldeki kaynaklar yetersizdir. Ama beşinci yüzyıl bu yolda direnmemize değer: Sadece o yüzyıl için değil, aynı zamanda bugünkü uygarlığımızın yüreğini ve kaynaklarını oluşturduğu için, o yüzyıl olmasaydı bugünkü durumumuzda olamayacağımız için gereklidir.

Son olarak bir kaç kişisel not eklemek istiyorum. Bazı yerlerde yinelemeler yaptım. Bunu isteyerek yaptım, çünkü konunun karmaşık olması sebebiyle yinelemelerin okurlarıma yardımcı olacağını hissettim. Bugünün kaynaklarından pek çok alıntı yaptım. Bunun nedeni, her ne kadar günümüz batısında önemi takdir edilmiyorsa da, Bizans'ın başlangıç yılları konusunda yine de epeyce şey söylenmiş olmasıdır. O söylenenleri dikkate almasaydım yazık olurdu. Eski yazarlar başka şeyleri anlatırken olayların gerçek akışını da anlatmışlardır. Bunu yinelemeye kalkışmadım. Sonuç olarak, bu kitap, beşinci yüzyıldan önce var olan ve o yüzyılda ortaya çıkan durumlardan bazıları konusunda bir dizi yorum getirmektedir.

Routledge'dan Bay Richard Stoneman ile meslek ve çalışma arkadaşlarına, özellikle Leigh Wilson, Coco Stevenson ve Sarah Brown'a yardımları için teşekkür ederim. Ayrıca, çok yararlı yardımlarından ötürü Library of the Hellenic and Roman Societies ile Reader Services of the British Library'den Bayan Maria Ellis, Dr James Crow ve Bay Paul Jackson'a ve her zamanki gibi ba-

GİRİŞ

na yardım eden karıma teşekkür ederim.

Ayrıca yayınladıkları kitaplardan alıntılar yapmama izin veren aşağıdaki yayınevlerine de teşekkür etmek isterim: Barnes & Noble; British Museum Publishers; Holt, Rinehart & Winston; Meridian Books; Methuen; Murray (John); John Hopkins University Press; Oxford University Press; Princeton University Press; Redman (Alvin); Routledge; Ullstein Bücher; University of Oklahoma Press (Norman); Unwin (L.Fisher); Variorum; Weidenfeld & Nicolson.

Michael Grant, Gattaiola 1997

ROMA ve DİĞER KENTLER

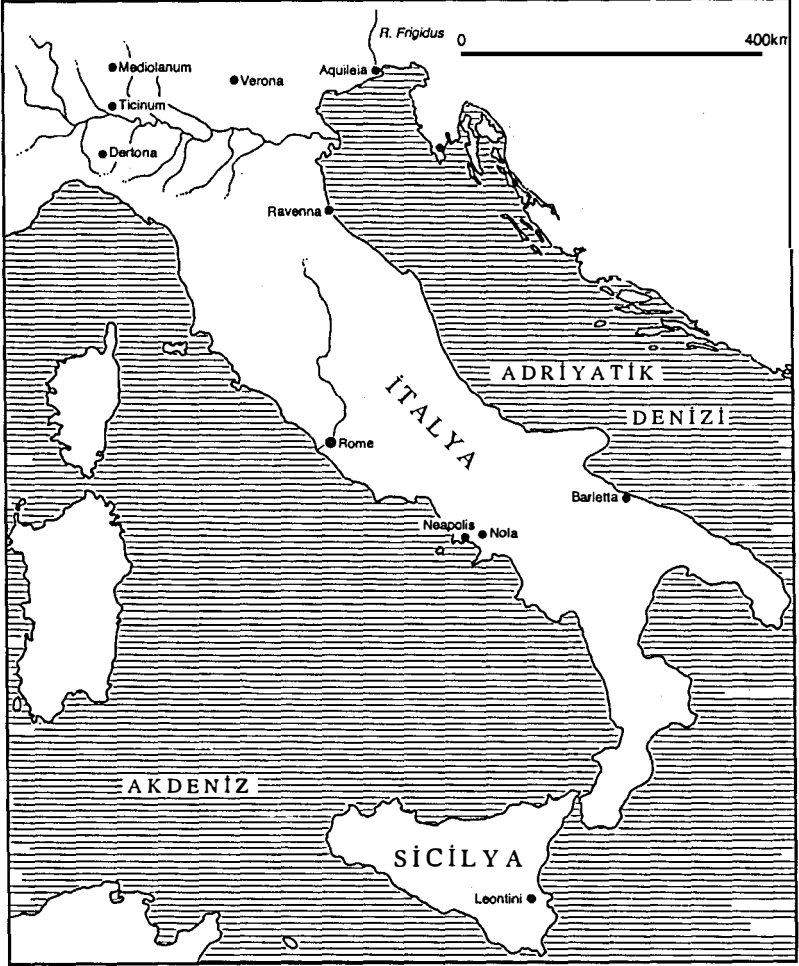
Roma'nın artık imparatorluğun siyasî ve askeri merkezi olmayacağına dikkate alınması ve karar verilmesi zorunluluğu imparatorlar için yeni bir durum değildi. Resmi övgü yazarları, Roma'nın yeniden başkent olmasını sızlanarak istiyorlardı¹ ama böyle bir şeyin gerçekleşmesine olanak yoktu. Bunun sonucunda diğer şehirlerde de imparatorluk karargâhlarının kurulduğu uzun bir Constantine-öncesi dönem yaşanmıştır. İ.S. ikinci yüzyılda Herodian'ın gözlemlediği gibi 'Caesar neredeyse Roma orada'ydı.'²

Buna rağmen Roma o dönemde hâlâ güçlüydü. Fakat, üçüncü yüzyılda Valerianus doğuya Perslerle savaşmaya gidince, oğlu Gallienus karargâhını Mediolanum'da (Milano) kurmuştu.³ Mediolanum, kuzey sınırına ve Roma'ya eşit uzaklıkta ve eyaletlerden gelen anayolların kavşağında bulunuyordu. Kuzey İtalya, Germenlerle Ren ya da Tuna ırmakları üzerinde savaşmak için Roma'dan daha uygundu. Roma nehirlerden çok uzaktı ve denizle ilişkisi çok kolay kesilebiliyordu. Bu nedenle başkent tüm pratik amaçlar göz önüne alınarak Roma dışına taşındı. Aurelianus (270-5)⁴ kentin surlarını iyice güçlendirmişti fakat imparatorluğun siyasî ve askeri başkenti olarak işlevi artık bitmişti. 'Eyaletlerin Kraliçesi Roma ve İtalya'nın eski imparatorluğu ölmüştü ya da can çekişmekteydi.'⁵ Örneğin Maximianus yönetimini Roma'dan değil, Mediolanum'dan yürütmek ihtiyacını duymuştu; ondan daha kıdemli olan taht ortağı⁶ Diocletianus ise Roma'yı tek bir kez, kendisinin yirminci yıldönümü (vicennalia) vesilesiyle görmüştü.⁷ Eski kent, imparatorluğun merkezi olarak çoktan çağın dışında kalmıştı.

Ve Roma 410 yılında Vizigot I. Alaric tarafından yağmalandı. Olay Aziz Augustinus tarafından dehşetle karşılanmıştır. Ve çok uzaklardaki Filistin'de Aziz Hieronimos büyük üzüntüyle şöyle yazar:

O gün ve öylesine sersemlemiş ve dehşete düşmüştüm ki, Roma halkının iyiliğinden başka hiçbir şey düşünmüyordum.

ROMA VE DİĞER KENTLER

8

Harita 1. İtalya ve Sicilya

Sanki azizlerin tutsaklıklarını paylaşıyordum ve daha kesin haberler alınca kadar ağzımı açamadım. Bütün o bekleyiş içinde yürek sıkıntısı çekerek ve başkalarının mutsuzluğuyla kıvrılarak, umut ve umutsuzluk arasında gidip geldim. Fakat, ne zaman ki tüm dünyanın o parlak ışığının söndürüldüğünü, daha doğrusu Roma İmparatorluğu'nun başının kesildiğini ve tüm evrenin tek bir kentin varlığında yok olduğunu duydum, o zaman gerçekten 'dilim tutuldu, kendimi aciz hissetim, ağzımdan anlamlı bir şey çıkmaz oldu.'⁸

İngiliz veya İrlandalı teolog ya da 'sapkın' Pelagius da aynı derecede allak bullak olmuştu:

Daha yeni oldu, siz kendiniz de duydunuz. O dünya kraliçesi Roma Gotların bangır bangır borularını öttürmeleriyle, ulumalarıyla titredi ve korkuyla ezildi... Herkes birbirine sokulmuş korkudan titriyordu. Herkes felaketten nasibini aldı. Her şeyin içine işleyen yılgınlığın esiri olduk, köleler ve soylular birbirlerinden ayrılmıyorlardı. Hepimizin karşısına aynı ölüm hayaleti dikilmişti.⁹

Yine de o felakete rağmen, -476 yılında Batı İmparatorluğu'nun tümüyle son bulmasından sonra bile- Roma ayrıcalıklı kimliğini sürdürdü ve dünyanın tinsel, kültürel ve geleneksel merkezi olarak kaldı.

Roma, batı dünyasının merkezi olarak kaldı ve Roma'dan kaçanlar gittikleri yerlerde etkili oldular. Roma, her şeyin ötesinde tüm uygarlığın simgesiydi. Sanki bir orduya Westminster Abbey ya da Louvre'u yağmalama izni verilmiş gibiydi... Roma tümüyle uygar yaşam biçimine olan güveni simgeliyordu. Nasıl on dokuzuncu yüzyılda yaşayan bir kimsenin gözünde tarih Avrupa'nın üstünlüğünde odaklaştıysa, eğitilmiş bir insana da dünya tarihinin doruğunda Roma İmparatorluğu'nun bulunması doğal geliyordu.¹⁰

9

Bunlara ek olarak, senato hâlâ Roma'da kalmıştı. Fakat söz konusu kurumun niteliği değişmişti. Hiçbir konuda karar almıyordu; tüm kararları imparatorlar veriyorlardı ve senatörlerle yakın ilişki kurma isteği de duymuyorlardı. Aslına bakılırsa senatörler zengin toprak sahipleriydi; çoğu zaman senato toplantısına gitme zahmetine katlanmayıp uçsuz bucaksız malikânelerinde kalsalar da etkili kişilerdi; senatörlerin imparatorun karşısında olması gelenegi sürüyordu ve bazı imparatorlar bu durumdan çekiniyorlardı ama bu gelenek de çok zayıflamıştı.

Peki artık yöneticiler Roma'dan yönetmiyorlarsa, neredeydiler? Daha önce dediğimiz gibi 'Caesar neredeyse Roma orada' idi ama Caesar pek çok yerdedi. Mediolanum'dan daha önce söz etmiştik; imparatorluğun savunulması yolundaki yeni görüşler Aquileia ile Verona'yı da daha önemli kılmıştı. Verona gibi Mediolanum'un da bir colonia gallieniana¹¹ olması uygundu, çünkü Gallienus (253-68) orada üslenmiş ve başkenti yapmıştı. 268 yılında Aureolus orada imparator ilan edildi¹² (ancak impa-

ratorluğu uzun ömürlü olmadı). Aurelianus (270-5), Roma'nın surlarını yaptırırken Mediolanum'un surlarını da güçlendirdi. Onun yaptırdığı duvarların kalıntıları hâlâ görülebilir.¹³ Mediolanum büyük bir siyasî merkez olmaktaydı, bunun nedenlerinin başında da Germen baskısı geliyordu. Yınelersek, Maximianus imparatorluğu Mediolanum'dan yönetmiş ve orada tahttan feragat etmişti (305, bir süre için). II. Valentinianus (375-92) da sarayını oraya taşımıştı. Ambrosius Mediolanum piskoposuydu ve Kilise adına büyük zaferini orada kazanmıştı.¹⁴

Fakat, Kuzey İtalya'da imparatorluğun tek merkezi Mediolanum değildi. Aquileia ve Verona'yı daha önce söylemiştik, Gallienus sarayını Mediolanum'da kurduğunda askerî karargâhı Ticinum'daydı (Ticino). Aurelianus (274) döneminde darphane Mediolanum'dan Ticinum'a taşınmıştı. 402 yılında imparator Honorius Ravenna'ya yerleşmeye karar verdi çünkü kara savunması bataklıklardan yapılabilirdi ve doğuya doğru kaçmak gerekirse deniz olanakları kolaydı.

Keşiş Fulgentius'un sonradan kaleme alınmış öyküsü de aydınlatıcıdır.

10 500 yılında bir gün, sonradan Ruspe kasabasında piskopos olan Afrikalı keşiş Fulgentius Roma'yı ziyaret edip yaşamı boyunca kurduğu hayali gerçekleştirmiş...

Hem yasanın, hem insan yetkinliği geleneğinin, hem de Hıristiyanlığın ve Papalığın merkezi olan Roma onu çağırıyormuş. Pagan şairlerin yapıtlarında tanrıça katına çıkartılan ve tüm dünyada hürmet edilen Roma'ya dair övgüler okumuş. Fakat gidince gördüklerine hayran kalmış. Dediklerine göre, 'bu dünya kenti böylesine görkemle parlıyorsa, kim bilir tanrısal Kudüs ne muhteşemdir!' diye haykırmış.¹⁵

Çünkü Roma merkezdi; Kentin ta kendisiydi, kanun yapıcıydı ve dünyayı insanların bildiği biçime getiren egemen olguydu. Irak'tan Galler'e, Baltık'tan Sudan'a her yeri kendine benzetmiş ve hepsinde suretini bırakmıştı. Kırsal kesimde insanlar onun dilinin yer adlarını kullanıyorlardı. Kentlerde insanlar onun düzeni içinde, onun yasasına göre ve onun barışıyla yaşıyorlardı. Bir önceki yüzyılda yaşamış şair Rutilius Namatianus, şöyle demişti: 'Bir zamanlar dünya ne ise, şimdi elinizde tek bir kent var.'¹⁶

Çöl kıyısındaki küçük beyaz kasabalardan gelen iyi keşiş... kendini evinde hissedebiliyormuş... O sırada Roma kuruluğu on üç, egemenliğini yerleştireli on bir yüzyıl olmuştu. Akıllara durgunluk verecek şey!¹⁷

Roma, giderek önemi artan Papalığın merkeziydi ve senato hâlâ orada toplanıyordu.

Batıda başka bir önemli merkez Mosella (Moselle) Irmağı üzerindeki Augusta Trevirorum (Trier) kentiydi. Burası yalnız Galya diosezinin (eyaletler topluluğu) merkezi, batının en iyi üniversitelerinden birinin (Aziz Hieronimus öğrencisiydi) bulunduğu ve prefectusun makamının olduğu yer değil, aynı zamanda I. Constantius Chlorus'un (305-6) da başkentiydi. İmparator, donanmasının yapımı için anlaşmayı burada imzalamıştı, ayrıca kent 312 yılına kadar oğlu I. Constantine'in başkenti olarak kalmıştı. Büyük Constantine daha sonra kentten beş mil ötede Mosella üzerinde elli odalı bir villa-saraya taşınmıştır. En az bir yüzyıl boyunca Augusta Trevirorum bir imparator kenti kimliğini sürdürmüştür.¹⁸ I. Valentinianus (364-75) Germenlere karşı yürüttüğü seferlerde şehri kendine karargâh olarak seçmiş ve oğlu Gratian da (380 civarı) orada oturmuştur.

11

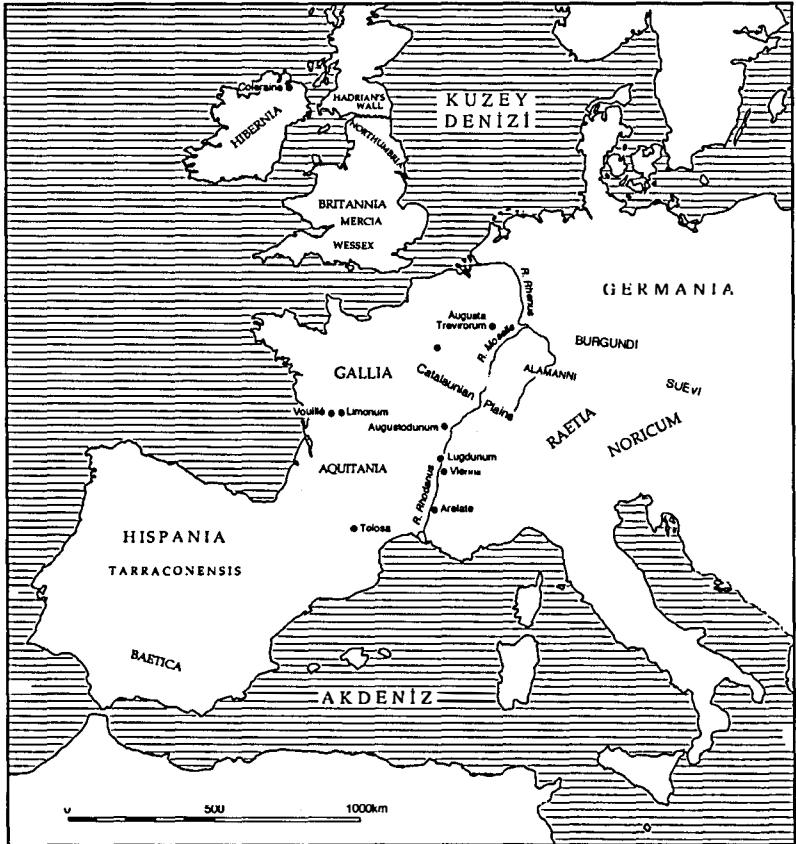
Aynı dönemde Arelate (Constantina, Arles) kentinin de önemi artmıştı;¹⁹ Constantine'in yaşadığı kentler arasında Arelate'den başka doğum yeri olduğu sanılan Naissus da (Niş) vardır. Daha sonra Naissus'u sıklıkla ziyaret etmiş ve çok güzel binalar yaptırmıştır. Orası belki Moesia için de stratejik önemi büyük, ilk süreklili askeri kamp yeri olmuştur.

Ne var ki, 314-15 yılında Constantine karargâhını Sirmium'a (Sremska Mitrovia)²⁰ taşımıştır. Bir yol kavşağında olan Sirmium, silah yapım yerleri, donanma üssü ve imparatorluk darphanesiyle Tuna bölgesindeki en önemli stratejik merkezdi. Bir süre Marcus Aurelius (161-80) ve Maximinus I Thrax (235-8) ve başkaları orada oturmuşlardı. Claudius Gothicus (268-70) Sirmium sarayındaki üssünden yürüttüğü seferle Gotları bozguna uğratmıştır. Ölümü de o sarayda olmuştur. Aurelianus'un (370-75) da Sirmiumlu olduğu sanılmaktadır. Sirmium'da bağıcılık yine orada doğmuş bir imparator olan Probus'un (276-82) özendirmesiyle gelişmiştir.²¹ Maximianus, Sirmiumlu bir köylünün oğluydu ve kıdemli taht ortağı Diocletianus Sirmium'da uzun süre kalmış ve birçok yasa çıkarmıştır. Galerius, 'en sevdiği kent'

ROMA VE DİĞER KENTLER

olan Sirmium'da uzun bir süre yaşamıştır.²² Constantine de yönetim yerini Augusta Trevirorum ve Mediolanum'dan Sirmium'a taşımış ve Licinius'a²³ karşı açtığı ilk savaşta kesin başarı kazanırsa, kente kendi adını vermeyi düşünmüştür. Licinius Nikomedia'da yayımlanan Milano Bildirisi'ni, belki de burada hazırlamıştır.²⁴

Karargâhının yerini sürekli değiştiren Constantine (aralarında bir süre başkenti olan Thessalonika da vardı) sonunda karargâhını Sirmium'dan Serdica'ya (Sofya) (317-8) taşımıştı.²⁵ Constantine ordusu için büyük önem taşıyan Balkanları seviyordu; imparatorluk başkenti olabileceğini ciddi olarak düşündüğü ve sarayını genişlettiği Serdica'nın 'kendi Roma'sı' olduğunu

Harita 2. Batı eyaletleri

söylemişti.²⁶ Fakat Serdica'nın iyi yönleri olduğu gibi kötü yönleri de vardı ve sonunda Constantine başka bir yeri seçti.

Germen tehdidinden ötürü Avrupa dışına gitmeye pek niyeti yoktu. Bu nedenle, antik çağın zengin şehirleri olan Antakya (Antiokheia) ve İskenderiye (Alexandria), imparatorluk içi bağlantularına, düşünce yaşamı hareketliliklerine ve ruhanî konularda kopardıkları gürültülere karşın onu çekmiyordu.²⁷ Diolectianus'un başkenti ve tahttan ayrıldığı yer olan, Galerius'un da bir süre oturduğu Nikomedia da (İzmit) öyleydi. İyi bir limanı, verimli geniş toprakları olan ve Tuna'dan gelen anayol üzerinde bulunan Nikomedia'dan hoşlanıyordu ama, Küçük Asya'da bulunduğu için kuzey sınırından fazla uzaktı ve orayı istememesi için başka nedenler de vardı.²⁸ Konumu şöyle tahmin edilmişti:

Geç Antik Çağ'ın doğuşu, Nikomedia'nın Roma İmparatorluğu'nun merkezi oluşunu görmüştü; bir kuşak boyunca da öyle kaldı. Ancak, dördüncü yüzyıldaki olaylar o şanlı konumuna son verdi; kent, eskisi gibi önemli bir taşra merkezi konumuna döndü. En fazla altmış mil uzaktaki Byzantion'un kuruluşu Nikomedia'nın yazgısını hemen olmasa bile kalıcı olarak belirledi... Byzantion, Nicaea'ya [İznik] hiçbir zaman olunmadığı kadar güçlü bir rakipti ve kentin [Nikomedia] kısa ömürlü parıltısını bir daha ortaya çıkamayacak biçimde söndürdü.²⁹

13

Özetlersek; daha beşinci yüzyıl başlamadan çok önce, saygınlığına rağmen Roma'nın artık İmparatorluğun siyasî ya da askeri başkenti olma görevini etkili biçimde yürütemeyeceği açıkça belliydi. Bu nedenle gittikleri yeri başkent yapan imparatorlar pek çok büyük kent denediler; ancak I. Constantine, Byzantion'a gözünü dikene kadar hiçbir kent tatminkâr olamadı (kitabın üçüncü bölümünde bu konu incelenecektir). Şimdi başlayacağımız ikinci bölüm imparatorluğun artık kaçınılmaz olan bölünmesinden söz edecektir.

BÖLÜNEN İMPARATORLUK

Şu halde, imparatorluğun tek kişinin yönetemeyeceği kadar büyük olduğu yolundaki görüş yeni değildi. Gördüğümüz gibi, bunun gerek kuzey, gerekse doğu sınırlarının tehlikeli bir konumda oluşu ve yıkıcı hareketlere açık bulunuşuyla yakından ilgisi vardı.

İmparatorluğun bir kişi tarafından yönetilemeyecek kadar büyük ve sınırlarının fazlasıyla tehdit altında olduğunun uzun zamandır farkındaydılar. Başka bir deyişle imparatorluğun ikiye ayrılması zaten pratikte gerçekleşmişti. Marcus Aurelius (161-80) daha kıdemsiz taht ortağı Lucius Verus'u doğuya gönderdiğinde bunun bilincindeydi. Daha sonra Valerianus (253-61) (aksi yönde de olsa) aynı şeyi yapmış, kendisi doğuya hareket ederken (sonuçları ölümcül olacaktı), oğlu Gallienus'u batı ordularına kumanda etmek üzere görevlendirmişti. Daha ilerdeki yıllarda Carinus ve Numerianus kardeşler (283-4) buna benzer bir bölüşmeye gitmişlerdir. Diocletianus (284-305) ise durumu bir düzene sokmuş ve dört kesimli hükümdarlık kurumunu getirmiştir. Bu dörtlü yönetimde kendisi, kumandası altındaki Caesar Galerius ile birlikte doğuda, Maximianus ise (onun Caesar'ı I. Büyük Constantine'in babası I. Constantius idi) İtalya'da kalıyordu...

[Böylece, Diocletianus'un gerçek başarısı,] kendisi doğuda, ortağı Augustus Maximianus da batıda olmak üzere bölünmeye bir düzen getirmek oluyordu... Bu durum kısmen gereksinimden doğmuştu, çünkü Maximianus'un ya da kumandasındaki diğerin çarpıştığı zorba Britanyalı Carausius'tan (yaklaşık 287-93) daha düşük bir rütbede olmasına imkan yoktu... Fakat bu düzenleme kalıcılığı düşünülen bir sisteme dönüşmüştü. Bu dörtlü iktidar [yani her Augustusa bağlı bir Caesar bulundurma biçimi], otoriteyi katlayarak çoğaltıyor, ama bölmüyordu; bölgesel bölünmelere karşın, imparatorluk hâlâ 'bölünmemiş bir mirastı'...

I. Büyük Constantine imparatorluğu yeniden birleştirmişti, ancak 337 yılında öldüğünde imparatorluğu üç oğlu (ve diğer iki kişi) arasında bölünmüş olarak bırakıyordu. I. Valentinianus 364 yılında doğuyu kardeşi Valens'e vermekle konumu az çok yasal bir biçime sokmuştu. İmparatorluk, hâlâ resmî olarak birleşikti ama gerçekte bölünmüşlük kesindi ve imparatorlar birbirlerinin topraklarında kendi adlarına sikke basıyorlardı.

I. Valentinianus'un bu bölünmeyi kurumlaştırması şöyle anlatılmıştı:

Ordunun I. Valentinianus'u imparator ilan etmesi 364 yılına rastlar. Bundan hemen sonra, askerler imparatorun iktidarı paylaşacağı kişiyi atamasını istediler. Çünkü ne zaman tek bir imparator olsa, birlikler için, imparatorun ölümü ve bunu izleyecek bir karmaşanın riski çok büyüktü. Gerçekten de son hükümdar Iovianus'un [363-4] ölümünden sonra (geçmiş yüzyıllarda böyle ara dönemlerde hep gözlemlendiği gibi), tehlikeli bir olağanüstü durum yaşanmıştı. I. Valentinianus askerlerin önünde yaptığı tahta çıkış konuşmasında ortak bir imparator atama önerisini benimsediğini belirtti.

... Özellikle sınırın çeşitli kesimlerinde duyulan tehdidin yarattığı baskıları düşünüyordu. Bundan başka içte ayaklanmaların getirdiği tehlike de vardı. Bu nedenlerle hemen kardeşi Valens'e imparatorluk üzerinde eşit pay verdi...

Bu olaydan başlayarak, Batı, Karadeniz kıyıları ve o kıyıların hinterlandı hariç Roma gücü altındaki tüm Avrupa topraklarından oluşuyordu. Ayrıca Kuzey Afrika'da Trablusgarb'a kadar uzanan topraklar da dahildi. Libya'nın geri kalanı Doğu İmparatorluğu'na düşmüştü. Doğu İmparatorluğu başkent Byzantion'a kadar uzanan Avrupa'nın Karadeniz kıyı şeridini, Mısır'ı ve bugün Türkiye, Suriye, Lübnan ve İsrail'e ait olan toprakları da içine alıyordu...

[Valentinianus'un oğlu Gratianus olasılıkla] Balkan yarımadasında eskiden batıya ait olan toprakların çoğunu [doğudaki ortağı olan] I. Theodosius'a bıraktı. Bundan sonra Batı ve Doğu İmparatorlukları arasındaki sınır Kuzey Afrika'da eskisi gibi kalmış, fakat Avrupa'da Singidunum'dan [Belgrad] dümdüz güneye inip Adriyatik Denizi'ne, bugünkü Arnavutluk'a varan bir çizgi üzerinde uzanmıştır.¹

Sonunda tüm imparatorluğun yönetimini eline alan I. Theodosius da Roma dünyasını, doğuda on yedi yaşındaki oğlu Arcadius'a, batıda on yaşındaki oğlu Honorius'a paylaştırmış olarak 395 yılında öldüğünde, bölünme kalıcılaşmıştı. O tarihten Batı İmparatorluğu'nun 476'da resmen son bulmasına kadar iki devlet yaşamlarını Batı ve Doğu İmparatorlukları olarak ayrı ayrı sürdürdüler.

I.Theodosius'un bölünmüş bir imparatorluğu neden küçük yaştaki iki oğluna bıraktığına elbette şaşırıyoruz. Belki imparatorun kendisi de Hıristiyanların davalarını desteklediği için verdikleri 'büyük' sanına lâyık değildi ama, aptal da değildi; imparatorluğu yeniden birleştirmeyi başarabilmişti. Şu halde neden Roma dünyasını ikiye, hem de böylesine güçsüz iki çocuk arasında paylaştırıp, kendi başarısını bir kenara atmıştı? Bunun yanıtını, hanedanlığa ya da aileye bağlılıkta aramak gerekmektedir. Bu duygular imparatorlar arasında çok şiddetliydi. Septimius Severus öldüğünde (211) yönetimi küçük yaştaki iki oğluna, Caracalla ile Geta'ya bıraktığı gibi, I. Büyük Constantine de imparatorluğu yetersiz oğullarına bırakmıştı. I. Theodosius'un da aynı duygular içinde olduğunu tahmin edebiliriz. Arcadius ve Honorius'a imparatorluğun zirvesini miras bırakmanın getirebileceği tehlikelere karşın, uzun süre oğullarının kendisinden sonra tahta geçmeleri düşüncesine olumlu bakmıştı; sonunda da gerçekten onun yerine geçtiler. Şurası da yadsınamaz ki, hanedanlık duygusu yeri geldiğinde Roma'yı kurtarabilirdi. Hanedanın son varisi III. Valentinianus öldükten sonra (455) Batı İmparatorluğu'nun çöküşüne gitmesi de bunu ispatlar. Fakat aynı zamanda şu da bir gerçektir ki, aynı hanedana bağlılık duygusu I. Theodosius zamanında öldürücü bölünmeye katkıda bulunmuş ve bu bölünme de Batı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve çöküşüne sebep olmuştur.

Burada yineleyerek belirttik ki, Roma İmparatorluğu artık merkezde oturan tek kişinin idare edemeyeceği kadar genişlemiş ve yönetilemez duruma gelmişti, üstelik sınır bölgeleri de tehlikeye alıyordu. Bu nedenle bir süre sonra biri batıda, diğeri doğuda olmak üzere aynı anda iki imparatorun olması gibi bir eğilim belirdi. Bu kitabın ilgi alanı olan beşinci yüzyılın başlarında bu eğilim somutlaşmıştı; öyle ki, Arcadius (395-408) Doğu İmparatoru, küçük kardeşi Honorius (395-423) da Batı İmparatoru olmuşlardı ve yönetimleri birbirinden iyice ayrılmıştı.

KONSTANTINOPOLIS

I. Büyük Constantine gözünü Byzantion kentine, kendi adını taşıyacak olan yeni, yenilenmiş kente ve imparatorluğun gelecekteki başkentine dikmişti. Gelecekte başkent olacağından emindi ama, bu konuda verdiği karar risk taşıyordu.

Dışarıdan gelen nüfusun artışı nedeniyle... imparator [Constantine] acil bir konut sorunuyla karşılaştıysa da, sorunu bizi imrendirecek bir yetkinlikle çözdü. Bugün hâlâ kentin kuzeyinde bulunan Belgrad ormanlarından kereste, Proconessus'dan [Marmara Adası] da mermer sağlanabiliyordu. Zamanın inşaat birlikleri yeterince mimar ve kalfa sağlayamadıklarından, imparator, yanlarına kendi teknik okullarından yetişen çıraqları da görevlendirdi. İş şaşırtıcı bir hızla bitirildi. 'Roma bir günde kurulmamıştır' derler ya, Yeni Roma neredeyse bir günde yapılmıştı...

Constantine'in bir avantajı vardı: İmparatorluğun her köşesinden süsleme malzemesi, mezar taşı, başarı kupası, tanrı ya da kahraman heykeli gibi birçok eseri toplatabiliyordu. Bütün bunları bir kuzey ülkesinde görülebilecek titizlikle Roma'dan, Atina'dan, İskenderiye'den, Avrupa ve Asya'nın tüm şehirlerinden 'sevk ettirdi'.

Büyük Saraydan... hiçbir şey kalmamıştır... Üniversite, iki tiyatro, elli iki tane kemer, dört mahkeme binası, on dört saray ve dört bin üç yüz seksen sekiz aile konutundan hiç biri kalmamıştır... hepsini Constantine yaptırmıştır...

Aslında onun 'çekinmeden' verdiği karar tam bir kumardı. Kumarın bedelini kendi ödemedi ama, arkasından tahta çıkanlar masraflı mühendislik işleriyle ve imparatorluk başkentinin gerektiği gibi bakılması ve savunulması için ayrılan büyük paralarla ödediler.

Büyük adamlar çocuklarına ve torunlarına büyük yükler bırakırlar. Constantine'in ölümünü izleyen seksen yıl içinde yapılan yatırımlar dikkate alındığında artık olayların gidişini değiştirmek yani başkenti başka yere taşımak için iş istenmişti.¹

Aşağıdaki satırları altıncı yüzyılda yaşayan tarihçi Zosimus'a dayanarak daha önce yazmıştım:

Sonunda [Constantine] kendine uygun bir yer buldu... Burası Avrupa'dan Fırat Irmağına giden yolun, Ege ve Karadeniz'i birbirine bağlayan Boğaziçi adlı deniz geçidiyle çok görkemli biçimde kesiştiği noktaydı. Dahası, Constantine, Licinius'a karşı son ve tarihsel zaferini (324) burada, Chrysopolis'te (Scutari, Üsküdar) kazanmıştı...

Yeni Byzantion'un tarihlendirmesi tam kesin değilse de, törensel açılış gününün 326 yılına rastlamış olduğu sanılmaktadır. Constantine'e adanarak Konstantinopolis denmesine ise 330 yılında başlanmıştır. İmparatorun o sırada Tuna üzerinde olması bütün bu hareketleri daha da canlandırmıştı. Yeni kentin bir üstünlüğü de Haliç gibi çok iyi bir limana sahip olmasıydı. Ayrıca hem karadan, hem denizden savunulabiliyordu; Küçük Asya'nın ve Suriye'nin önemli sanayi ve kültür merkezlerine gerek kara, gerekse deniz yoluyla ulaşımı kolaydı. Bu büyük kentin epeyce göç alacağı umuluyordu. O kalabalığı besleyecek tahılı Mısır'dan sağlama yolları da açıktı... Yine de [Constantine'in] ölümünde nüfusun 50.000'den fazla olmadığı sanılmaktadır ve Konstantinopolis'in büyük bir ticaret merkezine dönüşmesi çok çabuk olmamıştır.

Constantine'in burayı tam bir Hıristiyan kenti yapmak için gösterdiği kararlılık [dikkate değer]. Yarattığı kentin tek başkenti olacağını ve oranın Yeni ya da İkinci Roma anlamında *altera Roma* adıyla anılacağını -halbuki gayri resmi olarak daha 324 yılında bile böyle dendiğini sanıyoruz- başlangıçta duyurmamış olabilir. Bu, nihaî amacı olsa da... isteğinin gerçekleşmesi yakındı...

[Fakat] Constantine, her zamanki gibi adımlarını çekinerek atıyordu. Roma ayrıcalıklarının hiçbirini yitirmemişti ve Byzantion başlangıçta her ne kadar saraylarının büyüklüğü ve ileride alması tasarlanan boyutlarıyla durumun hep böyle kalmayacağını belli ediyorsa da, Roma'nın geleneksel konumuna ortak olmamıştı.²

A.H.M. Jones da şöyle yorumlar:

Konstantinopolis... İmparatorun oturacağı kent olarak kurulmuş ve bir yönetim merkezi olarak gelişmişti... Roma hakkında bildiklerimiz birçok nedenden ötürü Konstantinopolis hakkında bildiklerimizden çok daha fazladır...

11 Aralık 359'da Konstantinopolis'e önce bir *praefectus urbi* [kent valisi] atandı... Yiyecek sağlanması işi ayrıntılı biçimde düzenlenmişti... Daha sonra sıra, kent yaşamının temel iki lüksüne geldi: Hamamlar ve Oyunlar... Roma da, Konstantinopolis de yüksek eğitim merkezleriydi... İmparator dördüncü yüzyılda Senatonun tavsiye ettiği hocaları maaşla Konstantinopolis'e atardı... Elbette Konstantinopolis'in maliyesi de Roma'nınki kadar gelişmişti ama hakkındaki bilgimiz yetersizdir... Konstantinopolis, kuruluşunun ilk yüzyılı boyunca hızla gelişti.³

H. St J.B. Moss şöyle yazmıştır:

Az çok belirsiz oluşu bile... kurucusunun niyetine yardım etmiştir. Çünkü Antakya da, İskenderiye de öylesine ünlü bir geçmişe sahip ve o kadar uzun zamandan beri bağımsızdılar ki bu kentlerde, Doğu'da Yunanca konuşan bir 'ikinci Roma' görüntüsü gerçekleşemezdi... Salt Roma'ya özgü duyguları ve Romulus'un Tevere Irmağı üzerindeki kentine bağlı idealleri sürdürmekle bu gerçekleşemezdi...

Bizans halkına imparatorluğun sonsuzdan gelip sonsuza giden yazgısının gözle görünür bir simgesini, şehirlerinin Tanrı tarafından korunduğu ve tanrısal amacın yetkin biçimde gerçekleştirilmesi için kader tarafından seçildiği yolundaki sarsılmaz güveni veren, kentin başka hiçbir antik çağ ve Ortaçağ başkentinde rastlanmayan zaptedilemez konumuydu.⁴

Steven Runciman'ın söylediklerine gelince:

Kuzeyle Güney arasındaki su yolu üzerinde bulunan, doğu ile batının kara köprüsü olan Konstantinopolis kadar görkemli, onun kadar uygun bir konumda çok az ticaret kenti vardır... Konstantinopolis'in, eşsiz hazinesinin ucu bucağı olmayan bu kentin, yüzyıllardır zenginlik sözcüğüyle eşanlamlı sayılmasına pek şaşılamazdı.

Fakat söz konusu hazine rastlantıyla kazanılmamıştır. Kenti zenginleştirmek için koşullar kadar bakım da gerekmiştir.

Kolomb ve Vasco de Gama yeni bir çağ başlatmadan önce, dünya ticaretinin büyük bölümü Uzak Doğudan Akdeniz'e giden yol üzerindeydi... İ.S. ilk yüzyıllarda doğu ticareti büyük gelişme gösteriyordu. Konstantinopolis'e zenginliğini veren dünya ticaret yolları üzerindeki konumu olmuştur...

Roma, eski senato gelenekleriyle, zor yönetilir kalabalığıyla ve tüm yiyeceğini deniz aşırı ülkelerden getirtme zorunluluğuyla artık elverişli bir yönetim başkenti olmaktan çıkmıştı. Biraz tereddülden sonra [Constantine] yönetim başkenti olarak Avrupa'nın en ucunda Propontis'e [Marmara Denizi] açılan ve dar bir boğaz olan Boğaziçi'nin bulunduğu yerdeki Yunan kenti Byzantion'u seçti.

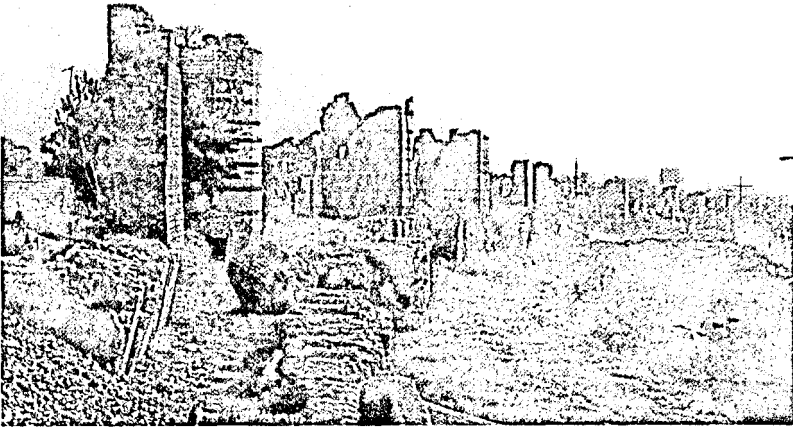
Şehrin üçgeni andıran bir yarımada üzerindeki konumu çok güzeldi. Üçgenin kenarları kavisliydi; dışa bakan yanı denizle, içe bakan yanıysa çok iyi bir liman olan Altın Boyunla (Haliç) korunuyordu. Karaya bağlandığı kesim oldukça kısıydı ve savunulması kolaydı. Karadeniz'den Akdeniz'e deniz yolunu denetimi altında tutuyordu ve Avrupa'dan Batı Asya'ya uzanan en kolay kara yoluydu. İmparatorluğa en çok sorun çıkaran iki sınıra, yani ilerisinde barbarların yaşadığı Tuna sınırıyla, gerisinde hareketli, saldırgan İran Sâsâni Krallığı'na uzaklığı bakımından da iyi bir konumdaydı... İşte bu kent Yeni Roma olacaktı, fakat dünyanın büyük kesimi ona kurucusundan ötürü Konstantinopolis diyecekti.⁵

On sekizinci yüzyılda Bizans İmparatorluğu için hiç de öyle çöküşü duyular beslemeyen Edward Gibbon bile, Konstantinopolis'in yerinin uygunluğunu belirtmek zorunda kalmıştı.

Kırk beşinci enlem üzerinde bulunan imparator kenti yedi tepesinin üzerinden Avrupa ve Asyanın karşılıklı kıyılarına hükmeder. İklimi ılıman ve sağlam, toprağı verimli, limanı güvenli ve geniştir. Anakaradan buraya gelen dar yol rahatlıkla savunulabiliyordu. Boğaziçi ve Hellespont [Dardanelles/Çanakkale Boğazı] Konstantinopolis'in iki kapısı sayılabilir. Bu iki önemli geçidi elinde bulunduran hükümdar, bunları denizden gelecek herhangi bir düşmana karşı kapayıp, ticaret gemilerine açık tutabilir... Bu nitelikleri Konstantinopolis'i, doğal olarak büyük bir hükümdarlığın merkezi ve başkenti yapmaktaydı.

Gerçekten de, 'Konstantinopolis'in bir merkez olarak işlevi' konusunda ne söylene abartma olmaz... Düşün yaşamı, imparatorluk işleri, yönetim ve ordu hareketleri bakımından iktidarın merkeziydi. Kent yalnız Batı Avrupa'ya değil, tüm dünyaya örnek olmuştur. Kentin sürekli olarak tehlikede bulunduğu, şiddet dolu, gerilimli olduğu ve çok düzenli biçimde gelişmediği genellikle kabul gören bir görüştü. İmparator Zenon (474-91) da bu durumu denetim altına almaya çabalıyordu. Kilise etkinliklerinin başkenti yapılmasına yalnızca Roma'da değil, Antakya'da⁷ ve İskenderiye'de⁸ de şiddetle karşı çıkanlar vardı. Fakat daha beşinci yüzyılın sonunda 4388 ailenin oturduğu, genişlemiş ve serveti artmış Konstantinopolis, İskenderiye'den yılda 175.200 ton buğday getirtmek zorundaydı. Surları, zaptedilmesini olanaksızlaştırıyordu. İleride bu konudan daha uzun bahsedilecektir (Böl.11)⁹. Ayrıca Bizans senatörleri Roma'nın senatörleri gibi değildi; çoğu meslek yaşamlarına zanaatkârlıkla başlamıştı ve bu yüzden kentin senatosunun oldukça yapıcı bir rolü vardı.

İmparatorluk artık Roma'nın değil, Konstantinopolis'indi... Konstantinopolis artık imparatorun oturduğu ve hükümet işlerinin yürütüldüğü bir yönetim kentiydi.

Şekil 1. Konstantinopolis surları. II. Theodosius (412) zamanında yapılmıştır. (Conway Kitaplığı, Courtauld Institute of Art. Londra)

Diğer taraftan, antik çağdaki Hıristiyan merkezleriyle karşılaştırılırsa, Konstantinopolis belirli bir konumu olmayan yeni bir yerdi. Bu nedenle, 451 yılında Khalkedon'da (Kadıköy) toplanan Konsey'de İmparator Marcianus Kilise içindeki bir tartışmadan yararlanıp İskenderiye Patriği'ni küçük düşürmüş ve böylece Konstantinopolis'e imparatorluğun en önde gelen Hıristiyan kenti konumunu sağlamıştı...

Kilise içinde birlik sağlamak için gösterilecek bütün çabalar Konstantinopolis'deki saraydan geçiyordu... İmparatorun oturduğu yer niteliği ile Konstantinopolis yalnızca yöneten şehir değil, aynı zamanda Kilisenin de merkeziydi, kutsal kenti...

Sonra Konstantinopolis hızla idarî ve toplumsal merkez oldu ve elinin altındaki her olanakla serveti çekiyordu.¹⁰

İmparatorluk bir kez bölündükten sonra, çok geçmeden Büyük Constantine'in kurduğu Konstantinopolis hiç değilse imparatorluğun doğu yarısında başkent olarak kabul edildi. Yeni kurulan, daha doğrusu yeniden kurulan bu kentin yukarıda gördüğümüz gibi birçok olumlu niteliği vardı. Bu avantajlar bir kent olarak yaşamasını ve yüzyıllarca Bizans İmparatorluğu'nun başkenti kalmasını sağlamıştır. Bu uzun süreç bugün bile batılılar tarafından yeterince değerlendirilememekte ve ders programlarında batı devletlerine öncelik tanınırken, gerek Konstantinopolis gerekse Bizanslılar konusunda çok az şey anlatılmaktadır. Ne var ki, merkezi Konstantinopolis olan Doğu İmparatorluğu'nun diğer devletlerinkini çok aşan bu uzun ömürlülüğü ilk kez beşinci yüzyılda ortaya çıkmıştır.

ROMA'NIN ÇÖKÜŞÜ¹

Ferril şöyle der:

'İmparator Honorius' hem eski, hem de günümüz tarihçilerince Roma'nın çöküşünün en büyük sorumlusu olarak gösterilir. Bunun nedeni, kısmen, Roma'nın 407-410 yılları arasındaki büyük utancının onun dönemine rastlamasıdır; madem ki bunu önleyememişti, elbette sorumlusu da o olacaktır. Bugün bizler de, yurttaşlar olarak yöneticilerimize bu çeşit bir ölçüt uygulamaktayız; geçmiş yöneticiler için de aynı şeyin yapılmış olması pekâlâ akla yakın geliyor. Öte yandan, haklı olduğu halde yitirmek diye bir kavram varsa, bu, Honorius için geçerli olabilir. Honorius tam da bunu yapmış olabilir. Hiçbir şey yapmadığı için kendisine yöneltilen eleştirileri hak etmez, çünkü hiçbir şey yapmamak ona göre 'etkin' ve bilinçli bir yol izlemektir. 410 yılı Ağustos'unda Roma'nın kapılarından biri Alaric'in Vizigotlarına açılmasıydı o yöntem pekâlâ işe yarayabilirdi...

Belki, 408-410 yılları bunalımı sırasında Britanya'nın [Ek 2] kaynakları İtalya'nın ordusuyla birleşmiş olsaydı, yine Alaric'i yenebilirlerdi. Fakat... Honorius Alaric'i savaşa çekmeyi değil de, onu yorup tüketmeyi öngören bir taktik izlemeye kararlıydı.²

25

Durum böyle olunca Alaric 410 yılında Roma'ya girdi ve kenti yağmaladı.

Bu yağma hareketi hem Hıristiyanlar için hem de Paganlar için çok büyük bir darbe oldu... Roma'nın düşmesi demek imparatorluğun düşmesi demektir. Hatta dünyanın sonu anlamına da geliyordu...

Paganların gözünde felaketin nedeni çok açıktı. İmparatorluğun başındaki uğursuzluklar Hıristiyanlık geliştikçe artmıştı... Hıristiyanlarsa bir çok yanıt üretiyorlardı ama hiçbiri

26

Şekil 2. Batı İmparatoru (395-423) Honorius'un bastırduğu altın *solidus*. Mediolanum (Milano). Sikke 396 yılında Honorius ile Arcadius'un ortak konsüllükleri onuruna basılmıştır. Honorius eline bir asa ve Oyunları başlatma işaretini vereceği bir *mappa* ile görülüyor. (Fotoğraf: Michael Grant)

inandırıcı değildi... Hıristiyanlar [demişti Augustinus] bu dünyadaki felakete kayıtsız kalıyorlardı. Hatta bunları, Tanrının inananları düzene sokmak ve saf bir kul yapmak için verdiği dersler olarak karşılıyorlardı.³

Ancak Roma'nın yağmalanması (410), o dönemin tarihiyle ilgili yazılarda bahsi geçse de imparatorluğun kesin olarak çöküşünü temsil etmez. Bu yağma hareketi Roma'nın saygınlığını sarsan ve ona pahalıya mal olmuş bir saldırıydı ama alt tarafı bir saldırıydı.

Alaric, yağmaladıkları malları sırtlayan adamlarını Güney İtalya'ya doğru götürüp orada bir donanma yaptırmıştı. Bununla Afrika'ya geçmek niyetindeydi [Ek 2]. Zengin bir tahıl ambarı olan Afrika, Vizigotlara yurt olabilirdi. Fakat donanma bir fırtınada yok oldu ve Alaric de kısa bir süre sonra öldü.⁴

ROMA'NIN ÇÖKÜŞÜ

Hari ta 3. Kuzey Afrika

Yine de, Batı İmparatorluğu'nun yaşaması olasılığı zayıftı. Alaric'in yerine kayınbiraderi Ataulf⁵ geçmişti. Ataulf, hiç değilse başlangıçta Romalılarla uzlaşmaktan yanaydı.

Ataulf, çoğu zaman büyük bir Got Krallığı kurulmasını düşlediğini ancak halkının bu iş için gerekli niteliklere sahip olmadığını ve onlar için en iyi şeyin 'Gothia' düşünüyü bırakıp, 'Romania'yı, yani Roma İmparatorluğu'nun desteklenmesi sonucuna vardığını söylemişti. Nitekim, 412 yılında Vizigotları Galya'ya Honorius'un hizmetine götürdü. Fakat bunun karşılığında kendisinin tanınmasını istiyordu. İsteği reddedilince, halkını İspanya'ya götürdü (Ek 2); orada öldürüldü, yerine Wallia (415-18) geçti.

Bundan sonra, Roma'nın en büyük düşmanı olarak Vandal kralı Gaiseric (bkz. aşağıda) bir yana bırakılırsa, Hun imparatoru Attila kalıyordu. Şaşılacak olan şu ki, Hun İmparatorluğu da Batı İmparatorluğu çökmeden Attila ölür ölmez yıkılacaktı. Ne var ki Attila'nın kuzeydeki bu devleti, Roma İmparatorluğu ya da İmparatorlukları ile eşit düzeyde ortaya çıkan ilk barbar imparatorluğuydu. 441, 443 ve 447'de Attila'nın ilk hedefi Doğu Roma İmparatorluğu olmuştu; üçüncüsünde Konstantinopolis, saldırıdan sonra bir de deprem felaketine uğramıştı. Fakat Attila'nın aklına nedense doğu yerine batıya saldırmayı koymuşlardı. Doğu imparatoru II. Theodosius belki 700 libre altın verip Attila'yı caydırmış olabilirdi. Bundan sonra Attila doğu yerine batıya saldırmıştı. Jordanes'in işaret ettiği gibi⁶, Batı İmparatorluğu'nun sağmal inek olduğunu ve artık korkulacak bir yanı kalmadığını Attila iyice anlamıştı. Fakat Galya'ya saldırısı, sert bir saldırı olsa da, 451 yılında Catalaunia Düzlüklerinde Aetius tarafından şaşılacak bir biçimde durduruldu. Yine de bu olay İtal-

ya'ya önemli zorluklar çıkarmıştır, çünkü Attila bundan sonra İtalya'yı ele geçirmeye kalkmıştı. Hıristiyan söylencelerinde, Attila'nın kuzeye, geldiği yere püskürtülmesi işinde papanın rolünden abartıyla söz edilir. Fakat, her türlü olasılık dikkate alınırsa gerçekte olan şudur: Attila, ordusunun donanım ve iaşesini üssünden uzaklarda nasıl sağlayacağını düşünürken, III. Valentinianus bu işi rüşvetle çözümleyip kendisi de Roma'ya kaçmıştır.

Catalaunia Düzluklerinde Attila'yı bozguna uğratan Aetius becerikli ve kahraman bir kişiydi. Altıncı yüzyılda yaşamış tarihçi Procopius'a⁷ bakılırsa 'son Romalı'ydı. Doğu ile çekişmesi başarılı sonuçlanmamışsa da, Galla Placidia'nın (Böl. 8) gücünü devredışı bırakabilmiştir. Doğuyla çatışmasındaki başarısızlığı (bu tartışılabilir), Batı İmparatorluğu'nu kurtarmasını engellemiştir (en azından çöküşü birkaç yüzyıl geciktirebilirdi). Oğlu, Batı İmparatoru III. Valentinianus'un kızıyla nişanlıydı, ancak Aetius kiskanç Valentinianus tarafından 454 yılında öldürülmüştür. Valentinianus'a 'sol elinle sağ elini kestir' diyenler olmuştu.⁸ Bir yıl sonra imparator da Aetius'un sadık adamlarınca öldürülmüştür.

28 Bütün bunlar Batı'nın kesin çöküşünden yirmi bir yıl gibi kısa bir süre önce olmaktadır. Çöküşün son aşamasının bu olaylarla başladığı söylenebilir. Sondan bir önceki kriz, en az Attila'ya denk olan bir Germen kralının, Vandal Gaiseric'in (Genseric)⁹ yaptıklarından kaynaklanmıştır. Gaiseric'in 455 yılında Roma'yı yağmalamasına İmparatorluk içinde çalışan birçok Germen ve başka barbarlar yardım etmiştir. Kuşkusuz bunların çoğu ücretlerini düzenli alamamış kimselerdi. Batı İmparatorluğu'nun bu kişileri kendi toplumuyla özleştirmeyi ya da onlara iyi davranmayı becerememesi önemli bir psikolojik yanıştı. Vandallar [Ek 2] Roma toprakları üzerinde denize alışkın tek barbar krallıktı. 431, 441 ve 467 yıllarında Gaiseric kendisini devirmeyi amaçlayan ve Doğu İmparatorluğu'nun öncülüğü altında fakat batının da yardımıyla gerçekleştirilmiş pek çok girişimi bozguna uğratmıştır. Afrika eyaleti 429 yılında Vandallarca fethedilmişti; kolay bir avdı, çünkü eyaletin savunma sistemi kolluk gücünü yürütmekten ve çıkan kabile ayaklanmalarını bastırmaktan öteye gidebilecek yapıda değildi. Gaiseric tüm saltanatı boyunca donanmasıyla Akdeniz'in batı kesimini denetim altında tutmuştur, 477 yılında öldüğünde hiç yenilmemiş bir kraldı. Hiçbir zaman Batı

İmparatoru olamamıştı, çünkü bir Germenin o mevkiye gelebilmesi düşünülemezdi; ama Roma'yı gölgede bırakabilmişti.

Batı İmparatorluğu'nun son yıllarında birçok imparator ard arda tahta geçti. Bunların bir kısmının dönemi bir yıl hatta daha kısa sürmüştür (bkz. kitabın sonundaki İmparatorlar Listesi). Birçoğu da yalnızca görünüşte imparatordu, aslında Ricimer ya da daha sonra Orestes gibi güçlü Germenlere bağımlıydılar. Ancak, batı sikkeleri sonuna kadar altın *solidus* ve *tremissis* olarak basılmıştır. Çok seyrek olarak gümüş *siliqualar* ve bunların yarımları, arka yüzünde zafer simgesi ya da imparatorun baş harfleri bulunan bronzdan küçük sikkeler de basılmıştır.¹⁰

Son yöneticilerden biri Vandalların Roma'ya saldırısı sırasında büyük zarara uğrayıp aşağılanmıştır.¹¹ Bu, Vandalların en büyük başarısıydı. Roma kentine saldırıları, 455 yılındadır. Büyük bir talan hareketiydi. Diğer saldırılar gibi bunun da nedeni Vandal krallarına maddi kaynak sağlamaktı. Eşkiya davranışıyla, kentte taşınabilecek ne varsa düzenli bir biçimde yağmalamışlardı.

Bundan sonra Batı İmparatorluğu tümüyle çöktü ve yerini 476 yılında Odoacer'in Germen Krallığı aldı.¹²

476 yılına İmparatorluğun çöktüğü yıl diye bakan tarihçiler bir anlamda haklıdır. Her ne kadar Odoacer Konstantinopolis'deki imparatorun otoritesini kabul etmekteyse de, hâlâ İtalya'nın savunmasıyla görevlendirilmiş Germen askerlerin komutanından öteye bir kimse değildi. Afrika eyaleti Vandallara kaptırılmıştı, Galya ve İspanya pratikte oradaki Germen kralların denetimi altındaydı [bkz. Ek 2]. Şu halde İtalya Odoacer'in denetimi altına girdiğine göre gerçekte söylenebilecek şey, eski Roma türü yönetimin batıda ortadan kalktığı olabilirdi.¹³

İnsanların çağlar boyu sordukları tarihsel sorular arasında hiçbiri şundan daha çok ve daha uzun süre dikkatleri çekmemiştir: Neden Roma İmparatorluğu batıda çöktü? Bu soru önemini hiç yitirmemiştir, çünkü Roma'nın çöküş öyküsünden her çağ kendi durumuna göre anlamlı ve önemli bir ders çıkartmıştır. Hele günümüzde bu konu büyük çekicilik kazanmaktadır. Roma'nın yazgısı, Spengler [Oswald Spengler, 1880-1936] ile Toynbee'nin [Arnold Toynbee, 1889-1978] evrensel tartışmaları içinde çok önemli bir yer tutmakta ve pek çok ayrı görüş açısıyla detaylıca incelenmektedir.

Roma'nın çöküşü, bir tarihsel sorun olarak ilk kez Rönesans döneminde incelenmeye başlamıştır. Bu, hümanistlerin kendileriyle Ortaçağ arasındaki farkı ve oradan hareketle Ortaçağ ile antik çağ arasındaki ayrımı algılamalarıyla olmuştur. İster Petrarca [1304-74] gibi dahilî sorunları, ister Machiavelli [1469-1527] gibi barbar saldırılarını sorumlu görsünler, sorunun farkına ilk varan onlar olmuştur...

Alışılmış açıklama kategorilerinin -siyasî, ekonomik, sosyal, ahlâkî- hiçbiri tek başına yeterli değildir, çünkü bunların hepsi rol oynamıştır. Belki uygulanabilir dört katagori vardır: Kaza sonucu ölüm, doğal ölümler, cinayet ve intihar... İleride yazılacak tarihlerin... kısmen kendi çağlarının deneyiminden dersler çıkararak, kısmen de kendi sorunlarını Roma'nın çöküşü koşullarıyla aydınlatmaya çalışarak, yeni düşünceler getireceğini ummamız doğru bir yaklaşımdır.¹⁴

Şu halde bu çöküşün 476 yılında gerçekleşmesi ne kadar önemlidir ? Çünkü Batı İmparatorluğu'nun bir gün çökeceği açığı fakat sonunda çöküşüne ne sebep oldu?

30 Yineleyelim ki Roma'nın çöküşüyle ilgili yüzlerce neden öne sürülmüştür. Edward Gibbon'un çok değerli ve bugüne kadar tam anlamıyla aşılamamış yapıtı *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88) okunursa nedenlerin çeşidi konusunda bir fikir edinilebilir. Yazar, bu çöküşe yol açtığını ileri sürdüğü -askeri, siyasî, ekonomik ve psikolojik- en az iki düzine etken sayar. *The Fall of the Roman Empire* (1976, 1990) adlı kitabımı yazdığım zaman içeriğini şöyle sıralamışım:

I. ORDUNUN BAŞARISIZLIĞI

1. Devlete Karşı Komutanlar
2. Orduya Karşı Halk

II. SINIFLAR ARASI UÇURUMLAR

1. Devlete Karşı Fakirler
2. Devlete Karşı Zenginler
3. Devlete Karşı Orta Sınıf

III. GÜVEN BOŞLUĞU

1. Bürokratlara Karşı Halk
2. İmparatora Karşı Halk

IV. BOZULAN ORTAKLIKLAR

1. Ortağa Karşı Ortak
2. Irka Karşı Irk

V. ÇEKİLEN TOPLULUKLAR

1. Topluma Karşı Uyumsuzlar
2. Özgür İnanca Karşı Devlet

VI. ÇABANIN BALTALANMASI

1. Bağımsız Çabaya Karşı Vurdumduymazlık
2. Bu Dünyaya Karşı Öteki Dünya¹⁵

Batı Roma İmparatorluğu'nun son bulmasında, ortak niteliği ayrışma olan bu nedenlerinin hiçbiri bugüne kadar çürütülmemiştir ve Roma'nın çöküşü hâlâ tarih açısından son derecede önemli bir olaydır.

Görkemli bir uygarlık kuran Roma'ya borcumuz hesaplanamayacak kadar büyüktür; çünkü o, kendisine miras kalan Yunan-Doğu kültürünü özümsemiş ve böylece mirasçısı Hıristiyanlığın gelişip yaşayabileceği bir ortam sağlamıştır. Batı dünyası iki bin yıldan uzun bir süre Roma'dan öğrenmiş ve ondan esinlenmiştir.

Yine de, 476 yılında yani beşinci yüzyılda Roma son bulmuştur.

Roma uygarlığı doğal yoldan ölmedi. Öldürüldü. Ne var ki, katillerin saldırısına uğrayan kimseler, karşı saldırıya geçecek kadar güçlüyseler bazen yaşamayı sürdürürler. Romalılar da yeterince güçlü olsalardı, yaşamaya devam edebilirlerdi. Fakat öldürücü darbeler geldiğinde onları karşılayacak gücü gösteremediler... [Batı İmparatorluğu], içteki ayrılıklar nedeniyle çoktan felç olmuştu.¹⁶

Averil Cameron'un da içlerinde bulunduğu bazı tarihçiler kabul etmeseler de, ben, Roma'nın yıkılışından kuzey sınırı üzerinde bulunan Germenleri sorumlu tutuyorum.

R. Dochaerd ve A.E. Kaegi, Roma'nın gerilemesi sonucu ortaya çıkan sefalet ve yoksulluğun üzerinde dururlar:

Bize göre yoksulluk erken Ortaçağ toplumunun en önde gelen özelliğiydi. Yönetimin şekli, zayıflığı, sorunları ve imkân-

sızlıklardan kaynaklanan etkisizliği, yoksullukla açıklanabilir... Yoksulluk, insanların elinden ülke yönetme yetisini çekip almakla kalmaz, aynı zamanda yönetilen insanlardan da gerçeği kavramaları, düşünce ve davranışlarına egemen olan düşünsel ve toplumsal yapıyı fırlatıp atmaları için gerekli gücü de çekip alır.

Roma'nın çöküşünün nedenleri beşinci yüzyıldan beri tartışmalara yol açmıştır ve kuşkusuz ki bundan sonra da açacaktır. Bizanslıların beşinci ve altıncı yüzyıllardaki deneyimleri, Roma'nın çöküşü sorununun akılcı bir biçimde değerlendirilmesinin ne kadar zor olduğunu göstermiştir. Çağımız bilim dünyası da Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü açıklamada Zosimus'un [bkz. Kaynakça] karşılaştığı güçlkle karşılaşmaktadır. Bu, Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle, Doğu Roma'nın yani Bizans İmparatorluğu'nun yaşamını sürdürmesini tek bir teoriyle açıklama güçlüğüdür.¹⁷

Brook Adams'ın batı hakkında yazdıklarına göz atalım:

32

[İmparatorluğun] 'paralı sınıfı', tüm varlığı sadece kendi ellerinde toplayacak biçimde çaba göstererek devlet kaynaklarını harcıyordu... Destekleyici güç [para] bitince [bkz. Böl. 5], Tuna ve Ren ırmakları boyunca konuşlandırılmış ordu hatları geri çekildi, sonunda hat koptu ve barbarlar kontrolsüzce içeri aktılar.¹⁸

Güçlü günlerini geride bırakmış Roma yorgundu. Gösterişli bir yaşam süren saray ve aylak nüfus eyaletleri çökertiyordu; sınır boylarında sürekli konuşlanmış silahlı birlikler oralarda çakılıp kaldılar, hareketliliklerini ve esnekliklerini yitirdiler. İmparatorluğun nimetlerinden yararlanmak isteyen halk dalgası gittikçe kabarıyordu; kendi kentlerine yabancı imparatorlar her an savunmadaydılar, gereğinden fazla yüklenen yapıyı desteklemek için tehdit altındaki noktalara gidiyorlardı.

Zorlamaya dayanan önlemler alınıyordu. Tebaanın yaşamının her yönünün denetimi ciddiyetle pekiştiriliyordu; fiyatlar, işler, evler, her şey, istikrarı sağlayabilmek için dondurulmuştu. İmparatorlar görevlerinin cumhuriyetçi kökenini yitirmişlerdi ve savurgan törenlerle kişiliklerini sanki tanrısal krallık gizemine büründürüyorlardı...

410 yılında, Vizigotlar Alaric'in [1] kumandasında Roma kentini yağmaladılar. Bu, Aziz Augustinus'un insan ve tanrı yönetiminin anlamı konusunda büyük bir araştırma yapmasına vesile oldu. Komutanlar ve bakanlar tarafından desteklenen kısa süreli imparatorlar tahta çıkıp indiler; ta ki bir yeniyetme olan en sonuncusu, babası Orestes tarafından artık bir anlamı kalmamış olan tahta oturtuluncaya kadar. O da çok uzun ömürlü olmadı; İmparatorluk nişanı artık doğuya dönmüştü.¹⁹

Yönetim açısından bakıldığında Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde fazla gelişmiş bir bürokrasiye kayması kaçınılmazdı. Christian Lucas'ın işaret ettiği gibi, 'bir yandan kendiliğinden oluşmuş yerel yönetimler zayıflıyor, öte yandan da ona koşut olarak merkezden yönetilen bürokrasi onların işine karışıyordu'.

Ayrıca, bilgisizce girişilmiş para işlemleri üçüncü yüzyılda enflasyona ve fiyat artışı sarmalına neden olmuştu; bunlar ancak özenli ve sürekli devlet denetimleriyle kontrol altına alınabilirdi.

Son olarak da şu söylenebilir ki, dördüncü yüzyılın yasaları her yurttaşın etkinliğini en küçük ayrıntısına kadar düzenlemeyi öngörüyordu.²⁰

Bürokrasinin etkisi çok ağır vergilerde görülüyordu (Bkz Bölüm 5):

Toprak vergisi... bir çiftçinin toplam ürününün üçte birinden fazla olabiliyordu. Hiç esnekliği olmayan bir vergiydi ve ülke içinde dağılımı çok adaletsizdi... Roma İmparatorluğu'nun görünmeyen iki düşmanının -zaman ve uzaklığın-, kaçınılmaz zaferini hiçbir şey bundan daha açık gösteremez. Vergi özenle belirleniyordu ama boyutları böylesine büyük bir toplumda saptama hiçbir zaman tam olamadığı gibi, verginin toplanması da düzenli olamıyordu. Bundan dolayı insanın sırtındaki yükten kurtulması için tek yolu vardı: Kaçmak; kaçamayan vergiyi ödemek zorundaydı.

İmparatorlar da işin farkındaydılar. Zaman zaman ayrıcalık tanımaya, hazine affı ya da hatalı vergi borcunu silme gibi gösterişli davranışlarla vergi yükünü hafifletiyorlardı. Fakat bunlar, emniyet supabından çıkan ufak buhar püskürtmeleri gibiydi. Gösterişliydi ama yükün yeniden dağılımına hiçbir

yararı yoktu. Bu nedenle Batı eyaletlerinde servet sürekli olarak büyük toprak sahiplerinin cebine gidiyor, küçük adamın mülküyse vergi toplayıcının sürekli istekleri altında öğütülüyordu. 'Dies Irae' başlıklı Hıristiyan ilahisinde, kıyamet gününün gelişinin geç Roma döneminde bir maliye memurunun gelişini anlatan sözcüklerle dile getirilmesi boşuna değildir.²¹

Salvianus (yaklaşık 400 - 470 sonrası; bkz. Kaynakça), daha o zaman batıdaki vergilendirmenin yıpratıcı etkileri konusunda çok şey söylemişti:

Vergi, ne kadar sert ve acımasız olursa olsun şayet toplumun tümünde eşit bölüşülseydi, o kadar ağır olmazdı. Fakat yükü herkes birlikte taşımadığı için durum daha utanç verici ve daha yıkıcı. Zenginlerden alınacak vergi yoksullardan alınıyor; zayıf, gücünün yükünü taşıyor. Yoksulların tüm yükü taşıyamamalarının tek nedeni istenenin onların kaynaklarını aşıyor olmasıdır...

34

Yükü ilk sırtlayan yoksullar olduğu gibi son rahatlayan da onlar oluyor. Çünkü, ne zaman olursa olsun yakın geçmişte görüldüğü gibi, yönetici güçler mali durumu bozulmuş kentlere yardım etmek için onlardan alınacak vergiyi bir dereceye kadar azaltınaya giderler; hemen görüyoruz ki, herkes eşit olarak tanınması gereken bir iyileştirme aracını yalnızca zenginler aralarında paylaşmaktadırlar. O halde yoksulları hatırlayan kim?... Daha ne diyebilirim? Sadece şunu söyleyebilirim ki, çareler dağıtılırken yoksullar dışarıda kalmaktadır...

Bu koşullar altında biz, sürekli olarak yoksulları cezalandırırken, bizim de Tanrının sert cezasını hak etmediğimizi söyleyebilir miyiz?..

Bugünkü durumumuzun berbatlığını anlatacak sözcükleri kim bulabilir? Şimdiden yokolmuş ya da can çektiği o köşede son soluğunu vermekte olan Roma topluluğu, haydutların elindeymiş gibi boynuna vergi ipinin ilmiği geçirilmiş ölürken, hâlâ zenginlerin sayısı kabarık ve vergilerinin yükünü yoksullar taşıyor; yani vergisiyle yoksulu öldüren pek çok zengin var. Pek çok dedim, tüm zenginler de diyebilirdim ve ne yazık ki böylesi gerçeğe daha uygun olurdu...

Böylece, rahatlıkla taşıyabilecekleri yükün azaltılması sonucu zenginler daha zengin olurken, yoksullar, zaten dayanamayacakları kadar aşırı olan vergilerin artışından ölmekteler.²²

Şu halde bu, Salvianus'a göre -herhalde haklıydı- 476 yılında Roma'nın sonunu getiren belli başlı nedenlerden biriydi. Bu tek olgunun önem derecesi ve yılı hâlâ tartışılabilir bir konu olarak görülmektedir.

Geriyeye bakarsak, altıncı yüzyılda yaşamış Bizanslı tarihçiler 476 yılını uzun süren çöküşün ve düşüşün çağ açan son anı olarak yüceltmişlerdir... O yüzyıldan sonra bu tarihin önemini küçümseme yolunda bir eğilim görülür. Çünkü o tarih, alt tarafı uzun bir çözümler ve ayrışmalar dizisinin bir halkasıydı ve pek göze çarpan bir olayı göstermiyordu. Yine de 476 yılında imparatorun Roma dışına çıkartılması Batı'daki son önemli toprağın, aslına bakılırsa anayurt toprağının artık sıradan bir Germen krallığına dönüştüğü anlamına geliyordu.

Batı İmparatorluğu artık yoktu. Uçsuz bucaksız topraklardan uzun süren çekilme 476 yılında son bulmuştu. Gibbon'un [Edward Gibbon, 1737-94] dediği gibi, 'o çekilme hep hatırlanacaktır ve hâlâ dünyanın tüm uluslarınca duyumsanmaktadır'.²³

35

Böylece, Batı Roma İmparatorluğu Batı'nın genel uyuşukluğu içinde 476 yılında son bulmuştu. Halbuki, sonraki yüzyıllar olayı büyütmekten geri kalmamışlardır. Şöyle yazmıştım:

Batı ülkelerine etkisi hiçbir zaman bugünkü kadar açıkça görünmemiştir. Bugün Britanya kendi yitik imparatorluğu'nu anıyor. Amerika Birleşik Devletleri bugünkü liderliğine bakıp, 'bu durum biterse nasıl da tehlikeli olur?' diye düşünüyor. Sovyetler Birliği [ben bunu 1976'da yazıyorum] tam şu sırada, ufak toplulukların imparatorluklardan kopuşunu sergiliyor. Geçmişte bunun gerçekleştiği ilk ülke Fransa'ydı. Almanya, doğu-batı sınırını pekiştiriyor ve antik çağda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkıcısı olarak oynadığı rolün pekâlâ farkında. İtalya ise, o imparatorluğun yönetildiği ve yıkıldığı ülke.²⁴

Batı İmparatorluğu'nun çöküşü konusundaki tartışma o n sezikinci yüzyılda yeniden canlanmış ve o zamandan beri hâlâ bir sonuca bağlanamamıştır.

Gibbon gibi usçular çöküşte birinci neden olarak dini görmüşlerdir... Diğer tarihçiler, kendi dönemlerinde baskın olan eğilime göre imparatorluğun askeri, siyasal ya da toplumsal zayıflamasını ya da ekonomik çürümesini öne çıkarmışlardır... İmparatorluğun zayıflama ve çöküşünde barbarların önemli rol oynadığı yolundaki yalın fakat biraz günü geçmiş görüşte gerçeklik payı bulunabilir [bkz. yukarıdaki açıklamalar]. Dış baskılarla, içerideki zayıflık elbette birlikte etki yapmıştır. Kuşkusuz, barbarları kolay av peşinde koşmaya yüreklendiren, imparatorluğun eski gücünü yitirmesi olmuştur...

Batı İmparatorluğu kendi hissesine düşen yükten çok daha fazlasını taşıyordu ve ilk savunma hattı yarıldığında bulunduğı nokta toparlanmasına hiç de uygun değildi.

[Düşmanların] hepsi Konstantinopolis'in çetin ceviz olduğunun farkındaydılar. Doğuda yasal yolla tahta çıkmış imparatorlara kafa tutulmasının pek seyrek görülmesi bir yana, bir imparator kendinden sonra tahta geçecek kişiyi göstermişse anayasal bir seçim yapılırdı ve sonucu kabul edilirdi... Batının sicili ise bu bakımdan hiç de temiz değildi... Zayıf bir imparatorun yeteneksizliği daha çok göze batıyordu, çünkü uğraşmak zorunda olduğu güçlükler daha büyüktü... [Batı] İmparatorluğu'nun ekonomik zayıflığı yetersiz sayıda üreticinin çok sayıda aylak boğazı beslemek zorunda olmasından kaynaklanıyordu... [Batı] İmparatorluğunun en üzücü niteliği ise toplum ruhunun olmayışydı.²⁵

Çok kesin olan bir şey varsa o da Batı imparatorlarının güçsüzleşmesinin papaların gücünün artması anlamına gelmesidir. I. Büyük Leo zamanında (440-461) artık Roma'nın üstünlüğü kesinlik kazanmıştı, ancak bu da Bizans ile ilişkilerin gerginleşmesi anlamına geliyordu.²⁶

Yine de Germenler kötü hareket etmediler.

Kırsal kesimin gittikçe tenhalaşması yeni gelenlere geniş oturma olanakları sağlıyordu. Yeni gelenler İtalya'da refahı canlandırdılar. Fakat dışarıdaki geleneksel tahıl kaynakları artık yabancı ellerde olduğu için, İtalya'nın yerel ürünü bir

kez daha ülkenin yaşamında birinci etken konumuna geldi. Öyle ki, yüzyıllarca tahılı bir haraç olarak getirten İtalya, dar da kalınca dışarı tahıl satmayı bile başardı.

Odoacer, Roma'nın yerleşik yönetim makamlarını bilinçli bir kararla yerinde bıraktı, hatta onları güçlendirdi. Senato ya ortağıymış gibi yaklaşıyordu... Hepsinden önemlisi kendisi Arianus'un mezhebinden olduğu halde papaya saygıda kusur etmiyordu.²⁷

E.A. Freeman, Roma hakkında hatta çöküşünden önceki durumu konusunda bile -çöküşün tam olmadığına işaret ederek- iyimser düşünceler öne sürebilmiştir.

Sınırlar yabancı düşmanlara karşı tümüyle güvende değildi. Yine de imparatorluğun çoğu kez yeniden toparlanması şaşılabilecek bir durumdur. Tarihin o karışık döneminde dört bir yandan dış saldırıya uğrarken ve içeriden parçalanırken, Roma adının ve Roma gücünün hâlâ öylesine görkemli kalabilmesi çok çarpıcıdır.²⁸

Elbette, daha ileri bir tarihe bakarsak, I. Iustinianus'un Roma'yı canlandırması uzun ömürlü olmamıştır (bkz. Ek 3) ve 476 yılındaki çöküş unutulamaz.

Bu bölümün -ve içlerinde benimki de bulunan sayısız kitabın- konusunu oluşturan Roma'nın çöküşü, gördüğümüz gibi birbiri arkası sıra birçok kuşağın duygularını ve düşlerini harekete geçirmiştir.²⁹ Belki, yine de son Batı İmparatoru'nun devrildiği İ.S. 476 yılının sanıldığı gibi bir dönüm noktası olmadığı söylenebilir; çünkü o çöküşü -her zaman öngörülmemiş olsa da- hem öngörülebilir, hem de kaçınılamaz yapan tüm faktörler daha önce de mevcuttu. Başka bir anlatımla, bir kez imparatorluk bölündükten sonra, batıdaki zayıf ortak zaten çökecekti. Fakat, o çöküşe kaçınılamaz da olsa ilgisiz kalamayız, çünkü bu olay yalnızca papaların gücünü değil, aynı zamanda kendisine -tıpkı daha önceki antik çağa olduğu gibi- çok şey borçlu olduğumuz Ortaçağ doğurmuştur. Gerçekten de 476 yılında Roma'nın çöküşünün tüm geçmişimizi renklendirdiğini söylemek hiç de abartma olmaz.

MALİYE ve ORDULAR

Yukarıdaki yorumlara göre Batı İmparatorluğu'nun çöküş nedenlerinden biri de Germenlere karşı sınırı koruyabilmek için ezici yükte bir vergilendirme yapılması gerektiğine inanılmasıydı.

Birbirini izleyen imparatorların her biri, belirttiğim gibi, mengeneği biraz daha sıkıştırmaya çalışmıştır... III. Valentinianus sistemin vahşiliğini açıkça kabul etmiş ve en azından zenginlerin vergi borçlarını affetmişti. Kısa süre sonra Majorianus [457-61] tahta geçince... Sidonius [Apollinaris] ona bir kutlama mesajı göndermiş ve kendi anayurdu Galya'da vergilerin ağırlığından sıkıntı çekildiğini satır aralarına sıkıştırmıştı [Ek 2]. Yeni imparator da bu acımasızlıklara üzülmesini yasayla ilgili bir konuşmasında kuşkuya yer bırakmayan bir açık yüreklilikle dile getirmişti... Sürekli enflasyondan doğan sıkıntı çok büyüktü. Ayrıca bir de bütün bu yükümlülüklerin uygulanmasında karşılaşılan rüşvet ve yolsuzluk korkutucu boyutlardaydı...

Sistemi eleştirenler en fazla kırsal kesimin sıkıntı çektiğini ifade etmişlerdi... Devletin istediği nakdi ve aynî (yiyecek, giyecek vb biçimde) vergiyi almak için yurttaşlarının girtlağına sarılmak zorunda kalanlar, kurul üyeleri [*curiales*, bkz. ilerideki açıklamalar ve not 3] ve sıraları geldiğinde onların oğullarıydı... Salvianus [bkz. önceki bölüm] kurul üyelerinin yoksullara karşı tutumlarını korkunç derecede merhametsiz bulur. Kurul üyelerini dulları, yetimleri ve keşişleri rahat bırakmayan yırtıcı hayvanlar olarak görür... Yine de [bu görüş] tek yanlıydı zira kurul üyelerinin de durumu yılgınlık verecek kadar zordu... II. Theodosius'un yasa kitabında onlar için tam 192 adet korkutucu yaptırım buyruğu vardır; bu maddelerde her çeşit ceza öngörülmektedir...

[Yanlışları ne olursa olsun], antik çağ dünyasını bir arada tutan kültürdü ve çekirdek orta sınıfın yok edilmesi, o dünyanın artık daha fazla yaşayamayacağı anlamına geliyordu.¹

Zenginler, ekonomik bakımdan kendi kendine yeten ve surlarla çevrili malikanelerine çekildiler. Üstlerine düşen katkıyı gerçekleştirmek şöyle dursun, vergi düzeninden (ve eşkıyalıktan) kaçıp kendilerine sığınanları çalıştırıyorlardı.

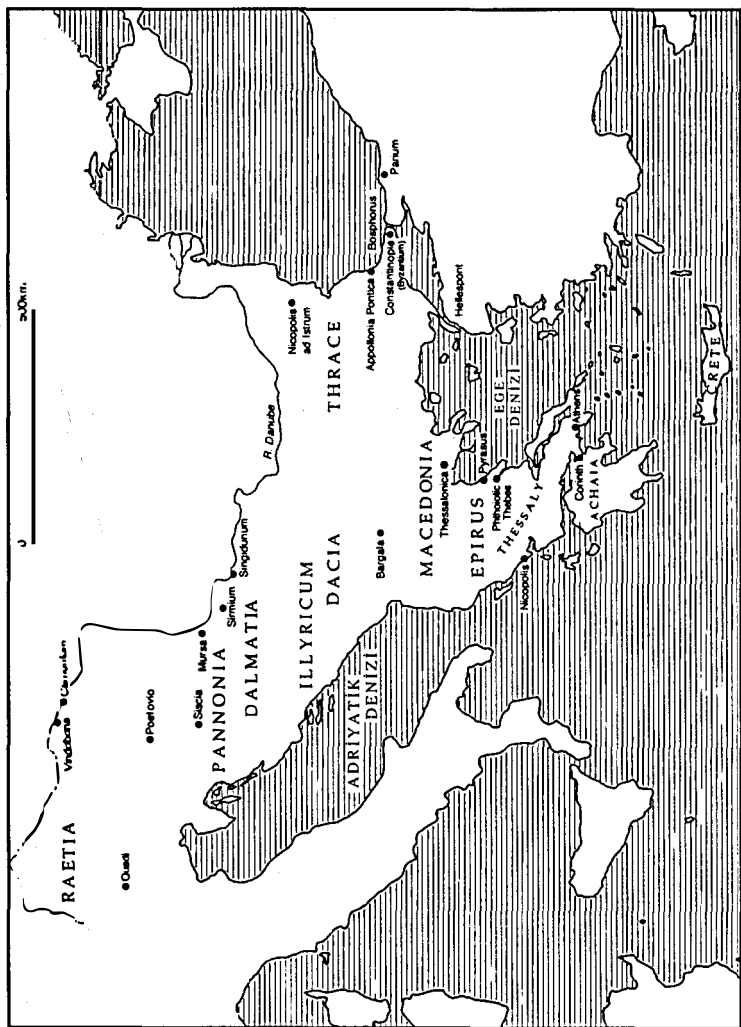
Özetle, batı yönetimi iflas etmişti.

Doğuda ticaretin gelişmesiyle küçük kentlerin çoğalması, daha istikrarlı ve adaletli bir toplum yapısı oluşturmuştu. Bir Yunan kentinin yerel toprak sahipleri çok zengin ve çok tutucu olabilirdi ama, Galya ve İtalya'nın altı tane sülalenin elinde olmasına karşın, yalnız Antakya'nın çevresinde en az on aile iktidar rekabeti içindeydi. Yunan kentinde yerel zenginlerin kazançları buldukları yerle sınırlıydı ve çabalarının amacı da daima kentin kendisiydi.

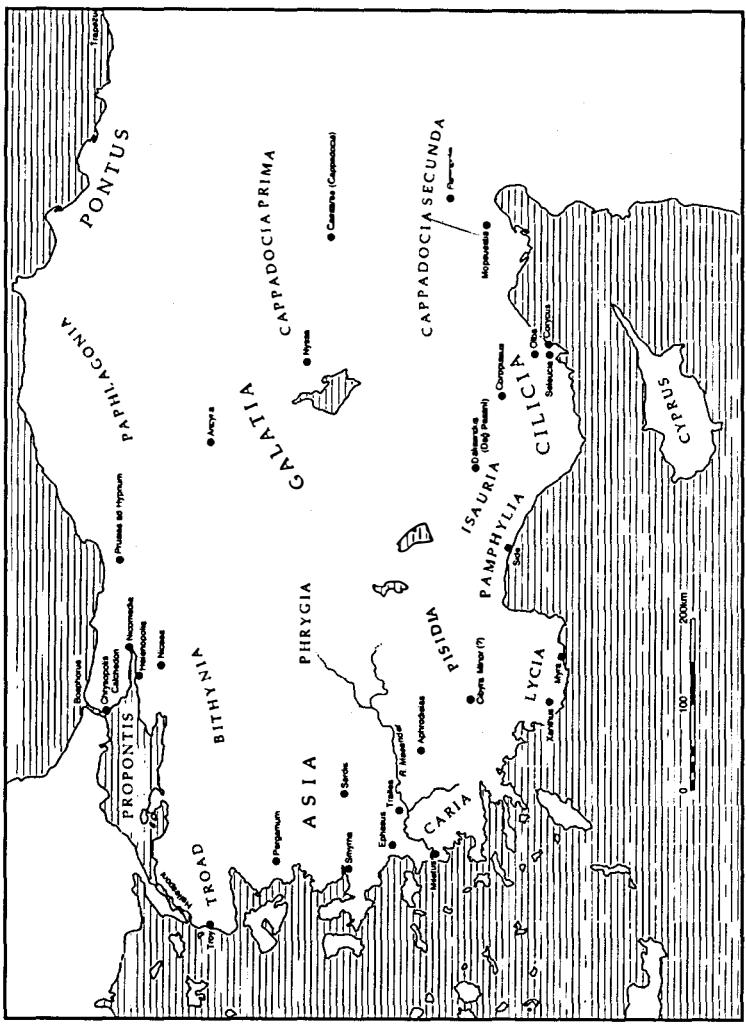
Büyük ailelerin bağlı oldukları toplulukların iyiliği uğruna gösterdikleri rekabet için Yunanca'da kullanılan *energeia* kavramı çok esnekti... Böyle dengeli ve kentli yüksek sınıf hiçbir zaman aşırı güç sahibi toprak sahiplerince engellenip, baskı altına alınmamıştır. Kentli yüksek sınıf Bizans'ta yönetime iyi eğitilmiş ve titiz çalışan memurlar sağlayan eksiksiz bir kaynak olmuştur. Tüm Geç Roma dönemi süresince bu insanlar kentlerini heykeller, yazıtlar ve kiliselerle süslemişlerdir. Bunların zenginliğinin Türkiye'de arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmasına ancak başlanmaktadır [bkz. Bölüm 11].

Dahası Küçük Asya, Suriye ve Mısır'ın köylüleri batı eyaletlerinin dışlanan kölelerinden farklıydılar. Ürünlerini kentlerde daha iyi bir bedele satabiliyorlar ve aldıkları paraıyla kiralarını ve vergilerini ödüyorlardı... Beşinci yüzyılın ortalarında imparatorluğun iki kesimi arasındaki genel ayrılık, en çok küçük adamın rolünün farklılığından kaynaklanıyordu... Geç antik çağ dünyası son bulduktan hemen sonra ortaya çıkan en önemli olgu, Batı Avrupa ile Doğu Akdeniz arasında yolların ayrılmasıydı, işte bu olgu böylesine küçük ve somut zıtlıklardan kaynaklanmıştır.²

Doğuda, batıya göre daha eski ve daha zengin kentler vardı ve çok eleştirilen *curialesin* yanısıra geniş ve önemli bir orta sınıf bulunuyordu.³

Haria 4. Doğu Avrupa

Harita 5. Küçük Asya

Ayrıca, doğudaki kırsal nüfusu tüm sıkıntıları bir yana daha güçlü ve daha büyüktü ve hayatta kalmayı başarıyordu. Bundan ötürüdür ki Doğu İmparatorluğu daha zengindi ve bu zor yüzyıla karşı koyabilecek güçteydi. Dahası Doğu İmparatoru I. Anastasius, hazineyi boşaltan öncülü Zenon'un aksine, devlet hazinesini güçlendirmişti. Doğu İmparatorluğu'nda yaşam koşulları çok hoş olmasa da en azından katlanılabilir durumdaydı; sonucu da Bizans devletiydi.

Batıyla doğu arasındaki ayrımlar konusunda daha fazla bilgi için 6. bölüme bakınız. Burada mali konular üzerinde durulmaktadır.

Ordular, - firar ve serserilik olayları sıklıkla olmasına rağmen-Batı İmparatorluğu'nun yaşamda kalmasının bekçisiydi. Fakat bekçilikleri etkisizdi. Çünkü her cephesinde korkunç bir savaşla karşı karşıya olan imparatorlukta ordular kendilerinden beklenen görevi yerine getirmekte genel bir beceriksizlik gösteriyorlardı... Roma, inatçı bir kamuoyu ve ordu ile halk arasında hüküm süren büyük anlaşmazlık karşısında, ordularının kaçınılmaz biçimde zayıflamasına seyirci kalmıştı... Sınırlara yapılan korkunç saldırılar hiç de yeni bir durum değildi. Fakat bu saldırılar gittikçe sıklaşıyordu ve içerdeki zayıflık dışarıdan müdahalelere zemin hazırlıyordu...

Geç dönem Roma ordusunun zayıflığı büyük ölçüde imparatorluk yetkililerinin askere alma işini düzenli yürütmemesinden kaynaklanıyordu... Askere alma sorunu ülkenin gündemine oturmuştu; düzenlemeye göre baba mesleğinde çalışmak zorunluluk haline getiriliyordu, böylece mevcut veya eski askerlerin çocukları da asker olmaya zorlanıyordu... Bu uygulama beşinci yüzyılda artık uyulması zorunlu bir kural olmuştu; durum sivil mesleklerde de aynıydı...

Romalılar orduyu korumayı becerebilselerdi, belki de yok olmaktan kurtulabileceklerdi. Artık asker toplayamaz duruma gelmeleri çöküşün ana nedenlerinden biridir.⁴

Subaylar, imparatorluk tahtının sürekli gaspedilmesinden de önemli derecede sorumluydular. Üstelik herşeyi daha da kötüleştiren durum, o dönemde ordunun ve komutanların büyük bir kısmının Germenler'den oluşmasıydı. Başka kaynaklardan sağlanan gerekli güç yeterli olmadığı için *foederati* olarak savaşan Germenlere gereksinim büyüktü ama bu adamların bağlılığı-

na da güvenilemezdi. İmparator değişimlerinde rol oynayanların çoğu, Ricimer ve Orestes gibi birer *magister militum* olan Germanlerdi. Bunların yanısıra artık çok büyümüş olan batı ordusunu ayakta tutabilmek için önemli miktarda da para gerekiyordu. Dönemin sikkeleri incelendiğinde savunma ihtiyacına verilen öncelik iyice görülmektedir.

Bütün bunlar daha İ.S.400 yılında farkına varılmış şeylerdi.

Beşinci yüzyıl başlamak üzeredir. İlk on yılı boyunca denge açıkça değişecektir. Artık yüzü gülenler barbarlardır...

Askeri açıdan bakıldığında imparatorluk artık egemen bir devlet olmaktan çıkmıştır. Eski başkentinin Alaric tarafından yağmalanması [410] istila niteliği taşımaz, çünkü Alaric -sözcüğün bir anlamı kaldıysa- Romalı doğmuş yüksek konumda bir devlet görevlisiydi. Aslında Alaric ve askerleri onyıllar boyunca Roma ordusunun ta kendisiydi.⁵

44 Doğu, bir kez daha Batı'yı kısılcasına alan öldürücü tehlikelerden kurtulmuştu. Sınırların ötesindeki Bizans barış içinde yaşıyordu ve kendisini tehdit eden tek bir güç vardı: Persler. Bu durum, Batı İmparatorluğu'nu sürekli hedef alan German tehdidi-ne hiç de benzemiyordu. Doğunun başkenti uzun Trakya surundan başka bir surla daha korunuyordu; bunların ikisi de Batı'daki koruma yapılarından daha güçlü ve zaptedilemez yapılarıydı. Gerçi, Gainas 400 yılında doğu kentinde iktidarı eline almıştı ama kent onu kapı dışarı etmişti (Bölüm 6). Doğu Roma Ordusu ve yönetim kademeleri çoğunlukla Germanlerden oluşmuştu. Ancak, I. Leon ve Zenon, Germanlerin yerine Küçük Asya kökenli Isaurialıları orduya yerleştirmeyi başarmışlardı; fakat bunlar da I. Anastasius (491-518) tarafından ordudan uzaklaştırılmıştır.

Doğu'nun halkı askeri sorunlarla başedebilmek için Batı'dakilere oranla çok daha iyi donatılmıştı. Elbette, Doğu'da da orduyu ayakta tutmak için yüksek oranlı bir vergilendirme gerekiyordu ama Doğu, Batı'nın yoksulluk ve düşkünlüğünü artıran zenginlerinin yükünü taşımadığı için bunu fazla sıkıntıya girmeden ödeyebilecek durumdaydı. Ancak genellikle, Küçük Asya'daki çok çeşitli bölgelerin Doğu ordusunu yüksek fakat çok baskıcı olmayan bir etkinlik düzeyinde tutmadaki rolünü küçümseriz.

Synesius [yaklaşık 370-413]'un *kaynaşmış bir ulus*'tan kastettiği şey Doğu İmparatorluğu'nda, Batı'dan daha kolay gerçekleştirilebilirdi.

Bu bölümün başında belirtildiği gibi Batı İmparatorluğu'nun çöküşü mali yetersizliklere bağlanırsa bu görüşü destekleyecek kanıtlar bulunabilir. Gerçekten de, Marxist eğilimli tarihçiler Salvianus'u izleyerek yoksulların sefaletini fazlasıyla öne çıkartırlar. Özellikle Batı'da dehşete düşülecek bir yoksulluk ve sefalet söz konusuydu; açlık dönemleri daima olmuştu ama batı yönetiminin zayıflığından dolayı durum daha da kötüleşiyordu. Yönetimin zalimce uygulamaları da bir işe yaramıyordu. Batı İmparatorlarının çoğunun maliye ya da para konusuna ciddi, hatta sağduyulu bir yaklaşımı yoktu. Bu konuda Doğu İmparatorları da aynı derecede beceriksizdiler. I. Anastasius bu konudan biraz anladığı ya da hiç değilse anlayan bir danışmanı (Kappadokyalı Johannes) olduğu için Bizans çok talihliydi. İmparatorluğun tüm tarihi malî bir bakış açısıyla baştan sona yeniden yazılsa yeridir. Malî sorunların çoğu da gerek Batı'da, gerekse Doğu'da beşinci yüzyılla ilgilidir.

Bu zor koşullar altında ordunun rolü iki yönlüydü: Batı'nın sınırları daha fazla tehlike altında olsa da, hem Batı hem de Doğu için; orduya sınırları korumada çok ihtiyaç duyuluyordu. Ancak gerekli asker sayısının fazlalığı özellikle Batı için pek çok sorun yaratıyordu. Herşeyden önce ordu çok pahalıya mal oluyor ve Batı'nın ihtiyaç duyduğu miktar üstesinden gelemeyeceği meblâğa ulaşıyordu. İkinci olarak, -şayet para bulunursa- öylesine kaba ve zalimce yollarla elde ediliyordu ki, ordu halka hiç de sevimli görünmüyordu. Üçüncü sorun artık askerlerin çoğunun Germen olmasıydı. Ordunun diğer Germenlere karşı savaşması gerektiği durumlarda sorun çıkıyordu ve halk arasında bu askerlere karşı bir coşku uyanmıyordu; halbuki onlardan imparatorluğun halkını korumaları bekleniyordu ve hatta her şey -batıda olduğu gibi- tamamıyla çokmedikçe korumak da zorundaydılar.

DOĞU ve BATI

Doğu İmparatoru Valens 378 yılında Hadrianapolis’de (Edirne) Vizigotlara karşı savaşırken, I. Valentinianus’un oğlu Batı İmparatoru Gratianus onun yardımına gidememişti. Gratianus’un Germen başkomutanının sabotaj yapmasından kuşkulandırılmasına rağmen, yine de bu işbirliğinin neden gerçekleşemediği çok açık olarak bilinmemektedir... 383 yılında hakkı olmadığı halde tahtı eline geçirmek isteyen Magnus Maximus, Galya’da Gratianus’a karşı ayaklandığında da Doğu İmparatoru I. Theodosius [379-95] kendi sınır sorunlarından dolayı Gratianus’un yaşamını kurtarmaya gidememişti...

Theodosius’un 395 yılında ölmesinden sonra imparatorluk yine ikiye ayrılıp, oğulları Arcadius ile Honorius arasında bölününce... iki imparatorluk arasındaki ilişkiler de kötüleşmeye başlamıştı... Uygur dünyanın ancak Batı ile Doğu’nun işbirliğiyle yaşamını sürdürebileceği sırada iki yönetim arasındaki ayrım tam bir kopma noktasına gelmişti. O tarihte Batı’yı Stilicho (öl.408 bkz. ilerideki açıklamalar ve not 9), Doğu’yu da Rufinus (öl.395) büyük yetkiyle temsil ediyorlardı... İki imparatorluk arasındaki düşmanlık... Kilise içindeki ilkel tartışmalarla artıyordu... Onarılmaz bir yara açılmıştı. Hele daha güçsüz olan Batı’da durum çok kötüydü... Marcianus (450-7) Doğu İmparatoru ilan edildiğinde Batı, başlangıçta onu tanımakta çok isteksiz davranmıştı...

Gerilimin ve karşılıklı kötü niyetin sonucu olarak sınırlar çok zayıflamıştı ve Roma dünyasının etrafındaki düşmanları güçleniyorlardı.¹

Bundan sonra Doğu ve Batı farklı biçimde yönetilmişlerdir. Theodosius’un oğulları ve torunları yetenekleri bakımından kendisine benzemiyorlardı. İki imparatorlukta da işlerin yürütülmesi somut olarak Stilicho ve Rufinus gibi bakanların ve komutanların eline geçti. Hemen çok önemli bir ayrılık görüldü.

Batıda, Roma egemenliğinin sonuna kadar yönetimi en yüksek düzeyde biçimlendirenler komutanlardı. Doğu'da görevde bulunanlarsa sivillerdi ve askerlerin etkisi daha azdı.² Batı'da aristokratlardan oluşan sınıf Doğu'da yoktu. Aristokratlar kendi çıkarlarını gözetiyor ve imparatoru dahi düşünmüyorlardı. Doğu'nun bürokratlarıysa devlete hizmet ediyorlardı.³

Bu, Doğu İmparatorluğu'nun Batı gibi çökmeyip yaşamını sürdürmesine gösterilecek bir başka nedendir. İki İmparatorluk arasındaki farklılıklar şöyle özetlenebilir:

Doğu İmparatorluğu, kısmen coğrafi konumu sayesinde dış baskılara, özellikle barbarların baskılarına Batı İmparatorluğu'ndan çok daha az açıldı. Batı ise barbarları cezbediyordu. Ayrıca Doğu İmparatorluğu'nun oldukça istikrarlı ve ne istediğini bilen bir yönetimi vardı. Yönetim ya etkili imparatorlar ya da praetor rütbesinde valiler veya tahta yakınlığı bulunan kişilerce yürütülmüştür... Doğu İmparatorluğu eyaletlerinde iktidarın gasbedilmesi çok seyrek rastlanan bir durumdu.

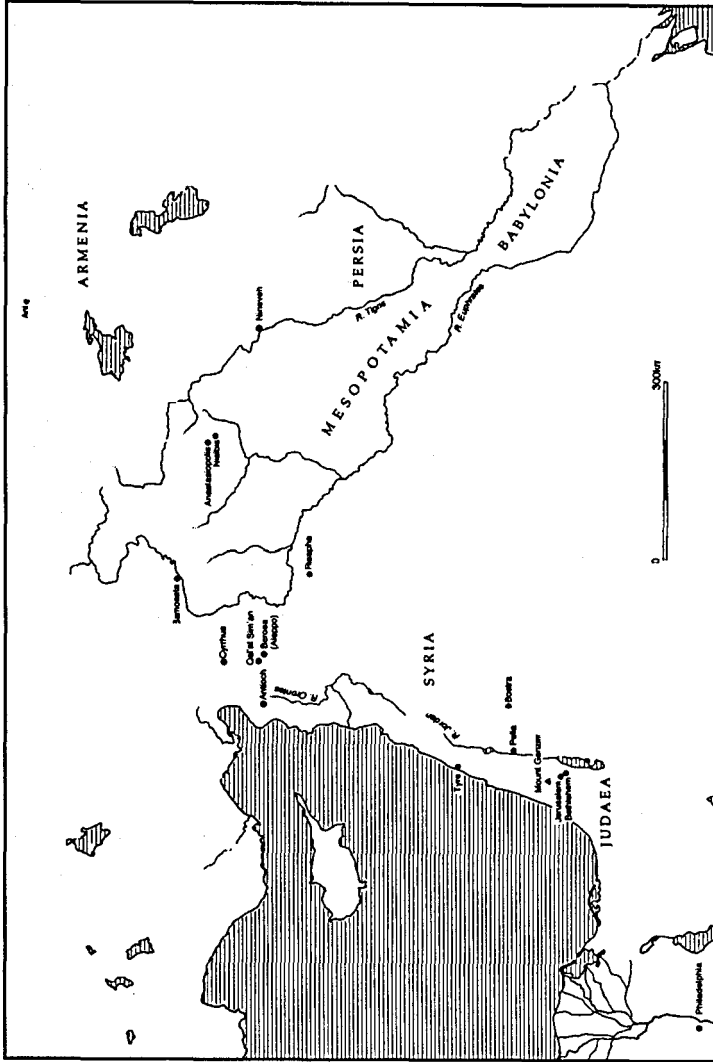
Roma İmparatorluğu'nun muazzam mukavemet gücü yaşamak için verdiği uzun ve inatçı mücadelede görülebilir. Bizans, zayıf dönemlere ve utanılacak yolsuzluklara karşın, uzun vadede yönetimiyle kendini ispatlamıştır. Üretim ve dağıtım yöntemleri bozulmamıştır. Yunan-Roma uygarlığının yüksek düşünsel geleneğinin çoğu dinî biçime bürünmesine rağmen, bu uygarlığın laik biçiminin ölmesine de bozulmasına da olanak tanınmamıştır...

Unutulmamalı ki o dönemde Doğu, Batı'nın karşılaştığı sıkıntıları çekmemişti. Hunlar'ın zarar vermesine rağmen büyük bir toprak kaybı olmamıştı, ekonomi düzenli işliyordu ve eski dönemlerin yurttaş ordusu yenilenmişti...

Norman Baynes, Batı yavaş yavaş Germenlerin eline geçerken, Doğu ya da diğer adıyla Bizans İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruyabilip, yaşamını sürdürmesinin nedenini Doğu'nun daha zengin olmasına bağlar...

İmparatorluk, iki ayrı yarı olarak hareket etmek gibi olumsuz bir konuma girdikten sonra, güçsüz ortak Batı olmuştur.⁴

Doğu İmparatorluğu bir süre Germenlerden gelen ağır tehdit altında yaşamıştır. Özellikle Arcadius döneminde Gainas altı ay süreyle (400-1)⁵ Bizans'ı işgal altında tuttuğunda çok zor durumda kalmışlardı. Valens'in öldürüldüğü Hadrianapolis savaşı (378)

Harita 6. Doğu

henüz belleklerden silinmemişti. Ayrıca, 396'dan 401'e kadar Doğu Balkanlar'da Alanlar egemen olmuştu ve ondan önce de 395'de Kafkas ötesi Hunları Hazar kapılarından geçip Suriye'ye kadar akmışlardı. Fakat Gainas, her ne kadar akrabası Tribigild'den yardım almışsa da Fravitta tarafından - Konstantinopolis patriğinin de yardımıyla- şaşılacak bir biçimde başkentten kovularak kuzeye kaçtı ve Bizans kenti içindeki Germenler'in zayıfladığı bir sırada kuzeyde öldürüldü. I. Leon (457-74) döneminde tehditler yinelendi ve Zenon döneminde (474-91) Vandallar yönünden tehlike rüzgârları estiye de, altmış yıla yakın bir süre barış içinde yaşandı. Doğu İmparatorluğu'nu Batı'yı cezalandıran yazgıdan tam olarak ne kurtarmıştır? Kuzeyden gelen kavimler Doğu İmparatorluğu içlerine akın ettiklerinde, hedeflerinin daima Batı olduğu ve Doğu yönetiminin de onları yönlendirerek buna katkıda bulunduğu öne sürülmüştür. Bizans'ı zaptedilemez kılan ve Trakya yolunu tıkayan surların da (Bölüm 11) etkisi olmuştu. Halbuki Batı, Karadeniz'den Kuzey Denizi'ne kadar yarım ay biçiminde dizilmiş güçlü Germen kavimleriyle çevrilmişti. Daha önce gördüğümüz gibi barbar saldırıları yeniden sıklaşmıştı ve aynı anda birkaç yerden saldırıyorlardı.⁶

Şu ya da bu nedenle -içte derin ayrımları olmayan, sivillerce yönetilen ve barışı daha iyi koruyan- Doğu İmparatorluğu yaşamda kalmış, Batı İmparatorluğu ise çökmüştür. Her şeyden önemlisi Batı, Bizans'inkine oranla elverişsiz coğrafi konumundan ötürü dış saldırılar karşısında daha korunmasız bir durumdaydı.⁷ Glanville Downey durumu şöyle özetler:

50

Yönetimin yapısı Doğu'da ve Batı'da birbirinden önemli derecede ayrılmaktaydı [bkz. yukarıdaki açıklamalar ve not 2]. Batının kimi akıl almayacak kadar zengin olan toprak sahibi aristokratları, ordu ve yönetim giderlerine üzerlerine düşenden çok daha az katkıda bulunuyorlardı. Doğu İmparatorluğu ise tersine, çoğunluğu orta sınıf meslekten yetişme memurlara sahipti ve yönetim o kaçınılmaz rüşvet, kayırma vb.. ye rağmen, ulusal gelirden vergi olarak batının alabildiğinden daha fazla gelir elde ediyordu.⁸

Bu nedenle Doğu'nun yönetimi kendini daha iyi savunabiliyordu. Böylelikle ki üçüncü yüzyılın o korkunç olaylarına dayanabiliyordu.

Doğu'nun bu özel üstünlüğü ve Batı ile sıkıntılı ve zorlama ilişkileri üzerine daha sonra şöyle yaklaşmıştır:

Artık [395 yılında] iki imparatorluk arasındaki ilişkiler öylesine kötüleşmeye başlamıştı ki buna, güçsüz ortak Batı'nın kuruyup cansızlaşmasının önemli bir nedeni diye bakılması gerekir. İlişkilerin bozulmasının doğrudan sorumlusu dönemin en becerikli adamlarından biri olan Batı'nın lideri Stilicho'ydu... Tüm imparatorluğu -gerçek kontrol kendisinde olmak kaydıyla- yeniden birleştirmeyi tutkuyla aklına koymuştu. Bunun gerçekleştirilebilmesi Rufinus'un ortadan kaldırılmasından geçiyordu. [Rufinus, Stilicho'nun düşmanıydı ve I. Theodosius, onu -geleceğin Doğu İmparatoru- oğlu Arcadius'a vasi olarak seçmişti.]...

Şekil 3. Fildişi diptikten bir kanat. 400 yılı dolayları. Erkek, Stilicho, I. Theodosius'un küçük oğlu, Doğu İmparatoru Honorius'un başkomutanı ve nabi (395 - 408). (Archivi Alinari/Anderson)

Uygar dñnyanın yaşamını sñrdñrmesinin ancak Doğu ve Batı'nın işbirliği sayesinde sağlanabileceği bir dñnemde iki yñnetimin arası neredeyse tñmñyle bozuldu. Rufinus ile Stilicho arasındaki bu ciddi anlaşmazlığın en kñtñ sonuğlarından biri Alaric'in Yunanistan'a girebilmesi olmuştur. Claudianus, Rufinus'un hainlik yapıp birliklerini çektiğini sñylemiřtir. Fakat bu, bñyñk olasılıkla Alaric'i Batı'dan uzaklaştırıp Doğu'ya yñnlendirmek için Stilicho'nun yaptığı bir plandı. Bundan sonraki adım Rufinus'un iktidardan dñřñřñ ve öldñrñlmesi olmuştur...

Doğu, Stilicho'yu Yunanistan'da Alaric ile başa çıkmaya çağırdıktan sonra o, 397 yılında nasıl ve niçin olduğu anlaşılaksızın Alaric'in elinden kaçıp gitmesine izin verdi. Eutropius [Rufinus'un halefi bir hadım; Claudianus onu sert biçimde eleştirilmiştir; bkz. Kaynakça], Stilicho'nun yardımıdan kaçındığını gñrñnce onu hem halk dñřmanı ilan etti, hem de Vizigotları yatıştırmak için Balkanlara *magister militum* olarak atadı. Bu, elbette [bazı birliklerde] korkulu bir şaşkınlığa yol açtı... Bñylece [Claudianus] Bizans'a tñm kñtñlñklerin yuvası diye saldırmaya girişti...

52

401 yılında... Alaric sınırı Doğu'dan Batı'ya doğru geçti... Stilicho... İki yıl ùst ùste onu bozguna uğrattı, fakat her ikisinde de işini bitirebilecekken gitmesine izin verdi.⁹

Ondan ònce 400 yılında, Vizigot Gainas ile akrabası Tribigild¹⁰, subay olarak gñrev yaptıkları Doğu Roma rejimine başkaldırdılar. Niyetleri Doğu İmparatorluğu'nu ellerine geçirmektir. Kendilerini Doğu Roma yaşamından ayırmak ya da doğu yñnetimini devirmek istemedikleri açıktı. İstedikleri, Doğu İmparatorluğu'nda gñclñ bir konuma gelmekti. Bu bakımdan yanlarındaki diğer isyancıların çoğundan ayrılmaktaydılar; onlar imparatorluğu tñmñyle yok etmek istiyorlardı. Zaten Doğu Avrupa ve Kññk Asya çevresinde belli bir noktaya yñnelmeksizin dolanıp durmaları da bu yñzdendi.

Gainas ise kendisi gibi Germen olan ve patrikten destek alan Fravitta tarafından engellenmiş ve kentten ayrılıp kuzeye, Tuna'ya doğru gitmişti. Ancak, ırmağın kuzeyine geçtiğinde Hunlara tutsak dñřmñř ve öldñrñlmñřtñ.

Batıya gelince, 406 yılındaki istiladan bñyñk zarar gñrmñřlerdi; yılın sonunda Vandal, Alan ve Suevilerin (Quadi) Ren'i geç-

melerini Stilicho engelleyememişti. Onlar da bir daha geri dönmemişler, birçok kenti yakıp yıkmışlar ve nüfusunu boşaltmışlardı. Bu arada Batı İmparatoru'nun tebaasından çok sayıda insan düşmana katılmıştı. Alaric'in 410 yılında Roma'yı yağmalamasına gelince, yukarıda söylediğimiz gibi bu sıradan bir akından ziyade geniş çapta bir soygun hareketiydi. Özellikle, Hieronimos ve Augustinus üzerinde yarattığı büyük korkudan yukarıda (Bölüm 4) söz etmiştik.¹¹

Bu arada Germenlerin çoğunluğu istiladan çok Roma İmparatorluğu'nun maddi imkanlarını ve zenginliğini bölüşmeye bakıyorlardı. I. Büyük Constantine ve I. Theodosius onlara toprak verip çiftçilik yapmaya çağırıldığında, umutlarını yüreklendirdi.¹² Örneğin Vizigotların hükümdarı Ataulf, ayrılmadan çok birleşmeye ilgi duyuyordu.¹³ Fakat Romalıların çoğunluğu vazgeçmez birer Germen karşıtı olmayı sürdürüyordu. Hele Hıristiyan Romalılar, Germenlerin Arî ve barbar davranışları karşısında ürküntüyle karışık bir şaşkınlık duyuyorlardı. Yüksek sınıfın tamamını onlardan nefret ediyordu.¹⁴ 425 yılına gelindiğinde batıda beş Germen krallığı kurulmuştu ve kuzey sınırı tümüyle güçsüz durumdaydı.¹⁵ Ordunun Got niteliği her kesimde gittikçe artıyordu. Kısaca Roma'nın çökmesi artık bir zaman sorunuydu ve çöküş 476 yılında gerçekleşti.

İlk bakışta Doğu'ya gelecek dış tehdit Batı'dakinden daha ciddi gibi görülebilir. Çünkü Batı'nın sınırları çok sayıda bölünmüş Germen kavimleriyle çevrilmişken, Doğu'nun sınırlarının ötesinde güçlü, eşgüdümle işleyen tek bir devlet yani Sasaniler'in Pers Ülkesi vardı.¹⁶ Nitekim Ammianus Marcellinus, Roma iç savaşlarının Pers istilasını yüreklendirip kolaylaştıracağından çok endişelendiğini yazmıştır.¹⁷ O dönemin önemli Sasani hükümdarları şunlardır: I. Yazdagird (339-yaklaşık 421), V. Gür Vahahran (Bahram) (yaklaşık 421-38/9), Firuz (ya da Peruz) (459-88/9) ve I. Kavad (488/9-531). Doğu'da Perslerle düşmanlıktan çok, dostluğa dayanan ilişkiler kurulmuştur. Örneğin, çok eskilerden başlayarak Arcadius'un I. Yazdagird ile kişisel dostluğunun olduğu, onu oğlu II. Theodosius'a vasi tayin ettiği bilinmektedir. [Ancak, Yazdagird sonradan bir piskoposu idam ettirmiştir (419-20)]. İran'ın tutucuları Yazdagird'i sevmezdi ama Mezopotamya'da sevilen bir hükümdardı.

421 yılında V. Vahahran Doğu Roma yönetimiyle uzlaşmak şöyle dursun, Nisibis (Nusaybin) kuşatmasını bozmuş, iki koldan gelen saldırılarını durdurmuş ve Roma İmparatorluğu'nun topraklarına girmişti. Fakat, [Aelia Eudoxia'nın bir şiiirinde de (Bölüm 8) yüceltilen] zaferlere karşı, 422 yılında II. Theodosius Trakya'daki ivedi bir durumu çözebilmek için Perslerle barış yaptı. Barış uzun süre bozulmadı. Barışın sürekli olması, İran'daki derebeylerinin veraset kavgalarıyla uğraşmalarının yanısıra, kısmen de göçebe topluluklar olan Kuşhanlar ve Hunların akrabası Akhunlar'ın (Hephtaliteler) tehditlerinden kaynaklanmaktaydı. Pers Kralı Firuz yedi yıl süren bir kıtlıktan sonra Akhunlara karşı savaşırken tüm ordusuyla birlikte öldürüldü. İç huzursuzlukların ciddi tehdidi altında bulunan I. Kavad ise konumunu ancak kendisini tahta oturtan ve krallığının içlerine kadar sızan Akhunların desteğiyle koruyabilmiştir.

Kısaca, söz konusu dönemin önemli bir bölümünde Perslerin Roma İmparatorluğu'yla ilişkileri durağan ve istikrarlıydı; Pers tehlikesi başka yerdeydi. Elbette ki Latin yazarı Claudianus (bkz. Kaynakça) 'Pers ülkesi, ayağımızın dibinde pahalı süslerini ve nadide taşlarını sergiliyor' diye yazarken abartıyordu. Pers Kilisesi böylesine aşırı kendi ulusunu kayırma duygusunu hoş karşılamadı. Pers Kilisesi Monofizitliği benimsemiş (Bölüm 9) ve Romalıların İmparatorluk kiliselerinin karşısında yer almıştı. Yine de buldukları tartışma zemininde kalabiliyorlardı. İmzalanan barış antlaşmaları da oldukça uzun ömürlüydü. Batılıların Germenlerle olan ilişkileri dikkate alındığında çok daha avantajlı bir durumdu.

Romalılarla Perslerin olabilecek zorlu bir savaşa girişmemelerinin nedeni açıkltı: Deneyimleriyle biliyorlardı ki birbirlerini yok edemeyeceklerdi ve her iki taraf da hem içte hem de dışta kendilerini sürekli tehdit eden başka düşmanlarla uğraşmak zorundaydılar. Aslında Bizans, göçebelere karşı kendisine yardım edecek güçlü bir Pers ülkesinin olmasını istiyordu. İşte bu nedenlerden ötürü yüz elli yıl süren kayda değer bir barış dönemi yaşadılar. I. Kavad, Nisibis yakınlarındaki Dara'da kendisine karşı bir kale yaptıran I. Anastasius'a saldırmasına rağmen barış yine de sürdürülmüştü.

Doğu ve Batı imparatorlarının kendilerini ayıran her şeye karşı, işbirliği yapma konusundaki kararlı [ya da hiç değilse yüzeyde öyle görünen] çabalarını sikkelerde görebiliriz.

III. Valentinianus'un dönemi bir tarafında VICTORIA AVGGG yazılı, diğer tarafında da iki imparatoru ellerinde birer haç ve birer küre ile gösteren *solidus*ların 425 yılında Roma'da basılmasıyla başlamıştır. III. Theodosius, gökyüzünden başına taç indirilmekte olan Valentinianus'dan daha uzun boylu gösterilmiştir. Aquleia'da da yine 425 yılında Theodosius adına arka yüzünde SALVS REIPUBLICAE yazılı *solidus*lar basılmıştır. Bunlarda Theodosius bir tahtta otururken, Valentinianus ise daha küçük bir figür olarak ayakta gösterilmiştir; her ikisi de o yıl ortak yüklendikleri konsüllüğün simgelerini ellerinde tutmaktadırlar. III. Valentinianus için benzer bir sikke II. Theodosius tarafından Konstantinopolis'de bastırılmıştır.

O dönemin belli başlı darphaneleri Roma ve Ravenna'da bulunmaktaydı. Valentinianus'un [III] son yıllarında bu darphanelerde Doğu İmparatoru Marcianus için de *solidus*lar basılmaktaydı.¹⁸

Yine de adına yakında Bizans İmparatorluğu denecek olan Doğu İmparatorluğu bildiğimiz gibi yaşamını sürdürmüş, Batı ise çökmüştür. Ayakta kalan Doğu İmparatorluğu, Hellen ve Roma geleneklerinin kaynaşmasıyla oluşmuştu. Hem coğrafi ve -bundan dolayı- askeri konumunun uygun oluşuyla, hem de diğerininki kadar tehlikelere açık bulunmayan toplumsal ve ekonomik yapısıyla çok daha güven içindeydi. Böylece bir yüzyıl ya da daha uzun bir süre sonra Hıristiyan dünyası içinde en büyük devlet ve en büyük ticaret gücü olmuştu. Dahası, o güç Hıristiyan dünyasını temsil ediyordu. Ayrıca, başka hiçbir yerde rastlanmamış olan bir dengeyi belki sıkıcı ve bıktırıcı bürokratların öncülüğü ile koruyor ve ayakta tutuyordu. Bizans, onların yardımıyla Batıda köhneleşip bozulan tüm imparatorluk düzenini ve kavramını canlı tutmuştur.

Doğunun hakkını yememek ve o koşullar altında batı Akdeniz'e yeterince asker tahsis etmesinin çok güç olduğunu söylemek zorundayız. Bu nedenledir ki Bizans hiçbir zaman tüm kaynaklarını o bölgeye tahsis etmemişti. Yine de Bizans'ın kendisi yeterince güçlüydü (bkz. Bölüm 3 ve 11) ve barbar saldırılarını batıya yönelten ve böylece [Gibbon'un işaret ettiği gibi] Batının çökmesine yardım eden büyük ölçüde bu güç olmuştur. Ayrıca, Bizans kendisi hayatta kalabilmek için öylesine çaba sarfediyordu ki Batıya da çok fazla yardım edemezdi.

56

Şekil 4. Batı Roma İmparatoru (425-55) III.Valentinianus'a (Placidus Valentinianus) ait altın *solidus*. Roma. İmparator, zırh kuşanmış ve başında incili bir taç bulunuyor. (Fotoğraf: Michael Grant)

Nitekim İmparator Iulius Nepos (474-5) Doğu İmparatoru Zenon'dan yardım istediğinde nazik sözlerden başka bir karşılık alamamıştı.¹⁹ Halbuki zayıf Batı yönetimleri döneminde Iulius Nepos oldukça güçlü bir imparatordu. Dalmaçya'da başarılı olmuş bir generaldi. Fakat artık hemen hemen tamamı barbarlardan oluşan Roma ordusunca kabul görececek bir başkomutan atama ihtiyacını duyuyordu. Sonunda, 475 yılında seçilen Orestes oldu. Orestes bir süre Hunların sarayında Attila'nın kâtipliğini yapmıştı. Romalı doğmuştu ama Romalı olmayanlarla uzun süre ilişkide bulunması büyük çoğunluğu Romalı olmayan ordunun gözünde onu kabul edilebilir kılıyordu. Ne var ki daha bir yıl geçmeden Nepos'a başkaldırdı ve imparator da doğuya, Dalmaçya'ya kaçmak zorunda kaldı. Bu arada general kendi oğlu Romulus'u (475-6) Batı tahtına çıkardı.

Konstantinopolis'deki imparator hâlâ Nepos'u tanıyordu, fakat Orestes, Augustus unvanını alan [ama yaşından ötürü 'küçük Augustus' anlamında Augustulus denilen] oğlunun tahtı altında İmparatorluğu yönetiyordu.

Sonunda, Orestes bile batıda resmen Roma İmparatoruna hizmet eden Germen birlikleriyle başedemez duruma düştü. Nasıl Vizigotlar ve diğer topluluklar Galya'da yerleşmişse, onların istediği de İtalya'da yerleşme hakkıydı. Taleplerinin yalnızca vergi gelirlerini veya toprakların üçte birini kapsayıp kapsamadığı belirsizdir. Ancak bunlardan hangisi olursa olsun büyük bir ödün verilecek demektir. Orestes isteği geri çevirdi; Germenler de toplantı yaparak kendi subaylarından biri olan Odoacer'i kral seçtiler. Odoacer, Orestes'i görevinden alarak idam etti ve Romulus Augustulus'u Campania'ya sürgüne gönderip hazineden maaş bağlattı. Roma İmparatorluğu batıda sona ermişti. Roma da Nîva ve diğer yıkılmış imparatorlukların arasına katılmıştı.

Odoacer İtalya'da *rex* yani kral olarak hüküm sürdü ve Roma senatosu imparatorun törensel giysi ve takılarını bir heyetle Konstantinopolis'e, Doğu İmparatoru Zenon'a (474-91) gönderdi. Heyet, Batıda bir imparatora gereksinim kalmadığını bildiriyordu. Zenon kabul etmedi ve Roma senatosundan Iulius Nepos'u geri getirmesini istedi. Odoacer ise bu buyruğu duymazdan geldi ve Nepos da dört yıl sonra (480) öldü.²⁰

Uzağı gören ve adımlarını sakınarak atan Zenon, tahttan feragat eden Nepos'un umutsuz davasını desteklemekten hemen vazgeçti. Tek imparator olması ve Roma'nın çeşitli yerlerinde onuruna heykeller dikilmesi de gururunu okşuyordu. Odoacer ile aralarında [tam açık yürekli olmasa da], arkadaşça bir yazışma sürüp gidiyordu. Barbarların, halkın gö-

Şekil 5. Batının son imparatoru (475-6) Romulus 'Augustulus'a ait altın *solidus*. Mediolanum (Milano). (British Museum)

zünün önünden uzaklaştırılmasına hiç de karşı çıkmadıkları imparatorluk simgelerini, tahtın ve sarayın kutsal süslerini memnuniyetle kabul etmişti.²¹

Mortimer Chambers, bu zıtlığı yerinde bir uyarmayla şöyle özetlemektedir:

Çok zaman önce, Montesquieu (1689-1755) daima göz önünde bulundurmanız gereken bir olguya işaret etmişti: Roma'nın çöküşünden söz ederken, bu terimin yalnızca Batı İmparatorluğu için kullanılabileceğini belleğimizden çıkarmamalıyız. Doğudakinin [Bizans İmparatorluğu'nun] 476 yılında çökmediği kesin. Aslında hemen hemen bin yıl daha, Konstantinopolis'in 1453 yılında fethedilmesine kadar yaşamını sürdürdüğü de kesin. Bu nedenle, çöküş için ileri sürülecek herhangi bir açıklamanın Doğu İmparatorluğu'nun nasıl olup da Batı İmparatorluğu'nun yazgısından kurtulabildiğini ortaya koyması gerekir. Bu ikilem çağımızda ileri sürülen ve bazıları abartılı ve aşırı olan önerilerin çoğunun açıklanmasını zorlaştırır.

58

Evet, 476 yılında Roma çökerken Zenon'un doğudaki saltanatı (474-91) sürmüştür. Fakat batıdaki imparatorlarla ilişkilerinde dikkatli davranan Zenon, Papayı kendinden soğutmuştu. Halbuki Papa, batı imparatorlarının güçsüzleşmelerinden itibaren artık Roma'da birinci güçtü.

Papalarla Doğu arasındaki çatlak Zenon'un Doğu ile Batı'yı barıştırmayı öngören duyurusu *Henotikon*'u (481/2) yayınlamasıyla iyice büyümüştür.²²

Henotikon açıkça Mısırlılara sesleniyor ve onları cemaate geri dönmeye çağırıyordu. Metinde Khalkedon Konsülünde (431) verilen ve birçok kişiyi rahatsız eden kararlarla yanlış yapılmış olabileceği ima ediliyordu. Bu, Papa I. Leo'nun İsa'nın iki doğasını vurgulayan ve Roma'yı Mısır'da şikayet edilecek biçimde aşırı yücelten metninin (*Tome*) dışlanmasına açık kapı bırakan bir hareketti. Bundan başka, Papa I. Leo'nun Roma'daki halefi Papa Simplicius bile, *Tome* yazarları Acacius ve Petrus Mongus'un fazla ileri gittiklerine ve kutsal tahtın sahibi niteliğiyle yalnızca Papaya ait olan otoriteye sanki sahipmişler gibi davrandıklarına işaret etmişti. Bu nedenle her ikisinin de aforoz edilmesi yoluna

gitmiştir. Böylece papalık makamıyla Khalkedon Konsülü'nde Tome'yi kabul eden Doğu'nun büyük bir kesimi arasındaki açık ayrılık ebedileşti...²³

Bu karmaşık bir sorundu, fakat her ne olursa olsun, şu ya da bu nedenle Doğu ve Batı ayrı düşmüşlerdi ve Batı yaşamını sürdüremezken Doğu hayatta kalıyordu. Durumu özetleyen bazı yazarlar arasında Geza Alföldy'nin yeterince geniş bir alanı kapsayan şu yazısına bakalım:

Doğu İmparatorluğu'nda koşullar daha iyiydi. Toplumla devlet arasında Batıda görülen yabancılaşma yoktu. Doğu İmparatoru ile toprak sahibi yüksek sınıflar, en çok da Bizans Senatosu arasında yakın bir ilişki kurulmuştu. Doğu'nun Kilisesi devlete iyice bağlıydı ve onu canla başla desteklemekteydi.

Doğu'nun kentlerinde genellikle sağlıklı bir ekonomik potansiyel vardı. Bu yüzden, Doğu'nun çeşitli kentlerinde curia üyelerinin durumu yalnızca Batıdakinden daha güçlü değildi, aynı zamanda devleti Batı'dakinden daha çok destekliyorlardı. Ayrıca kentlerde oğulların baba mesleğine girme mecburiyeti Batı'daki kadar kapsamlı ölçüde uygulanmıyordu.

Hepsinden önemlisi, Doğu İmparatorluğu barbarlara karşı Batı İmparatorluğu'ndan çok daha iyi korunmaktaydı. Böylece çökmekten kurtulabildi.²⁴

İşte bu nedenlerden dolayı Batı İmparatorluğu yok olurken, Doğu yaşamını sürdürüyordu. Bu bölümde çeşitli olayları, bu arada da zor, anlaşılması güç bir sorunu ele aldık. Batı Roma İmparatorluğu çöktüğünde Doğu onu kurtarmak için daha fazla birşey yapabilir miydi? Buna evet de denilebilir, hayır da. Batı İmparatorluğu'nun çökme süreci öylesine ileri bir aşamaya girmişti ki, dünyada hiçbir şey onu kurtaramazdı görüşü benimsenebilir ya da bunun tersine hem politik, hem de dinî bakımından Roma, Mediolanum ve Ravenna ile gittikçe arası açılan Konstantinopolis'in birçok fırsatta daha kararlı ve daha etkili biçimde olaylara el koyması durumunda, Batı İmparatorluğu'nun kurtulabileceği ya da hiç değilse çöküşünün ertelenebileceği ileri sürülebilir. Kişisel olarak ben, az çok birinci görüşten yanayım. Bir kez imparatorluk bölündü mü, Batının Doğudan önce çökeceği belliydi.

DOĞU İMPARATORLARI

Doğu İmparatorluğu'nun bütün olumsuz olayların hatta vergi aşırılığından kaynaklanan tehlikeli durumların üstesinden gelmesine karşın, imparatorlar [her ne kadar devletlerini onlar ya da danışmanları ayakta tutabildiyse de], çoğunlukla öyle heyecan verici ve gösterişli kişiliğe sahip değillerdi. Ele aldığımız yüzyılın imparatorları: Arcadius (395-408), II. Theodosius (408-50), Marcianus (450-7), I. Leon (457-74), Zenon (474-91) ve I. Anastasius'tur (491-518).

İmparatorluğu'nun Doğu (yaşamını sürdüren) ve Batı (ken) olmak üzere kalıcı olarak ikiye bölünmesi Doğuda Arcadius'un, Batıda Honorius'un (395) dönemine rastlar.¹

Arcadius ve Honorius Doğu'da ve Batı'da birer alt-impatorluğu'nun kurucusu oldular. Yalnızca hukuk açısından bakıldığında Arcadius ve Honorius bölünmemiş bir imparatorluğu'nun ortak yöneticileri olarak kalıyorlardı ama, somut olarak uygulamada birbirlerinden bağımsızlaştılar; öyle ki, Doğu ve Batı'nın tarihleri onlardan sonra ayrı yollara saptı.²

61

Honorius'un tersine Arcadius, askerlikten anlamamasına ve ilgi duymamasına rağmen [sikkelerine VICTORIA szcgn yazdırmasıyla alay konusu olmuştur] Germen olan Gainas'ı başarıyla topraklarından defedebilmiştir (Yukarıda gördüğümüz gibi bu, patriğin yardımıyla başka bir Germen'in Fravitta'nın gerçekleştirdiği bir 'mucize' idi). Arcadius'un halefi II. Theodosius en azından vesayet altında olarak (bakanları 408 yılından başlayarak Rufinus ile Eutropius'tu [395-9], Claudianus ve Antemius bu iki bakanı çok eleştirmişlerdir), anlatıldığı kadar kötü bir imparator değildi. Son yıllarında imparatorluğu tehdit eden  güçlü düşmana karşı başarılı savaşlar verildiği düşünülürse, bu yargıya kolayca hak verilir. II. Theodosius, tembelliğine ve biraz da sofuluğuna karşın iyi eğitim görmüş ve insancıl bir kişiydi. Ancak izlediği siyasetin Doğu İmparatorluğu'nu Batı'nın akıbetinden uzaklaştırdığı söylenebilir. Ayrıca,

Şekil 6. Doğu İmparatoru Arcadius'un (395-408) olduğu sanılan heykel. Arkeoloji Múzesi, İstanbul. (Archivi Alinari/Anderson)

Şekil 7. Altın *solidus*. Doğu İmparatoru II. Theodosius'un (408-450) Perslerle imzalanan barıştan sonra 443 yılında doğuya yaptığı yolculuk anısına basıldığı sanılmaktadır. (Fotoğraf: Michael Grant)

Placidia, on dört yaşındaki oğlu III. Valentinianus'un Batı tahtına çıkabilmesi için yardımını istediğinde, II. Theodosius zorlu bir pazarlık yapmıştır. Koşulu şuydu: yardım edecekti ve tahtı haksızca elegeçiren kişiyi [Johannes, 423-5] uzaklaştıracaktı ama Orta Avrupa'da, Singidunum (Belgrad) kentinin batısında orta Tuna ile sınır, geniş bir alan kendi topraklarına bağlanacaktı...

Bu 'işbirliği'ni kutlamak için basılan sikke imparatorları birlikte gösteren son Bizans sikkesidir. Ayrıca, II. Theodosius ve halefleri Kuzey Afrika'yı istila eden Germenlere -Gaiseric ile onun Vandalları- karşı en az üç olayda Batı'ya yardım etmişlerdir.

Fakat... galiba gereğinden fazla sayıda askerin boş yere harcanması istenmiyordu ki, iki Roma İmparatorluğu'nun yaptığı son işbirliği II. Theodosius'un 438 yılında yayınlanan yasası olmuştur.³

II. Theodosius'tan sonra 450 yılında tahta Marcianus geçti.

Küçük Theodosius'un [II] ölümünden beri Konstantinopolis'in dinginliği savaşlarla ya da hizipleşmelerle bozulmamıştı. Pulcheria, (Bölüm 8) doğunun imparatorluk esasını evlenme yoluyla Marcianus'un gösterişsiz erdemlerine teslim etmişti. O da minnetle İmparatoriçe'ye yaşamı boyunca saygı gösterdi ve ölümünden sonra da azize katındaki İmparatoriçe'nin hak ettiği saygıyı sürdürerek halkına örnek oldu. Anlaşıldığına göre kendi topraklarının refahına önem veren Marcianus, Roma'nın çektiği sıkıntılara kayıtsız kalıyordu. Yürekli ve işten kaçmayan bir prensti ama bir türlü Vandallara karşı kılıcını çekmiyordu. Bunu, bir zamanlar Genserich'in [Gaiseric] elinde esirken verdiği gizli bir söze bağlarlar.⁴

64

Marcianus hiçbir nişanı ve sıradışı rütbesi olmayan emekli bir subaydı. Aspar'ın [Germen generali, 424-71] kişisel hizmetkârlığını yapmıştı. Yaptığı ilk işlerden biri Aspar'ın oğullarından Ardaburius'u *magister militum per Orientem* (doğudaki askerlerin komutanı) olarak atamak olmuştur. Hemen hiç kuşku yok ki, Marcianus'un senato ve ordu tarafından seçilmesi işini Aspar düzenlemiştir. Belki bunda Pulcheria Augusta'nın [Bölüm 8] katkısı da olabilir. Bilindiği gibi Pulcheria hanedanlığın sönmekte olduğu bir sırada yeni İmparatorla evlenmeyi kabul etmiş, böylece soyunu sürdürebilme imkanına kavuşmuştu.

Yeni imparator... Attila'ya haraç ödemeyi reddediyordu.⁵ İmparatorluğun Avrupa eyaletlerini daha kötü duruma düşürebilecek olan bu meydan okuma hareketi başarılı sonuçlandı, çünkü Attila o sıralarda hemen karşılık veremeyecek biçimde batı işleriyle uğraşıyordu ve öcünü alamadan da öldü. Marcianus'un bu hareketi Attila'nın saldırısını Batı'ya yöneltmek amacıyla planladığı söylenebilir.⁶

Marcianus'un dönemine ilişkin kaynaklarımız yeterli değildir. Ancak, dindar ve yürekli olduğu açıkça bilinmektedir. Diğer taraftan Doğu İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu güçlüklerin Batı'nınki kadar tehlikeli olmadığı onun zamanında anlaşılma-ya başlamıştı.

Şekil 8. Altın *solidus*. Doğu İmparatoru I. Leon (457-474) adına Thessalonika'da (Selanik) basılmıştır. Eskiden imparatorların oturduğu kentlerden olan Thessalonika önemli bir bölge başkentiydi ve darphanesi vardı. Leon, daha alışıla gelmiş bir kalıp olan P(*ius*) F(*elix*) yazısıyla değil, diğer Doğu İmparatorları gibi, Perpet(*uus*) niteliği ile verilmektedir. (Fotoğraf: Michael Grant).

65

Sonraki Doğu İmparatoru I. Leon'a (457-74) gelince, gördüğü düzenli eğitim yeterli değildi. Fakat Gibbon'un da işaret ettiği gibi olumlu yönleri de vardı.

Leon adını taşıyanların ilki olan bu imparator, kahramanlık ya da hiç değilse krallık ölçüsüne göre Yunanlıların beğenmeyeceği prensler dizisinden kendisine verdikleri 'Büyük' sanıyla ayrılmıştır. Zaten velinimetinin [Germen generali Aspar, öl.471] baskısına gösterdiği sert direnç de, Leon'un görevinin ve ayrıcalıklarının bilincinde olduğunu ortaya koyar... İmparatorla patrisyenin [*magister militum*lara verilen bir san] uzlaşmaları mümkün değildi ya da olsa bile sağlam ve sürekli olamazdı.⁷

İmparator I. Leon güçlü bir sağduyuya sahipti ve etki altında kalmadan düşünebilirdi. A.H.M. Jones bu konuda şunları ekler:

Doğu İmparatoru I. Leon kararlı bir davranışla bağlılıklarından kuşku duyduğu Germen birliklerinin yerine Isauria'dan (Pisidia ve Pamphylia ile sınırdaş) gelen ve daha önce o bölgede haydutluk yaptıkları bilinen kişileri yerleştirdi. Bu uygulama o insanları düzene soktu, nüfusu yoğun ve çok çeşitli olan bu yarımadanın başka birçok topluluğu gibi onları da Doğu İmparatoru'nun uygar vatandaşları konumuna getirdi.⁸

Doğu İmparatoru I. Leon, 'Büyük' sanını hak etmese de dikkate değer yetenekleriyle sıvrılmıştı; Zihni aydınlık, çalışkan ve akıllı bir kişiydi, amaçlarına nasıl ulaşacağını bilirdi. Dindarlığının içten olduğu söylenmiştir ama tahta çıkmasına yardım eden Aspar'a karşı tutumu anısını lekelemiştir. Okuma yazma bilmemesine karşın, edebiyat ve bilimin değerini kavramıştır. Bir filozofa maaş bağlamasını eleştiren saray adamına şu yanıtı verdiği söylenir: 'Tanrı izin verse de yalnızca bilim adamlarına para ödesem!'⁹

66 Yine de Batı'nın çıkarabildiği son yetkin imparator olan Majorianus'u (457-61) tanımak istememiştir. Iulius Nepos'u kısmen desteklemesiyle Batı'ya yaptığı yardım da tartışmaya açıktır (Bölüm 5). Özetlersek, lehinde olduğu kadar aleyhinde de görüşler vardır.

Çoğu kez, Doğu'yu Germen tehdidinden Leon'un kurtardığı söylenir. Bu biraz da onun başarısının abartılması gibi görünmektedir. On dört yıllık bir çabadan sonra koruyucusu Aspar'dan kurtulup, tahtın kendisinin kayırdığı Zenon'a ve torunu Leon'a geçmesini sağlamıştı ama onlara Trakya ve Makedonya'daki Got federasyonlarıyla başa çıkma sorununu da bırakmıştı.

Mali bakımdan dönemi çok kötü geçmiştir. 468'de Vandallara karşı yürütölen ve felakete derecesinde bir başarısızlıkla sonuçlanan [bkz. Ek 2] büyük seferde, praetor valilerin hazinelerinde birikmiş para, *largitiones* (bağışlar) ve *res privata* [imparatorun özel varlığı] ile birlikte toplam 65.000 pound altın ve 700.000 pound gümüşe varan bir servet harcamıştı. Bunlardan sonra giriştiği ve Malchus'un [yaklaşık 500] onu suçlamasına yol açan, o acımasız elkoyma işlemlerine de şaşılmaması gerekir.

Şekil 9. Bronz sikke. Roma'da basılmıştır. Doğu İmparatoru Zenon (474-91) SEMPER AVG (*ustus*), "Daima Kutsal" yazısıyla görülüyor. (Fotoğraf: Michael Grant)

İmparator I. Leon'un hemen arkasından damadı Zenon tahta çıktı (474-91). Onun konumu çok zayıftı. Ölen imparatorun damadı olarak ailede sevilmemesi bir yana, aile içinde de rakipleri vardı. Kayınvalidesi Verina [Bölüm 8] onu hiç sevmiyordu... Senato üyelerinin oluşturduğu aristokrasi ondan nefret ediyor ve sonradan görme diye horluyorlardı. Isaurialı olduğu için gerek halk, gerekse ordu tarafından desteklenmiyordu. Kişisel nitelikleriyle ordunun saygısını kazanabilecek bir adam da değildi. Fiziksel görünüşüyle kimseyi etkileyemezdi... Kahraman değildi. Üstelik hazine neredeyse iflas etmişti.

Zenon'un dönemi, ard arda çıkan ayaklanmalarla geçti; on yedi yıl tahtta kalmayı, becerikli ve kimsenin gözünün yaşına bakmayan bir yönetim tarzıyla başarabilmiştir.¹⁰

J.B. Bury, Zenon'un ilginç kişisel niteliklerini ve göğüs germek zorunda kaldığı güçlükleri incelemiştir:

Zamanının tarihçileri, onu [Zenon] fiziksel görünümüyle korkunç, ruhsal yapısıyla da iğrenç bir kişi olarak tasvir et-

mişler ve olumsuz duygularını açığa vurmuşlardır; ayrıca korkak olduğu da söylenmiştir... İmparator, dış tehlikeleri pazarlıkla ya da silah gücüyle atlatabilmişse de kendisine düşman saray çevresinde ve halk içinde konumu hiç de sağlam değildi...

Çağdaş bir tarihçi, Zenon hakkında belki de ilk defa olumlu bir saptama yapmaktadır: 'Onun döneminde gerçekleştirilen en büyük iş, barbarlardan oluşan paralı birliklerin yerine yerli askerlerden oluşan bir ordu kurulmasıdır.' Yazar şunu da ekler: 'Büyük Theodoric'in (Theoderic) [İtalya'nın Ostrogot kralı, 493-526] niyetlerine ve gücüne başarıyla direnmiş bir imparator tümüyle hor görülemez.' Zenon'a saldıran bir çağdaş yazarın sayfalarından da bu imparatorun söylendiği kadar kötü olmadığını görüyoruz. Bazı bakımlardan Leon'dan üstün olduğu, onun kadar acımasız ve açgözlü olmadığı söylenmektedir. Halk tarafından sevilmiyordu, çünkü Kilise alanındaki uzlaşma politikası genel kabul görmemişti ve Isaurialıydı. Fakat ılımlı davranma eğilimindeydi ve idam cezası vermekten kaçınırdı.

68

Yine de Zenon mali konularda öncülleri kadar başarılı olamamıştır... Leon'un hazinede bıraktıklarının tamamını dostlarına bağışta bulunarak ya da hesapları denetlemekte beceriksizlik göstererek savurganca harcadığı söylenir.¹¹

Ne yazık ki, imparatorla Papa arasındaki anlaşmazlığı çözmeye amacına yönelik bir kararname olan *Henotikon* (481-2) ılımlı Monofizitleri barıştırdıysa da, uygulamada Roma'nın öfkesine yol açmıştır.¹²

İmparator Zenon 491 yılında öldü. Yerine, ertesi gün Anastasius [I] geçti. Onu atayan dul Augusta Ariadne bir ay dolmadan yeni imparatorla evlendi [Bölüm 8].

Bu seçim başlangıçta genel kabul gördüyse de çok geçmeden Anastasius'un Kiliseyle ilgili politikaları Konstantinopolis halkının [bir bölümünün] öfkesini çekti. Sürekli ilahi okudukları için kendilerine 'Uykusuzlar' denilen keşişler bu konuda yobazca davranıyorlardı. Yeni imparator, İskenderiye ve Suriye'de popüler olan düşüncelere eğilim gösteriyordu fakat, hiç değilse başlangıçta *Henotikon*'u desteklemeyi görev saydı.¹³

Şekil 10. Bronz sikke. Doğu (Bizans) İmparatoru I. Anastasius (491-518) dönemi. Eskisinden daha büyük olan yeni bronz sikkelerin 498 yılında basılmasıyla, Roma sikkeciliği sona ermiş ve Yunan harflerinin kullanıldığı Bizans serileri başlamıştır. (British Museum)

Jones, I. Anastasius konusunda şunları yazar:

Anastasius, oldukça katı dinî kurallara bağlı bir adamdı... [Fakat onun] büyük ünü, imparatorluk maliyesini düzeltmesinden gelmektedir... Onun, bu sonuca yolsuzlukları önleme ve savurganlığa set çekme yolunda attığı adımlarla vardığını görürüz. Büyük tutarlara varan vergi ayrıcalıklarına ve üç büyük savaşa karşın, yirmi yedi yıllık hükümdarlığından sonra hazinede 320.000 libre altın bırakması başarısının derecesini göstermektedir.¹⁴

69

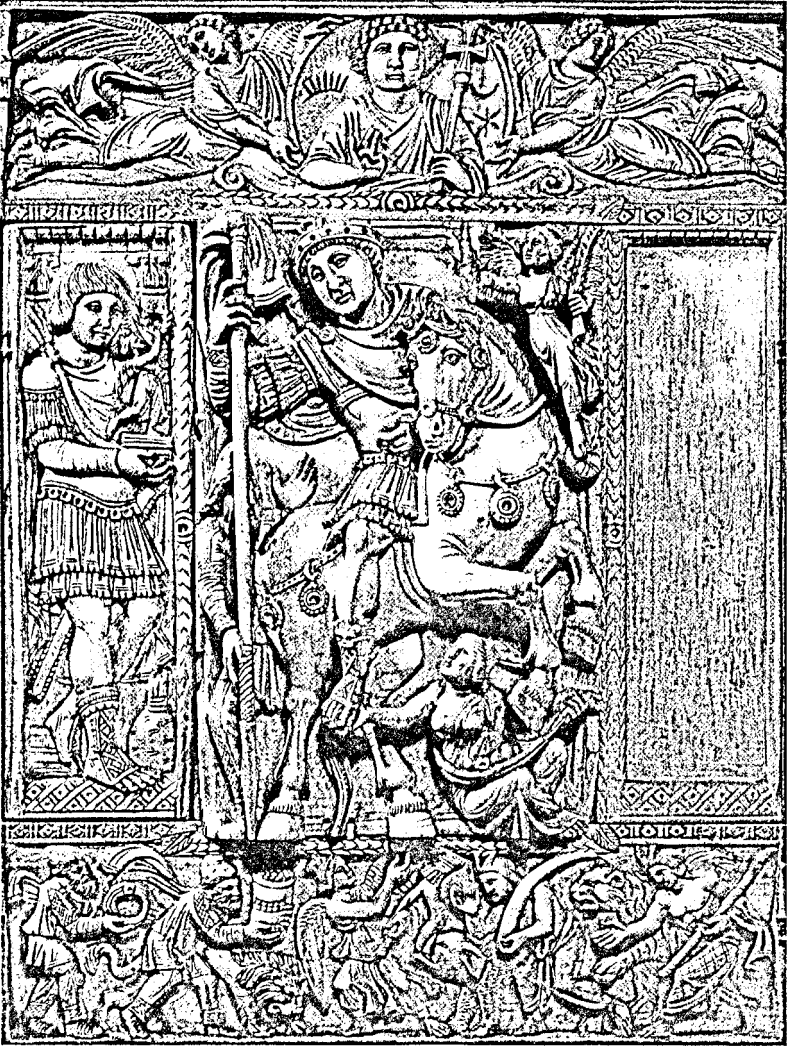
Aşağıda I. Anastasius konusunda daha kişisel bir yorum sunuyoruz:

Anastasius'un bir gözü mavi, bir gözü siyahı... Zekiydi ve çok bilgiliydi. Öncüllerinin çoğunun aksine ne acımasız taşkınlıklara girişir, ne de öfke nöbetlerine kapılırdı.

Başlıca kusuru hastalık derecesinde tutumlu olmasıydı. Tutumluluğuna sofuluk derecesindeki dindarlığı da eklenince, Konstantinopolis, halkın o güne kadar hiç görmediği biçimde kasvetli bir yer olmuştu.¹⁵

Ne var ki Bury, Anastasius'un lâayık olduğu gibi değerlendirilemediği düşüncesindedir:

Birey olarak Anastasius cömert bir insandı... Ardılı Iustinius'un onu cimrilikle eleştirmesine rağmen, onun cimriliği yalnızca İmparatorluğun çıkarları ve kaynakları söz konusu olduğunda geçerliydi. İmparatorluğa kaynak sağlama siya-

70

Şekil 11. 'Barberini fildişi' diye bilinen fildişi diptikten bir kanat. Paris (Louvre). At üzerindeki İmparator I. Anastasius ya da I. Iustinianus olabilir. (Louvre Müzesi, Paris. Agence Photographique dela reunion des musdes nationaux - Chuzeville)

setinin genel çizgileri; harcamalarda tutumluluğu ve kamunun yükünün artırılmasını değil, azaltılmasını öngörmektedir. Yönetiminin bu özelliği kendi kişiliğine de uygundu. Kararlı ve çalışkan bir kimseydi... Kibarlığı ile tanınırdı...

Kısmen din politikası, kısmen de kamu yönetimindeki tutumluluğu nedeniyle tabiyetindeki sınıfların çoğu Anastasius'u beğenmemişlerdir.¹⁶

Doğu İmparatorluğu da Batı'nın karşılaştığı sıkıntıların çoğunu yaşamış, ancak halkı bütün olumsuzlukların üstesinden gelmiştir. Üstelik,

I. Theodosius'dan sonra uzun bir süre daha sakin bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde Doğu Roma İmparatorları kurumların yeniden yapılandırılmasıyla ilgili çalışmaları sürdürmüşlerdir...

Fakat Doğu İmparatorluğu'nun İtalya'dan ayrılması, onun kaçınılmaz olarak Romalı niteliğini yitirmesine yol açmıştır. Uzun ve yavaş bir süreç içinde Doğu Roma İmparatorluğu'ndan türeyen Bizans monarşisi; Hıristiyan Kilisesi ve Roma yasalarıyla Hellenistik bir krallıktı...

Roma İmparatorluğu, sonu, üçüncü yüzyılın ortalarından başlayarak Batı'da çökmeye, Doğu'da ise bir Yunan Krallığı'na dönüşmeye çıkan bir yola sapmıştır.¹⁷

71

Batının çöküşünden sonra Doğu İmparatorluğu'nun nasıl bir tepki gösterdiği hâlâ çok açık değildir. Anlaşıldığına göre Zenon tüm imparatorluğun denetimini üzerine alıyordu ve Odoacer de bunu açıkça kabulleniyordu. Ne var ki, Zenon daha sonra Theoderic'i Odoacer'i ezmeye yüreklendirmiştir. Odoacer ve Theoderic birer kral mıydı? Sikkelere bakılırsa kraldılar, fakat bu, tarihin biraz gizli kalmış bir kesitidir.¹⁸ 'Kültürel süreklilik' varsayımı da öyle. Ancak söylenebilecek şey şu ki, Odoacer'in ordusu öncelikle Tuna Germenlerinden oluşuyorduysa da İtalyan aristokrasisi çok zarar görmemiş ve konumunu yitirmemişti. Comites Gothorum'un olduğu doğrudu ancak devlet görevlerine Romalılar getiriliyordu¹⁹ ve Latin edebiyatı da Got edebiyatının üzerindeydi. Sonuç olarak denilebilir ki, batı dünyası damarlarında ayrı kanlarla yaşamını sürdürüyordu.²⁰

Bu bölüm, Doğu İmparatorluğu'nun beşinci yüzyılı da içeren başlangıç dönemindeki imparatorlarının sivilmiş kişiler olmasına karşın, neden batının aksine yaşamda kaldığını göstermeye çalıştı. İmparatorların parlak kişilikleri olmamasına rağmen, batıdakilerin aksine (III. Valentianus'tan sonra), uzun sü-

re yönetimde kalmışlardır. Ayrıca, zaman zaman -örneğin Zenon zamanında- taht uğruna sürtüşme olsa da sürekli biçimde tahtı ele geçirmek isteyenlerle çekişmeleri olmamıştır.

Şu halde, başladığımız gibi bitirelim: İmparatorluklarını Bizans dönemine taşıyan beşinci yüzyıl doğu imparatorları (tümüyle silik kişiler olmasalar da) kişilikleriyle ve yaptıklarıyla öne çıkan insanlar değildi; yine de uzun süre tahtlarında kaldılar ve Doğu İmparatorluğu, şöyle ya da böyle, Batı'daki karşılığı gibi çökmeyip yaşamını daha yüzlerce yıl sürdürdü. C.W.C. Oman bunun nedenlerini aşağıda verdiğimiz alıntıda özetler. Görüleceği gibi doğu imparatorlarını olumsuz göstermemekte, başarılarını öne çıkartmaktadır:

Beşinci yüzyılda Doğu da, Batı da barbarların etkisine aynı derecede açıldı. Sonlarının ayrı olması, politik koşullarının farklılığından değil, yöneticilerinin karakterlerinden kaynaklanmıştır. Batıda, Theodosius'un soyu tükendikten sonra (İ.S. 455) imparatorlar kısa ömürlü kuklalar oldu. Onları imparator yapan da, tahttan indiren de kendi ordularının komutanlarıydı. Komutanların tamamı istisnasız Germendi. Biri Suabian, diğeri Burgund olan Ricimer ve Gundovald adlı iki magistri militum on yedi yıl içinde resmen kendi efendileri olan en az beş kişiyi tahttan indirmiş ya da öldürtmüştü.

Öte yandan Doğu'da imparatorlar, tahtlarını silahla ya da entrikayla tehdit eden hırslı ve gözü yükseklerde olan komutanları sırayla ortadan kaldırıyorlardı... Ordularında Germanlerin hiçbir zaman batıdaki güce yükselmemiş olması, bu işi kolayca başarmalarını sağlamıştır. Kırk yıl önce Gaius'in ortadan kaldırılması [Bölüm 6], doğu imparatorlarını o tehlikeden korumuştur.²¹

Yinelemek gerekir ki, bu yorumda doğunun yöneticileri çok yüceltilmektedir. İmparatorluklarının ayakta kalışı dikkate alırsa bu yüceltmeyi hak etdikleri söylenebilir.

İMPARATORİÇELER

The Severans adlı kitabımda şöyle yazmıştım:

Dönemin belirgin ve bugün için de özel önem taşıyan niteliklerinden biri, güçlü kadınların her yerde öne çıkmalarıydı. Birinci yüzyılda yaşamış Messalina ile Genç Agrippina'yı biliyoruz, çünkü büyük tarihçi Tacitus onlardan söz eder.

Fakat, Severus hanedanının fettan ve hırslı kadınları Iulia Domna ile kardeşi Iulia Maesa ve Maesa'nın kızları Iulia Soaemias ve Iulia Mamaea hakkında çok daha az bilgiye sahibiz, çünkü birinci sınıf bir tarihçi çıkıp da Gibbon'un 'Suriyeli prensesler' dediği bu şaşırtıcı kadınlar hakkında yazmamıştır. Halbuki onlar bir süre Roma İmparatorluğu'na egemen olmuşlardı.¹

73

Beşinci yüzyıl için de aynı şey söylenebilir. O yüzyılda -başka ünlü Hıristiyan kadınlar varsa da- Galla Placidia, Honoria, Pulcheria, Aelia Eudoxia (ya da Eudocia) ve Ariadne çok öne çıkmışlardı ve bunlar çok güçlü kişiliklerdi.

388/90'da doğan Aelia Galla Placidia, İmparator I. Theodosius'un kızı ve Arcadius ile Honorius'un ayrı anadan doğma kardeşidir. Çocukluğunda Stilicho'nun (öl.408) karısı Serena'ya çok bağımlıydı. 408-9'da Vizigotların eline düştü. 414 yılı başlarında Kral Ataulf ile evlenmek zorunda kaldı ve onu eşit koşullarda biri olarak Batı İmparatorluğu'na yaklaşması yolunda etkiledi. Bunun sonucunda, 416 yılı başlarında bir anlaşmaya varıldı.

Fakat 417 yılında ağabeyi Honorius tarafından kendi arzusu dışında Naissuslu III. Constantius ile evlendirildi. III. Constantius 414, 417 ve 420 yıllarında konsüldü ve 421'de Augustus olmuştu, aynı yıl öldüğü sanılmaktadır. Augusta katına yükseltilen ve Honorius ile arası açık olan dul Placidia, çocukları Honoria ile Valentinianus'u (III) alıp Konstantinopolis'e kaçtı. Aynı yıl Honorius'un ölümünden sonra Ravenna'ya dönüp, iki yıl sonra Batı tahtına Valentinianus'u oturtmayı başardı.² Hakkında 'ana

Şekil 12. Altın *solidus*. Ravenna'da Galla Placidia adına basılmıştır. Arka yüzünde Placidia omzunun üzerinde Hıristiyan chi-rho ile görülüyor. (British Museum)

imparatoriçelerin en dindarı ve en uzun ömürlüsü' diye yazılmıştır. Galla Placidia, Doğu İmparatoru II. Theodosius'un kendisine yeniden Augusta unvanını vermesiyle Batı İmparatorluğu'nun gerçek yöneticisi olmuştur.

Galla Placidia, Kilisenin desteğini aramış ve elde etmiştir. Uygun bir yasama düzenine duyduğu ilgi senatörlerden bir bölümünün de onu desteklemelerini sağlamıştır. Ancak onlara bağımlı kalmamayı başarabilmiş, hatta bazılarıyla da ilişkileri kötüleşmiştir. Örneğin her ne kadar entrikaların detayları pek bilinmiyorsa da, bir *magister militum* olan Felix (öl.430?), Bonifatius (öl.432) ve özellikle Aetius (öl.454) geçinemediği senatörlerdendi.³ III. Valentinianus'un 437 yılında Aelia Eudoxia ile (bkz. ilerideki açıklama) evlenmesinden sonra, Placidia gölgede kaldı ve kendini Ravenna'da kilise yaptırma gibi hayır işlerine verdi.⁴ Ravenna'yı batının değerli bir başkenti yaptı. Fakat bu arada, ölümüne yani 450 yılı Kasım'ına kadar imparatorluğun yüksek politikasına karışmaktan da geri kalmadı.

Placidia varlıklı ve çok çalışkandı; Germenlerle olan ilişkilerinde Batı İmparatorluğu'nun işine yarayabilecekleri yüreklendirdi. Fakat aynı derecede kavgacıydı (bundan ötürü de yetersizdi) ki imparatorluğu kurtaramadı, hatta çöküşünü bile geciktiremedi.

Iusta Grata Honoria Augusta, III. Constantius ile Placidia'nın kızı ve III. Valentinianus'un kızkardeşidir. Valentinianus onun adına üzerinde BONO REIPUBLICAE⁵ yazılı bir sikke bastırmıştır. 451 yılında Catalaunia Düzlükleri'nde (bkz. Châlons-sur-Marne) Hun imparatoru Attila'ya karşı kazanılan son büyük Batı Roma zaferi nedeniyle gereken itibarı hak etmektedir.⁶

Yüzyılın bu bölümünün en gösterişli olayı Attila'nın Hunlarına karşı 451 yılında yapılan büyük savaştır. Bu savaş dünyanın kaderini değiştiren savaşlardan biri diye adlandırılır.

Şaşılacak olan şu ki bu savaş, imparatorluk ailesi prenseslerinden Honoria'nın siyasî yeteneklerini kullanacak yer bulamadığını düşünerek Attila'ya haber göndermesi ve Roma'nın yönetiminde kendisinin daha etkili olmasına [ve zorla evlendirecekleri zengin senatör Flavius Bassus Herculanus ile nişanını bozmasına] yardımını rica ettiği için patlamıştır. Bunu evlilik için bir ön teklif sayıp öneriyi kabul eden Attila da, hem Honoria'yı hem de drahomasını istemek üzere batya doğru harekete geçmiştir. İsteddiği drahoma ise Galya topraklarıdır.

Hunlar bu savaşta büyük kayba uğradıysa da geri çekilmelerine izin verilmiştir.⁷

Attila bundan sonra İtalya'ya dönmüş, bilinmeyen bir biçimde oradan ayrılmış ve ölmüştür. Bu olayların çoğu Honoria'nın başının altından çıkmıştır.

Arcadius'un kızı Pulcheria 399 yılında Konstantinopolis'de doğmuştur. 414 yılında Augusta ilan edilmiş ve on dört yaşında imparatorluk tahtına çıkan küçük kardeşi II. Theodosius'un naibi olarak görev yapmıştır. Pulcheria'nın sarayı aynı zamanda bir marioloji merkezi gibiydi (Bölüm 9). Khalkedon Konsülü'nde (431) Meryem Ana karşısı Nestorius'un sövgülerine karşın, Pulcheria çok alkışlanmış ve o da Konsülün kararlarının uygulanmasına yardım etmiştir. 440 yılı dolaylarında İmparatoriçe Aelia

75

Şekil 13. Altın *solidus*. Konstantinopolis'de Pulcheria adına basılmıştır. Arka yüzünde alışılmış sözcükler, SALVS REIPVBLICAE ("Devletin esenliği") okunuyor ve bir zırh üzerine oturmuş, bir kalkana chi ve rho harfleri kazıyan kanatlı Salus görülmüyor. (British Museum)

Şekil 14. Altın *solidus*. Konstantinopolis’de, Aelia Eudoxia [II; Athenais] adına basılmıştır. Kendisi giysiye sarınmış ve taçlı olarak görülüyor, Tanrı onun başına dokunmak üzere yukarıdan elini uzatmış. Arka yüzde SALVS RE-IPVBLICAE okunuyor ve kanatlı Salus görülüyor. (British Museum)

Eudoxia ile araları bozulmuş ve 450 yılında II. Theodosius öldüğünde Marcianus’a tahta geçişinde yardım etmiş ve yeni imparatorun başına tacı kendi elleriyle yerleştirmiştir (Bkz. Bölüm 7, not 5). Ayrıca, ‘bakire imparatoriçe’ kalmak kaydıyla şeklen imparatorun karısı olmayı kabul etmiş, böylelikle Theodosius’un soyunu biçimsel olarak korumuştur. Konstantinopolis’de üç tane Tanrının Anası Meryem (*Theotokos*) kilisesi yaptırmıştır. 453 yılında öldüğünde tüm mal varlığını yoksullara bırakmıştır.

76 Hiçbir zaman konumunun dışına çıktığı görülmeyen Pulcheria, gücünü beceriyle ayarlayıp kullanırdı; iyilikseverliğinin de etkisinde kalan halkın sempatisini ve onayını kazanmıştı. Güçlü ve egemen davranışlı olsa da, kutsal erkeklere hayranlık duymuştur; Kilisenin de çok övdüğü bir kişi olarak adeta bir imparatorluk azizesiydi. Sozomen’in (öl. yaklaşık 450; bkz. Kaynakça) yazdığı gibi, ‘yönetimde denetimi eline almış, çok yerinde kararlar vermiş ve verdiği kararları yazılı talimatlarla uygulatmış’ olduğu dikkate alınırsa, yalnızca Kilisenin değil başka çevrelerin de övgüsünü kazanmıştı.⁸

Pagan bir filozof olan Leontius’un kızı II. Aelia Eudoxia (ya da Eudocia) Doğu İmparatoru II. Theodosius’un karısıydı (aynı imparatorun annesi ve Arcadius’un karısıyla karıştırılmamalıdır). Aelia Eudoxia -rivayete göre bir güzellik yarışmasını kazanmasından sonra- Theodosius’a, Theodosius’un kızkardeşi Pulcheria tarafından tanıştırılmıştır. Konstantinopolis Patriği tarafından vaftiz edilirken bir pagan adı olan Athenais’i bırakmışsa da, baş mabeyinci (*praepositus sacri cubiculi*) Eutropius ile anlaşmazlığa düşmüştür. 421 yılında II. Theodosius ile evlenmiş ve ertesi yıl bir kız çocuk doğurmuştur. Licinia Eudoxia adı verilen

bu çocuk, 437 yılında Batı İmparatoru Valentinianus ile evlenecektir. Pek çok çekişmeye ve kavgaya karışan Aelia Eudoxia 438 yılında Kudüs'e hacca gitmiş, bir yıl sonra dönmüştür. Ne var ki, gözden düşerek 443 yılında başkentten bir kez daha ayrılmış ve yaşamının geri kalan bölümünü Kudüs'te kendini dine ve hayır işlerine vererek, muhteşem kiliseler yaptırarak ve kentin surlarını onartarak geçirmiş ve 460 yılında orada ölmüştür. Bir süre Monofizit tarikatına eğilim gösterdiyse de, bir Katolik olarak ölmüştür. Şairdi; Yunanca kaleme aldığı şiirleri arasında Roma'nın 422 yılında Perslere karşı kazandığı zaferi yücelten bir övgü ile pek çok dinsel konulu eser vardır.⁹

Otoriter bir kişiliği olan Eudoxia'yı övenler de yerenler de, onun dünya işlerine karışan, güzel ve keyfine düşkün bir dizi Bizans İmparatoriçesinin ilki olduğunu söylerler. Hurafelere inanca derecesine varan dindarlığı gerektirdiğinde düşüncesini değiştirmekten çekinmeyen bir kadındı.

Şekil 15. Altın solidus. I. Leon'un (457-74) karısı Doğu İmparatoriçesi Aelia Verina adına basılmıştır. Sikkelerinde çok kullanılmış bir motif olan Zafer (Victoria) görülür. (British Museum)

Şekil 16. Altın tremissis. Doğu İmparatoriçesi Ariadne adına basılmıştır. (British Museum)

Çok güzeldi; yüz hatlarını altından bir hâle içine alan kıvrık sarı saçları açık renk teninin parlaklığını vurgulardı. Yaşam dolu ve zeki olduğu güzel gözlerinden hemen anlaşılırdı. Alçakgönüllülikle hep önüne bakardı. Burnu tam bir Yunanlı burnuydu. Yürüyüşü zarif ve ağırbaşlıydı. Ayrıca, ifade yeteneği çok gelişmişti...

Aslında Athenais-Eudoxia'nın değişik bir yaşamı olmuştur... Atina'da bir pagan olarak dünyaya gelmiş, bir aşk evliliği yapıp Bizans İmparatoriçesi olmuş ve Kudüs'te sürgünde İsa Peygamberin mezarına yakın bir yerde, dini bütün bir Hıristiyan ve tutkulu bir mistik olarak ölmüştür.

İşte onu bir tarihçinin gözünde ilginç kılan, öykülerle dolu ve hüzünlü yaşamındaki bu zıtlıklardır... Pagan kültürünün kaybolmaya yüz tutan gelenekleriyle, zafer kazanmış Hıristiyanlığın kurallarını varlığında bir araya getiren ve ayrıca çevresinde akıp giden evrimi anlayacak zekâ ve eğitime sahip olan bu kadın, o yüzyılda birbirine en aykırı düşüncelerin ve en şiddetli zıtlıkların sade bir insanda birlikte bulunabilmesinin ilginç ve önemli bir örneğidir.¹⁰

78 Bundan sonra Doğu İmparatorîçelerinin hâlâ güçlü olmayı isteseler de, umdukları başarıya tam ulaşamadıkları bir döneme geçiyoruz. I. Leon'un karısı Aelia Verina bu kadınlardandır. Zenon'a karşı komplo kurmuş ve ona karşı ayaklanıp tahtı eline geçirmek isteyenleri desteklemiştir. Bunlardan biri kendi kardeşi Basilicus'tur (476-7), diğeri de Illus'un ayaklanmasına katılan Leontius (484-8) adında Suriyeli bir subaydır. Fakat Verina her iki olayda da başarısız olmuştur. Gönderildiği sürgünden bir ara, 484 yılı dolaylarında Illus tarafından özgür bırakıldıysa da sürgünde ölmüştür.¹¹

Verina ile I. Leon'un kızı Ariadne de annesi gibi adına sikke basılmış bir kadındı. Zenon ile imparatorun tahta çıkmasından önce evlenmişti. Illus'u öldürtmeye çalışmıştır. Ariadne'nin önemi 491 yılında Zenon öldükten sonra ortaya çıkmıştır. (Bazıları onu bu ölümle suçlamışlardır; Zenon'u sevmediği kesindi). Zenon ölünce, yerine kimin geçeceğine karar verilmesi için bakanları ve senatoyu toplamış, ancak Urbicius'un önerisi üzerine seçimi Ariadne'nin yapması istenmişti. Ariadne de I. Anastasius'u seçti ve onunla evlendi.

Daphne'de [Konstantinopolis'de toplantı yeri: *kathisma*] Bizans tarihinin pek çok dramı oynanmıştır. Burada, Daphne'de, 491 yılında çalkantılı bir sahne bulabilirsiniz. Politik durum hassastı. Bir sara nöbeti sırasında ölen İmparator Zenon daha yeni defnedilmişti. Nöbetçisi, imparatorun 'Bırakın beni!' diye haykırdığını bildirmişti. Bu haberi alan kent halkı 'Romalılar imparatorunu istiyor!' diye bağırarak Hipodrom'a akın etmişti.

Şekil 17. Bir imparatoriçe heykelciği (Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale de France)

Urbicus'un öğüdü üzerine İmparatoriçe *kathisma*'ya giderek derhal yeni bir imparator atanacağı yolunda söz vererek halkı yatıştırmıştı. Yaşlı bir saray adamı olan Anastasius seçilmiş ve Zenon'un mezarı başında cenaze töreni olanca ciddiyetiyle yürütülmüştü... Ertesi gün, Anastasius'un taç giyme töreni Hipodrom'da muhteşem bir şekilde yapılmıştı.¹²

Yine de Ariadne ile Anastasius arasında daha sonraki bir tarihte geçimsizlik çıktığı yazılır. Bu, Ariadne'nin bir Batı İmparatoru'nun oğlu olan Anthemius'u praetor rütbesiyle Doğu Valiliğine atama isteğine Anastasius'un karşı çıkmasından kaynaklanmıştı.

Her ne kadar bilgimiz yeterli olmasa da, görebildiğimiz kadarıyla yönetimdeki erkeklerin çoğunluğu ikinci sınıf kişilerdi ve sözü geçersen kadınlardı. Bu kadınlar gerçekten etkileyici kişiliklere sahiptiler. Yalnızca kilise ve manastır konularında çok önemli bir işlevi yerine getirmekle kalmıyorlar, aynı zamanda [başka bir kitapta ele aldığım üçüncü yüzyıldakine benzer biçimde], diğer meselelerde de aktif bir şekilde yer alıyorlardı ve onlar Bizans tarihindeki güçlü rollerini sürdürdüler.

80 Diehl, Doğu İmparatoriçeleri hakkında şunu yazar:

Bizans İmparatoriçelerini, daimi münzeviler olarak düşünmeye çok hazırız... [Fakat] çok az yönetimde kadınların, Bizans İmparatorluğu'nda olduğundan daha iyi bir konumu ya da daha önemli bir rolü veya politika ve yönetim üzerinde daha büyük etkisi olmuştur. Bu, haklı olarak işaret edildiği gibi, 'ortaçağdaki Yunan tarihinin en dikkate değer noktalarından biridir'... Bizans tarihinin hemen her yüzyılında ya kendisi saltanat süren ya da, daha çok egemen güçle tahta ortak olup, imparatorları iktidara getiren kadınlara rastlanır. Bu kadınlarda ne otoritenin öne çıkan belirtileri, ne de esası eksikti.¹³

İmparatoriçe olmayan kutsal kadınlar da önemli bir işlev yürütmüşlerdir.¹⁴ (Kadının antik çağdaki rolünün şu sıralarda büyük ilgi odağı olduğuna işaret edelim.)

DİN

Beşinci yüzyılda dindarlığın çok etkili olduğunu daha önce de söylemiştik. Ardı arkası kesilmez Kilise Konsülleri de tespitimizi pekiştirir. Hıristiyanlık, paganlığın yerini alıyordu; uzun bir savaşım veriliyordu,¹ fakat sonuç belliydi. Yine de, geçmişin öğretisi olan ve o yüzyılda henüz ölmeyen paganlık konusunda birkaç şey söylememiz yerinde olacaktır.

Paganlık bir dinden çok, ayrı kökenlerden, hatta ayrı kültür düzeylerinden gelen birtakım kült, söylence ve felsefi inanışların gevşek biçimde bir araya gelmiş durumuydu... Paganlığın asıl gücü, her yerde geleneklerin kutsallaştırdığı ve yerel bağlılığın güçlendirdiği antik çağ kültürlerini içinde barındırmasıydı...

Elimizde sıradan bir paganın inanışları konusunda az bilgi vardır. Muhtemelen pagan kişi tüm tanrılara inanıyordu ve yaşamın beklenmeyen olayları karşısında hangi tanrıya gerekirse ona dua ediyor ve adak adıyordu.²

81

Paganlık, Roma'da, beşinci ve altıncı yüzyıllarda geniş bir pagan 'Hellenler' çevresi olan senatörler arasında hâlâ çok güçlüydü.³ I. Theodosius, paganlarla herhangi bir *modus vivendi* olasılığının önünü resmen kestikten⁴ sonra bile paganlık ayakta kalabilmişti. Bunu Honorius ile Arcadius'un böyle inanışlara karşı yasalar çıkarma gereğini duymalarından anlayabiliriz.⁵ Roma'da bu çeşit yasalara karşı saldırılar oldu. Bu yasaları alkışlayan II. Theodosius bu işin bittiğini sanmakta aceleci davranmıştı, çünkü paganlık yüksek eğitimli çevrelere sızıyordu.

Atina hâlâ pagan geleneğin belli başlı üssüydü. Örneğin, Lykia'da doğmuş olan yeniplatoncu, pagan filozof Proclus (416/7-85) Atina'da eğitim görmüştü (bkz. Kaynakça). Paganlığın hoşgörüsüyle karşılaşacağından umudunu kesmediği için, paganların belirli bir biçimden yoksun inanışlarını bir sisteme oturtmak ve halka tanıtmak için çok uğraşmıştı.⁶ Bu inanışlar ise

ölümden sonraki yaşam üzerinde direnen Hıristiyanlığın daha dolaysız, daha dinamik ve çekici öğretileri karşısında gölgede kaldılar.

Doğu İmparatoru Zenon bile Sicilya'daki Leontini (Carlenti-ni) kentinden olan ve önemli pagan bağlantıları bulunan Illus'un ayaklanmasıyla bir süre ciddi tehdit altında kalmıştır.⁷ Illus yenilmiş (ö. 488) ve Yahudilere olduğu gibi paganlara da saldırılar sürmüştür.⁸ Halbuki, Latin Kilisesi Hıristiyan olmayanları din yoluna getirmekte gevşek davranmasından ötürü Yunan Kilisesini eleştiriyordu, ama Doğu, paganlara hiçbir zaman önemli bir siyasi güç olarak bakmadı. Paganların gücü, Roma'nın çöküşünü yorumlama biçimlerinden geliyordu. Örneğin pagan bir yazar olan Zosimus (bkz. Kaynakça), çöküşü, senatonun kendini 'geleneklerin bekçisi' ilan etmesine karşın, pagan tören geleneklerini bir yana atmasına bağlıyordu. Altıncı yüzyılda paganlık artık kesinlikle kaybolmuştu.⁹

Paganlığın adım adım yok olması ilginç bir olaydır:

416 yılında II. Theodosius İmparatorluğun tüm sivil ya da askeri görevlerini paganlara yasaklamıştı ve birkaç yıl sonra bir resmi duyurusunda 'İnanıyoruz ki, artık pagan kalmamıştır.' diyebiliyordu [bkz. yukarıdaki açıklamalar]. Yukarıda da belirtildiği gibi, herhalde bunu söyleten şey istek olsa gerek. Çünkü altıncı yüzyılda imparatorluk topraklarında Hıristiyanlığın zorla kabul ettirildiği binlerce pagan vardı. Dini yeni kabul eden bu insanların Hıristiyan Tanrısı önünde duydukları korku, çoğu zaman insanın koyduğu kurallarla öğrenilmiş bir korkuydu; hâlâ eski inançlarına bağlı olan bu insanların yürekleri çok başka yerlerdeydi...

[II] Theodosius zamanında paganlığın çökmesi, belki herhangi bir eski halk inanışının tümüyle yok edilmesine verilebilecek tek örnektir. Bundan ötürü de insan zihninin geçmişinde eşi bulunmayan bir olay diye incelenmeye değer. Hıristiyanlar, özellikle de ruhban sınıfı, Constantine'in [I] paganlık sorununun çözümünü sürekli ertelemesini ve yaşlı Valentinianus'un [I] ayrılık gözetmeyen hoşgörüsünü hep sabırsızlanarak izlemişlerdi. Kazanımlarının tam ya da güvende olduğuna karşıtlarına yaşam hakkı verildiği sürece inanmıyorlardı...

[Daha sonraki Hıristiyanların etkisiyle] birtakım aldatıcı din hukuku ilkeleri yerleşti. İmparatorluk uyrukları arasında hâlâ atalarının törenlerine katılanlar hakkında bu hukuk ilkelerinden uygulanan şiddetli kararlar çıkartılıyordu... İmparatorların tutkulu istekleri kendi onurlarının ve Tanrısallığın öcünü alma biçimine bürünüyordu.¹⁰

Romalı bir çevrede Hıristiyan inancının yerleşmesi ve gerçek evrensellik kazanması çok büyük ve kalıcı önemi olan tarihsel bir olaydır! Bu dönemde devlet ve kilise birbirinden ayrılmıyordu.¹¹ Haywood'un sözcükleriyle:

Doğu yani Bizans İmparatorluğu'nun uygarlığı, beşinci ve altıncı yüzyıllarda ilerlemesini sürdürdü. Her şeyden önce burası, Konstantinopolis'in 330 yılında kutsanmasından itibaren bir Hıristiyan İmparatorluğu'ydu. Kilise ile devletin birliği hakkında ne düşünülürse düşünülün, böyle bir ortaklık sağlıklı bir toplumsal doku meydana getirebilmiştir. Yalnız Bizans gibi ileri derecede uygar ülkelerde değil, örneğin iyi örgütlenmiş ve başarılı toplumlar olduğunu antropologlardan öğrenip takdir ettiğimiz daha yalın uygarlıklarda da (Zuni Kızılderilileri gibi) durum böyledir.¹²

Pax Romana, Roma'nın antik çağ dünyasına getirdiği barış Hıristiyanlığın yayılmasına yardımcı olmuş ve evrensel din düşüncesini gerçeğe çevirmiştir.

Roma dünyasının siyasî birliği parçalandığında, Kilisenin temsil ettiği ruhanî birlik Roma'nın yerini almış ve ortaçağ boyunca birleştirici bir görev üstlenmiştir. Kilise, başarı kazandıktan sonra geçmişini bir yana atmayıp, Roma temelleri üzerinde ve Roma İmparatorluğu'nun sağladığı çerçeve içinde yükselmiştir. Kilise, kurumlarını, örgütlenmesini, yönetim sistemini ve yasalarını Roma'dan miras almıştır.¹³

Fakat o dönemin Hıristiyanları çağımıza yersiz ve gülünç görünebilecek konularda tartışıyorlardı.¹⁴ Gibbon'u izleyen Arnaldo Momigliano, 'Kilisenin zenginliğinin, devletin çöküşünün hem sonucu, hem de nedeni olduğu' yargısına varmıştır.¹⁵ Belki, çöküşün sonucu olabilirdi ama nedeni değildi herhalde, çünkü bu konudaki tartışmalar ve anlaşmazlıklar Doğu İmparatorluğu içinde çok daha belirgindi. Yine de Batı çökmüş, Doğu çökme-

miştir. Beşinci yüzyılın sonlarına doğru Konstantinopolis, Kili-se'nin Roma'dan sonra ikinci merkezi olarak yükselmeye başlar. Zaten biraz da bu nedenle Konstantinopolis'e Yeni Roma den-meye başlanmıştı. Doğunun bazı büyük kentlerinde de özellikle Antakya'da çok sayıda kilise vardı. Ancak, daha önce de söyledi-ğimiz gibi Kilise kurumunda bir önceki yüzyıldan beri süregelen şiddetli bir huzursuzluk vardı. Bunun en azından bir nedeni pis-koposların yerlerini başkasına kaptırmaktan korkmalarıydı.

Fakat, tartışmalar her şeyden çok, Tanrısallık ve insan kimliği-nin *bir kişide* toplanması çevresinde dönüyordu. Kristolojinin, ya-ni İsa ile ilgili öğretinin zıtlıklar taşıyan bu yanı, eğitilmiş, eğitim-siz herkes için daima en önemli düşün sorunu olarak kalmıştır. Beşinci yüzyılın önde gelen aydınları çabalarının çoğunu İsa Peygamberin *doğasını* ve *niteliğini* incelemeye harcamışlardır.¹⁶

Papa I. Leo'nun, birleşme çağrısında açıkça dile getirmese de anlaşılmasını istediği tüm yasakları, Arcadius 'yalın ve tek olan gerçeklik çeşitliliği kabul etmez' diye doğrulamıştır. Fakat ne ya-zık ki somut durum öyle değildi.

84

Daha en eski dönemlerden beri Hıristiyanlar arasında za-man zaman düşünce ayrılıkları olmuştu, ancak bu sürtüşme-ler; Kilisenin genel uyumuna ters düştükleri gerekçesiyle azın-lıktaki grupların dışlanmalarıyla sonuçlanırdı. Bu grupların çoğu yok olmuş, ancak epeyce bir bölümü de muhalif ya da sapkın tarikatlar biçiminde yaşamaya devam etmiş; çoğu za-man bunlar da kendi aralarında daha küçük topluluklara ay-rılmışlardır...

[I. Büyük Constantine'in döneminden başlayarak] impara-torluk yönetimi, ısrarcı olmasa da, genellikle muhalifleri çe-şitli şekillerde cezalandırmıştır. Ancak, buna rağmen sapkın-lık ve Kilise içinde ayrılımlar artarak devam etmiştir...

Genellikle imparatorluğun Latince konuşan yarısı [her ne kadar çöken bu yarı olmuşsa da] bu sapkınlıklardan doğuya oranla daha az etkileniyordu... Diğer tarafta, doğu eyaletleri çoğu çok eski kökenli olan acayip tarikatlarla kayınıyordu.

[Yine de] Katolik yazarların tarikatçılara yakıştırap yük-le-mek istedikleri akıl almaz ve gülünç uygulamalara inanma-mız gerekmez... Hıristiyanlığın aşırı kesimlerinde de çok tu-haf topluluklar vardı.

Bunun birinci nedeni,

Kilise'nin önceliğini alma konusundaki Konstantinopolis - İskenderiye çatışmasının 381 yılından 457'ye kadar gittikçe artan şiddette uzamasıdır. 451 yılında Khalkedon'da toplanan Konsül'de çatışma Konstantinopolis lehine sonuçlanmış, ancak rahiplerin formüle ettikleri Ortodoks inancı tanımlayan yeni tartışmalara yol açmıştı...

Teolojinin ağır bastığı bir dönemde milliyetçilik kendini sapkınlıkla gösteriyordu; Khalkedon Konsülü'nün kesin biçimde iddia ettiği; İki Doğa ya da ruhu, yeniden doğan İsa peygamberin iki niteliği olduğu kararına karşı çıkarak, tek Doğa görüşüne inanıyordu... Zenon ve Anastasius... Doğu'dan önce boyun eğdiler ve Batı ile ilişkilerini kestiler.¹⁷

Çeşitli tarikatların sayısının 56, 60, 87 hatta 128 olduğu bile söylenmiştir.¹⁸

Hıristiyanlık nedir? Bırındığı çeşitli biçimlerden hangisi gerçektir?... Bu bölünmeler titiz bir tarihçiye içten bir arayışa iter. Bölünmeler hemen hemen Hıristiyanlığın doğumuyla aynı zamanda başlamış ve daha ikinci yüzyılın sonunda hem şiddetlenmiş, hem de sayıca çoğalmıştır. Hippolytus'un [yaklaşık 176 - 236; Romalı papaz] otuz ya da kırk tanesini 'delillerle çürüttüğünü' biliyoruz...

Aslına bakılırsa, sapkın olarak adlandırılan bu akımların birçoğunun Hıristiyan inancının önemli bir cephesini gösteriyor olması hiç de mantıksız değildir... [Fakat bunlar] çoğu zaman anlaması öylesine güç bir dille dışa vurulmuştur, öylesine eski ve ölmüş düşünce biçimlerinin ürünüdür ki... üçüncü yüzyılın sonuna gelindiğinde tartışılan öğretilerin sayısının hâlâ yüksek olduğunu görürüz.¹⁹

İsa Mesih'in Doğası üzerinde 'Bütün ve tek bir tanrısal güç müydü? (Monofizizm) yoksa hem insan hem tanrı mıydı? (Diofizizm)' diye şiddetli bir tartışma vardı. (Bu temel soruyla çok yakından ilişkili ikinci sorun da, Ephesos'da 431 yılında toplanmış Konsülde resmen kabul edildiği gibi Meryem Ana'nın 'Tanrı Anası' [*Theotokos*] olup olmadığı konusuydu). Tartışmanın sonucunda Doğu İmparatorluğu'nun pek çok eyaleti anlaşmazlığa düştü.

İskenderiye monofizit, Antakya diofizitti. Konstantinopolis'e de birbirine ters bu inanışları uzlaştırmak düşünüyordu.

Khalkedon Konsülü'nün 451'de toplanmasından sonra anlaşmazlık daha da şiddetlendi. Suriye ve Mısır kendi içlerindeki Aram ve Kıptî din adamlarının kışkırtmalarıyla monofizitliği savunmuşlar, Hellenistik geleneklere daha yakın olan Konstantinopolis ise ihtiyatla daha diofizit bir yaklaşımı benimsemiştir. İki görüşü bağdaştırma yolunda çeşitli çabalar gösteriliyordu ama, sonunda daha da ciddi anlaşmazlıklar çıkıyordu. (Bu tartışmaların ikinci derecede bir sonucu Doğu İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerindeki kilise törenlerinin birbirlerinden farklı olmasıdır.)

Öte yandan, bu sürtüşmelerin varlığı Doğu İmparatorları'nın ve saray çevrelerinin gücünü artırmıştır. Çünkü hangi taraf kazanırsa kazansın Kilisenin İmparatorluk desteğine gereksinimi vardı.²⁰

Genellikle, Batının İsa'nın tanrısallığını, Doğunun da yüce tanrısallığın eşsiz ve ortaksız olduğunu vurguladığı söylenir.²¹ Fakat diğer yıkıcı çatışmalar hurafelerin de etkisiyle sürüp gidiyordu. Bu eğilimlerle savaşmak içindir ki, beşinci yüzyılda sapkınlık devlete karşı işlenmiş bir suç olarak kabul edildi. Aziz Augustinus cezalandırmadan yana görüşünü şöyle açıklar:

86

Hıristiyan devlet... cürümleri, *hıyaneti, cinayeti ve dine saygısızlığı* cezalandırmalıdır. Şu soruyla sürdürür: Putlara kurban verenleri ya da yasaya boyun eğmeyenleri cezalandırmakta imparatorlar haksız mıydı? O halde, Kilise de, sapkınlık hıyanetinden suçlu olanları yok ederse ya da düşmanlarını ezmek için imparatorları ateşle, kılıçla yardıma çağırırsa nasıl haksız olur? İsa Mesih 'Onları buraya getirt' demişti, bu sözünde elbette yalnızca ahlakî değil, gerektiğinde fiziksel güç kullanma da vardı.

Böylece, Kilise eziyet görenden daha hemen başlangıçta eziyet edene dönüşmüş oluyordu. Bir süre sonra kendisi de bir sapkın olan Augustinus, sapkınlara kötü davranmayı çok çabuk öğrenmişti. Onun da ileride ortaya çıkacak olan Engizisyon gibi sapkınları sevdiği için onlara eziyet ettiğine kendini inandırmış olması -onları sevdiğini sürekli yinelemiştir-, yaptığını daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramaz.²²

İnsanların zihni ve yüreği böyle bir yolla teslim alınamıyordu. Papa I. Leo *Tome'sini* yayınladığında (ileride not 23) başarısız olmuştu ve Doğu İmparatoru Zenon da 481/2'de yürekli bir girişimle (patrisyenlerinden ikisinin, Acacius ile Petrus Mongus'un çalışmalarını benimseyerek) *Henotikon'u* yayınladığında aynı sonuçla karşılaşmıştı. Metnin amacı uzlaşmaya varılmasıydı ancak çatışmaları sona erdirmek yerine daha da şiddetlendirmişti; öyle ki, söz konusu iki yazar Papa tarafından aforoz edilmiş ve Constantine'in Hıristiyan birliği rüyası da böylece sona ermişti.

O tarihte hâlâ sesini duyuran birkaç 'sapkın' yoldan biri, ileride Ünitaryanizmi doğuracak olan Aryanizmdi. Doğu Hıristiyanlarının birçoğu Aryanizmi desteklerken, Batıdakilerin çoğunluğu karşı çıkıyordu. Aryanizmin temel inancına göre Tanrının Oğlu bir varlıktı.

Bu konuda şunları yazmıştım:

Hıristiyan İmparatorluğu'nun önemli 'sapkın'larından ilki, Trablusgarp doğumlu olduğu sanılan ve sonradan İskenderiye'de bir din öncüsü olan Arius'tur. Yakın geçmişte görülen Üniteryenler gibi o da, İsa'nın tanrısallığından ziyade, insan niteliğini öne çıkarmakla suçlanıyordu.

Klasik öğretiyle yetişmiş İskenderiye Hıristiyanları arasında bu çeşit görüşler yeni değildi ve karmaşık bir geçmişi vardı. Zihinleri felsefeye yatkın bu insanlar, Tanrı-Baba ve Tanrı-Oğul ikiliğini benimseyemiyorlardı. Çünkü onlara göre tek bir Tanrı olabilirdi. Bu insanların görüşleri Arius'un [yaklaşık 260-336] kişiliğinde doruğa çıktı. Arius, İsa'nın Tanrı olamayacağı sonucuna varmıştı. Çünkü Oğul olduğu için Babadan geliyordu; o halde hem daha genç, hem daha aşağı bir seviyedeydi.²³

Arius'un amacı Tanrının tek olma ve kendisinden gelinen bir varlık olma niteliklerini korumaktı. Ancak, dar kafalı Hıristiyanların İsa'nın rolünü Babanın rolünden aşağıya indirdi diye neden onun öğretilerini yargıladıklarını kolayca anlayabiliriz. Bunlardan dolayı Arius tarikatı 325, 381 ve 388 yıllarında yasaklanmış ve müritleri sürgüne gönderilmiştir. Ne var ki, imparator II. Constantius (337-61) Aryanizmi, Baba ile Oğul arasında ilişkilere felsefe açısından kabul edilebilir bir anlatımı olarak onaylamıştı. Valens de (364-78) bu öğretiyi desteklemişti. Yine de başkaları tarafından çok sert biçimde bastırılmıştır. Saldıranlar ara-

sında: Basileius, Atanasius, Naziansuslu Gregorius, Nyssalı Gregorius (Basileius'un kardeşi), Nestorius ve Ambrosius sayılabilir.²⁴ Buna karşın -belki de Doğu Roma'nın görüşlerine karşı olması sebebiyle- Aryanizm Germenlerce coşkuyla desteklenmiş,²⁵ Hunlar da Germenlerin dinsel düşüncelerini İmparatorluğa karşı kullanmışlardı. Hieronimus'un gözlemlediğine (360) göre herkes kendisini Ariusçu sanarak şaşkınlıkla yakınıyordu. Fakat bu pek doğru olmasa gerek; çünkü Roma'nın gerek Doğu'da, gerekse Batı'daki yönetimleri bu 'sapkın' harekete karşı sert bir tutum takınmışlardı.

Manikeistler²⁶ Tanrıya ve Şeytana inanmalarıyla oldukça mantıklı görünüyorlar: 'Tümüyle iyi ve her şeye muktedir' Tanrıyı, yirminci yüzyılın dehşetinden kim sorumlu tutabilir. Manikeistler aynı zamanda etkileyici bir toplumsal ve ekonomik hareket oluşturmuşlar, fakat Papa I. Büyük Leon (44-61) onlarla mücadeleye devam etmiştir.

88 Sapkınların diğer önemli ismi Pelagius, Britanyalı ya da İrlandalıydı. Bir keşiş olarak 400 yılı dolaylarında Roma'ya gelmişti. Yapıtları, eldeki en eski Britanya edebiyatı örnekleridir. Ona ters davrananlarla karşılaştığı gibi, kendisi de buna zemin hazırlamıştır. Şayet Britanya (Ek 2), imparatorluğun çöküşü sırasındaki en kara günlerde sadece barbar saldırılarına değil, aynı zamanda yıpranmış ve beceriksiz bir yönetimin yolsuzluklarına ve zorbalığına karşı kısmen bağımsızlık kazanabilirdi, bunu olsa olsa Pelagius'un düşüncelerinin etkisiyle kazanılmış bir zafer olarak açıklayabiliriz. O tarihte başka hiçbir yerde insanı yücelten bir eğilim, kendine güvenme ya da özgürlük ve adalet hakkındaki temel düşüncelere rastlanmazdı. İşte Pelagius bunları yayıyordu.²⁷

Pelagiusçularla Konuşma adlı yapıtında Hieronimus, ona ve onu izleyenlere İsa'nın değerini küçümser görünmelerinden ötürü sert eleştiriler yöneltir; Pelagius 417/8 yılında sürgüne gönderilmiştir. Fakat John Wesley onun hiç de 'sapkın' olmadığı inancındadır.²⁸

Montanizm, novasyonizm ve donatizm kısmen birer protesto hareketiydi ve karşı koydukları şey; 'Kilise kutsal kalabileceksen, ben kendi kutsallığımdan vazgeçerim' tutumuydu.

Donatist tarikatı adını Donatus'tan (313) alır... [Kartaca'da lehinde yapılan gösterilerde]... Köklerine işlemiş uyumsuzlu-

ğu... temsil ediyorlardı. Çünkü donatistler geleneksel klasik kent kültürünü tümüyle reddediyorlar ve Constantine'in resmi nitelikli Kilisesini kabul etmiyorlardı. Donatistler 'Tanrının adını yüceltelim!' diye ilahiler okuyan ve *circumcelliones* denilen çetelerden yardım görüyorlardı. Vandal Genseric [Gaiseric] donatistleri tamamiyle yokolmaktan kurtarmışsa da, sebep oldukları çatışmalar 411 ve 429'da son bulmuştur.²⁹

Uzun bir süre imparatorluğun birliği için daha büyük tehlike oluşturan topluluk özellikle İskenderiye'de, Mısırlıların yoğun olduğu yerlerde ve Suriye'de görülen Monofizitlerdi. Bunlar, İsa'nın tanrısallığını insan niteliği önüne geçiren tek bir tanrısal Doğa öğretisinin öncüleriydi. Yönetim Monofizitlere karşıydı ve Khalkedon Konsülü'nde (451) kınanmışlardı. Fakat, İmparator Zenon (474-91) onların görüşlerinden yana çıkmış³⁰ ve I. Anastasius (491-518) çok inançlı bir Monofizit olmuştur. Bu çatışmaların sonuçları günümüzde tamamiyle anlamsızdır. Ne var ki, zamanında bunlar çok şiddetli çekişmelerdi.

Khalkedon Konsülü (451)... İsa Mesih'te tek kişide birleşmiş iki Doğa, iki nitelik bulunduğunu ve bu iki niteliğin 'birbiriyile karıştırılamaz, değişmez, bölünmez ve birbirinden ayrılmaz' olduğunu ilan etmişti. Mısır ve Filistin'deki Papazlar, keşişler, hatta din dışı kişiler, Mesih'in tanrısal niteliğine verilen yüce anlamın reddi diye değerlendirdikleri bu görüşe şiddetle karşı çıktılar. Mesih'teki tanrısal öğenin üstünlüğü konusunda direnmelerinden ötürü bu kimselere Monofizitler ya da 'tek Doğa' yandaşları denmiştir...

Mesih'in yapıtındaki inanç temellerini böylesine etkilediği için monofizit tartışma her sınıftan insanı heyecanlandırmıştı. Sonunda, teolojik bir sorunken politik bir sorun haline dönüşmüştür. Monofizitlik bir ulus dini oldu ve Konstantinopolis'deki yönetim ne zaman İskenderiye'ye bir Khalkedon patriği atamaya kalksa; askeri birlikle gönderilmesi ve fiziksel saldırılara karşı konutunun askerlerce korunması gerekiyordu... Çatışmalar... çoğu zaman kanla sonuçlanıyordu. Burası gelecekte büyük bir sorun olacaktı.³¹

Konstantinopolis piskoposu Nestorius da (428), İsa'nın Doğası, iki İsa'nın 'birbirine eklememesi ya da birlikteliği' (biri insan diğeri tanrı) konusunda epeyce şey söyledi. İskenderiye piskoposu rakibi Cyril'e (öl.444) eleştirilerle saldırdı. Fakat, Cyril 'sapkınlığı' 431 yılındaki Birinci Ephesos Konsülü'nde açıkça kınanan Nestorius'un üstesinden geldi.³² Nestorius, İmparatoriçe Pulcheria'yı ve onun mariolojisini (Bölüm 8) eleştirmekle büyük bir siyasî hata yapmıştı. Öte yandan, Proclus (bkz. Kaynakça) ünlü Bakireye Övgü metnini kaleme almıştı. Meryem Ana'nın *Theotokos* (Tanrı Annesi) konumu aynı Konsülde resmen kabul edilmiş ve saray halkı Meryem'e adanmış bir kilisede toplantıdan önce dua etmişti.

İmparator Arcadius (395-408), İ.S. ikinci yüzyılda Küçük Asya'daki Phrygia'da ortaya çıkan Montanizm hareketini de bastırmak gereğini duymuştu. Zamanla büyük güç kazanmış ve kendi hiyerarşisine sahip, örgütlenmiş bir kilise kurumuna dönüşmüştü. E.R. Dodds şöyle der: 'Iustinianus'un [I, 527-65] dönemine kadar son Montanistler diğer Hıristiyanların eline geçmektense, kiliselerine kapanıp kendilerini yakarak öldürmüşlerdi.'³³

90 Son derecede etkili ve çile çekme idealini yüreklendiren başka bir ayrılıkçı hareket de Batı'ya oranla daha güçlü ve daha çok sayıdaki keşiş topluluğunca başlatılmıştır. Bunların amacı da dünyevî işleri bırakıp, insan nefsinin çelen hafifliklerden ve kötü yola sapma isteklerinden kurtulmaktır.

Antik çağın keşişleri ve rahibeleri günümüz keşişlerine ve rahibelerine benzemezler: Onlar, alışılmış dünyayı, bazen evini terkedip, yollara, dağlara, çöllere giden ve dinsel bir sebepleri olmasa da toplum dışı tiplerin, guruların peşinden koşan insanlara benzerler. Çünkü Roma İmparatorluğu'nda dış dünya ile ilişkisi olmayan manastır rahiplerinin çoğunluğu genellikle toplumsal, mali ve politik sistemi sanki kendileri o sisteme hiç ait olmamışlar gibi dışlıyorlardı.

Sonuç olarak, siyasî ve askeri durumdan ne imparatorluğun gerçek savunmasına katılabilecek, ne de o savunmayı yapacaklara gerekli geliri sağlayabilecek yeterli sayıda insan kalmadığı anlaşılmaktadır.³⁴

Caesarealı St Basil (330-79),³⁵ Keşişlerin Uymaları Gereken Kurallar adlı kitabında monatisizme kesin biçimini vermişti. Bu

kitap günümüzde mevcut olmadığı için manastır yaşamının olumsuz yönünden sahneler görmek (yani pintilik, bôbürlenme ve istifçilik) için Hieronimus'u incelememiz gerekmektedir. Keşiş yaşamı, gittikçe artan hacca gitme modasının da etkisiyle en çok Doğu'da yaygınlaşmış ve Batı'ya da yayılmıştı. Yine de, Mısır'da doğan monatisizm esas olarak Doğu'ya özgü bir harekettir. Öyle ki, Batı İmparatorluğu'nun çöküşünde onu tek etken olarak değerlendiremeyiz, Roma dünyasının iki yarısı da bu manastırcı harekette birçok değerli kişiyi yitirmiştir. Batı'nın bu sorunla baş etmede Doğu kadar becerikli davranmadığını belirterek konuyu bağlamamız gerekiyor. Alexander Pope, 'Gotların başladığı işi keşişler bitirdi' derken haklıydı. Keşişlerin en iyi sözcüsü Evagrius'tur (yaklaşık 536 - 600). Fakat halkı herşeyden çok etkileyen kutsal kişilerin yaşamlarının zorluğuyla:

Aslına bakılırsa sıradan insanların şaşkınlıkla karışık hayranlık ve coşkusu uyandıran; boş mağarada ya da baş döndürücü uçurumun tepesinde tek başına çile çeken kutsal adam imgesiydi.

Doğudan da, Batıdan da hacılar 'sütündeki aziz' denilen Simeon'u görmeye geliyorlardı. Simeon yıllardır bir sütunun tepesinde yaşıyor, dayanamayacak duruma gelince etrafındaki duvarın üzerinde dinleniyordu [bkz. ileride Bölüm 11]...

Bunun, Pagan keşişliğinin daha önceki biçimleriyle doğrudan bir ilişkisi olduğunu varsaymamız için herhangi bir neden bulunmamaktadır...

Kilise bir kez daha bu halk sofuluğunu kendi amacına yöneltmenin yollarını arıyordu.³⁶

Beşinci yüzyılın kutsal keşişleri arasında en uygunu yaşamını bu açıdan izleyebildiğimiz Hieronimus'tur:

Roma, yetenekli taşralıların çoğunu olduğu gibi onu da çekmişti. Donatus'un yanında retorik öğrenimi gördükten sonra 370 yılında Aquileia'ya döndü. O kentte üç yıl devam eden münzeviler birliğinin ilkinin kurdu.

Daha sonra kendisinin 'ani fırtına' ve 'paramparça eden uygunsuz durumlar' olarak tanımladığı bazı olaylar müritleleriyle arasını bozmuş ve birkaç yakın arkadaşıyla birlikte doğuya, Antakya'ya gitmişti. Yakınlardaki çöl zaten keşişlerle

doluydu; Hieronimus hemen onlara katıldı. Artık eşyasız bir hücrede oturuyor, kendine çeşitli cezalar uyguluyor ve tüm gününü okuma ve ibadetle geçiriyordu.

Bu, beş yıl sürdü. Sonra [Roma'da geçen üç yıldan sonra] Hieronimus'un hayatının ikinci dönemi başlar... Yanına Paula ile Eustochium'u da alıp yine doğuya gitti ve Yahudiye'deki Beytlehem'de yerleşti ve yaşamının son otuz dört yılını orada geçirdi. Keşişler ve rahibeler için birer manastır, bir kilise ve dünyanın her yerinden bu kutsal yere gelen hacıların kalacağı bir konukevi yaptırmıştır.³⁷

Hatta Hieronimus'un kasvetli anlarında kendi yaşamı konusunda neler düşündüğünü bile öğreniriz:

Ah, çölde, güneşin kavurduğu o boş ıssız yerde keşişlerin vahşi barınağında yaşadığım zamanlar, kim bilir kaç kez kendimi Roma'nın nimetleri arasında düşlemişimdir! Yalnız başıma otururdum; çünkü içim acı doluydu. Bakımsız vücudum çuval parçalarına sarılıydı; uzun süredir ihmal ettiğim cildim, Habeşlilerinki gibi olmuştu. Ağlayıp sızlamak her günkü nasibimdi. Direncim uykuya yenilir de gözlerim kapanırsa, huzursuz kemiklerim sert toprağa çarpıp berele-nirdi... Açlıktan betim benzim solmuştu ama kollarımın bacaklarımın buz gibi olmasına karşın, içim istekle yanıyordu, etim basbayağı ölmüşken bedensel istek ateşleri önümde parıldar dururdu.³⁸

EDEBİYAT

Bizans edebiyatı, -çoğu Mısır'da olmak üzere- epeyce şair yetiştirmişse de bir bütün olarak büyük bir edebiyat değildir.

Doğu Roma İmparatorluğu kültürüne özel ilgi duymaksızın Bizans yazılarını zevk için inceleyecek az kişi çıkar... Bizans edebiyatı sadece estetik ya da edebî ölçütlere göre değerlendirilmemelidir. Doğuda, Batı Avrupa'da olduğunun aksine antik çağ ile bir kopma olmamıştır.¹

Kısaca, dönemin yapıtları edebî olarak özgünlükten yoksun ikinci sınıf yapıtlardır: İki imparatorluğun da eğitilmiş insanları, ki sayıları hiç de az değildi, kendilerini yazıdan çok, mimarlık ve bir dereceye kadar da görsel sanatlarda ifade etmişlerdir. Bu dediğimiz dışında sadece birer Latin yazarı olan Augustinus ve Hieronimus gösterilebilir. Her ikisi için de çok şey yazılmıştır ama, açık yüreklilikle Augustinus hakkında şu dikkate değer hatta şaşırtıcı noktayı eklemek gerekir: Roma, bu sıradışı düşünür ve yazarı ortaya çıkardığında Batı İmparatorluğu çökmekteydi; gerek Latin gerekse Yunan edebiyatı iyi bir düzeyde değildi ve Yunanca, edebiyattaki anlatımı gösterişsiz olsa da Batı dünyasının dili olarak güç kazanmıştı. Cicero ve Caesar'dan sonra Augustinus'a gelinceye kadar birinci sınıf bir Latin edebiyatı ortaya çıkmamıştı.

Afrikanlı olması o kadar önemli değildir, çünkü Hıristiyanlığın yerleşmesinden sonra Kuzey Afrika, hele Kartaca Latin kültürünün ayakta kalabildiği büyük bir merkezdi (bkz. Ek 2); Hıristiyanlığın yerleşmesi Kuzey Afrika'nın önemini azaltmamış aksine artırmıştır.

Augustinus düşündüklerini öyle bağımsızca işlemiştir ki, hayranlarının bile huzuru bozulmuştur. Batı Hıristiyanlığının birçok alanında özgün izi kalmıştır. Augustinus'un belli başlı yapıtları eski kalıplaşmış düşüncelerin terkedilmesi sürecinde önemli dönüm noktalarıdır.

Başlangıçtaki iyimserliği çok geçmeden yerini köktenci bir 'kötülüklerden arınma' öğretisine bırakmıştır... Katolik Kilisesinin gücü... parlak zihninin yaratıcı biçimde çalışmasına olanak vermiştir... *Retractiones*'inde 93 yapıtlık çok zengin eserini Katolik doktrinlerine sadık kalarak eleştirir. Kendisinin giderek o yola uyduğuna inanmışsa da galiba Katolik doktrinlerine sandığı kadar bağlı değildi.²

Augustinus, İskenderiyeli Yunan yazarları Clement (doğ. yaklaşık 150) ve Origen (185/6-254/5)'in bilgi düzeyinde değildi ama peşinden sürüklenme gücü çok etkiliydi, çünkü onun 'sıradan bir insan'dan pek farkı yoktu. Thomas Aquinas ve Calvin'in ustasıdır. *Confessions* adlı yapıtı insanların kalbini kazanmıştır. *De Civitate Dei* ise ilk büyük tarih felsefesi eseri olarak tanımlanır.

94

Hieronimus'tan çok daha ince bir düşünür, teolojii biçimlendirmekte ondan kesinlikle daha etkili ve daha sevimli bir kişiliği olan Aziz Augustinus, kökünü Yunan-Latin antik çağından almasına ve çok iyi bir retorikçi olmasına karşın Klasik gelenekten açık biçimde ayrılır... Roma'nın çöküşünün sersemletici rüzgarlarıyla açılan yeni bir çağın başlangıcında ve belki de yeni bir dünyanın zirvesinde hizmet etmeye özellikle uygundu... Augustinus'u izleyen kilise bilginlerinin neredeyse adlarını bile duymamış milyonların onun yapıtlarını coşkuyla okumuş olmaları rastlantı değildir.³

Belki [Hieronimus kadar] derin bir bilgin değildi ama onda bir dahinin nitelikleri vardı. Bu Hieronimus'ta olmayan bir özellikti. Karakteri pek çok zıtlığın bir araya gelmesinden oluşmuştu... Belki, başka herhangi bir yazardan çok daha fazla insan ruhunun gizemlerini ve davranışlarını belirleyen yasaları incelemişti; fakat, bir yerde yargılama özgürlüğü üzerinde ısrar ederken, bir başka yerde üstü kapalı yolla otoriteye mutlak surette boyun eğilmesini istemiştir.

Her şeyi dikkate alarak yapacağımız bir değerlendirmede Augustinus hayran olunacak bir dahi ve Latin yazarların en çekici olanıdır... Belki Latin yazınının bize tanıttığı zihinlerin en zengindir. Yalnızca tüm zorluklardan başarıyla sıyrılmakla kalmamış, aynı zamanda Ortaçağ yaşamı üzerinde en derin iz bırakan yazar olmuştur. Hıristiyanlık tarihinde Augustinus'un yeri Tarsuslu Paulus'tan sonra ikinci sıradadır.

Yaşadığı döneme etkisi zaman geçtikçe daha da artarak bugüne dek sürmüştür... Avrupa uygarlığının ve Avrupalı ahlâk kurallarının gelişmesini izlemek isteyen biri, bu yazardan ve yukarıda söylediğimiz niteliklerinden çok bilgi çıkarır ama, Augustinus'un yazdıklarını ciddi biçimde incelemedikçe görevine başlamış sayılmaz. Augustinus temel taşıdır.⁴

Hakkında Kaynakça içinde -Augustinus hakkında olduğu gibi- daha fazla ayrıntı vereceğimiz Aziz Hieronimus da sıradışı bir kişi ve yazardı. Münzevî yaşamını ve Roma'nın Alaric tarafından yağmalanması sırasındaki şiddetli tepkisini daha önce görmüş-tük (Bölüm 9 ve 4). M. Hadas onun hakkında şöyle yazmıştır:

... hizmetlerinden ötürü aziz katına yükseltildi...

Ciceroculuğu reddedip Hıristiyanlığa dönmesine karşın Hieronimus'un yazıları tümünden Roma geleneği içinde yer alır... Hatta onda Klasik dönem yazarlarına özgü yazın ustalığı gururu ve edebiyatın ölümsüzlüğüne olan inancı belirgindi... Gerçekten de kendini kilise uğraşlarına vermiş olması Hieronimus'un Latin edebiyatı tarihindeki doğal ve seçkin yerini etkilemez.

En önemli yapıtı büyük olasılıkla İncil'in çevirisidir.

İncil'in yeni ve bilimsel Latince versiyonu tamamlanmıştı. Hieronimus Eski Ahit'i Yeni'ye eklemişti.

Çok büyük bir emek harcanmıştı. Antik çağda herhangi bir yapıtın doğru metnini ortaya koymak kotarılmaması zor bir işti... Hieronimus'un kendisi de yanlış aktarımdan sıkıntı çekmişti... Hieronimus'un kaynaklarını incelemesi on beş yıl sürmüştü... Onun *Vulgata* diye bilinen büyük kitabında... güç vardır, anlatım yetkinliği vardır ve kaynak metnin lafzından çok ruhunu yakalamada gösterdiği dehaya varan sezgi vardır.⁵

Aziz Hieronimus Latin kültürüyle yetişmişti ve Yunanca'yı az biliyordu. Roma'da öğrenim görmüştü... Doğuya gidip yerleşti ve az bildiği edebî Yunancasını ilerletmeye başladı... Yazarları eski Yunan Klasikçileri değil, büyük teoloji yazarlarıydı.⁶

Hieronimus, Augustinus ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz zıtlık taşıyan bir noktayı daha güçlendirir. Batı İmparatorluğu'nun çöktüğü ve Yunancanın Roma âleminde büyük ilerlemeler gösterdiği bir sırada, Hieronimus'ta dikkate değer bir Latinlik öne

çıkıyordu. Üstelik sadece beğenilmek için değil, Hıristiyanlık yolunu sağlamlaştırmak için yazıyordu. '[Yine de] tartışmalı yapıtlarında [diye ekler A. Souter] en aptalca suistimaller vardır. Ünü, karakter temizliğinden ve azizliğinden değil kutsal metni batıda öğrenmiş olmasından kaynaklanmaktadır.⁷

Belki Hieronimus'u insan olarak en iyi ortaya koyan yapıtı Mektuplar'ıdır. Bunlar özenle düzenlenip çevrilmiştir. Temel kaynak oluştururlar. Mektuplarda ağır ve alaycı yüklenmeler vardır ve kadınlarda bekareti ateşli biçimde över.

Ancak yineleyebiliriz ki, genellikle Augustinus ve Hieronimus dışında dönemin edebiyatı pek iyi değildi. Konuya şöyle yaklaşılim: Ele aldığımız dönem bu iki yazar bir yana bırakılırsa insanların kendilerini edebiyat yoluyla anlattığı bir dönem değildi, bundan ötürü de edebiyat öne çıkmadı. Yoğun ilgi gösterilen teoloji de dördüncü yüzyılın sonlarına doğru birkaç dikkate değer yazımsal ürün vermesine karşın bu bakımdan işe yaramamıştı.

Bununla birlikte şunu unutmamalıyız ki, Konstantinopolis ve Doğu İmparatorluğu'nun İskenderiye, Antakya, Atina ve Thessalonika gibi kent merkezleri, antik çağ en çok da Yunan antik çağı edebiyatının yitirilmediği ve daha sonraki dönemlerin yapıtlarının ayakta kalabildiği belli başlı yerlerdi. Ayrıca İskenderiye felsefe okulunda patrik güçlü ve bağımsızdı. Doğu her zaman Hıristiyanlığı batıya oranla daha çok özümsemişti.

Beşinci yüzyılda edebiyatın -iki istisna, Augustinus ile Hieronimus dışında- zayıf olmasının nedenlerinden biri dönemin güçlü dinsel eğilimleridir. Dinsel eğilim edebiyata yardımcı olmaz. Yapıtlarını Latince yazan bu iki kişinin dışında batıda pek dikkate değer yazar çıkmamıştır; doğudaysa etkileyici hiçbir Yunan yazarı yoktur. İşte kitabımızın bu bölümünün alışılmadık ölçüde kısa olmasının bir nedeni de budur. Yazarlar vardı ama çoğu burada ele almaya degecek düzeyde değildi. Kaynakçada kendilerine ayrılan yerlerde adları verilmektedir. Öte yandan beşinci yüzyılın böylesine az önemsenmesinin nedeni biraz da yazarlarının çoğunun ikinci sınıf kalemler olmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki, ileride göreceğimiz gibi o yüzyıl başka sanatlarda çok ileri gitmişti. Bugünkü okulların ve üniversitelerin Eski Yunanca-Latince bölümleri, iyi Latin edebiyatının ikisi de Hıristiyan olan iki kişiyle temsil edildiği ve iyi Yunan edebiyatının hiç bulunmadığı bir döneme aldırmamaktadırlar.

MİMARLIK

Beşinci yüzyılda Batı'da Hieronimus ve Augustinus gibi yazarların olmasına karşın, Doğu İmparatorluğu'nda edebiyat şaşılacak biçimde geri kalmıştı. Bu durum, ilk bakışta Yunanca'nın Latince kadar popüler olmamasıyla açıklanan bir yanılğı gibi görünse de, detaylı bir inceleme sonucunda varsayımın doğru olduğu anlaşılır. Dönemin bilgi birikimi teolojiye yönelmişti. Ancak bu alanda da artık Kappadokialı teologlar yoktu.

Sanatsal beceri, edebiyattan çok mimarlığa özellikle de Kilise Mimarlığı'na yönelmişti.¹ İncelediğimiz dönemde insanlar kendilerini bu şekilde ifade ediyorlardı; beşinci yüzyılın diğer dönemlere nazaran daha az ilgimizi çekmesi belki de bundan kaynaklanmaktadır. Ancak, mimarlığın ana dallarından Kilise Mimarlığı'nın beşinci yüzyılda başladığı unutulmamalıdır.

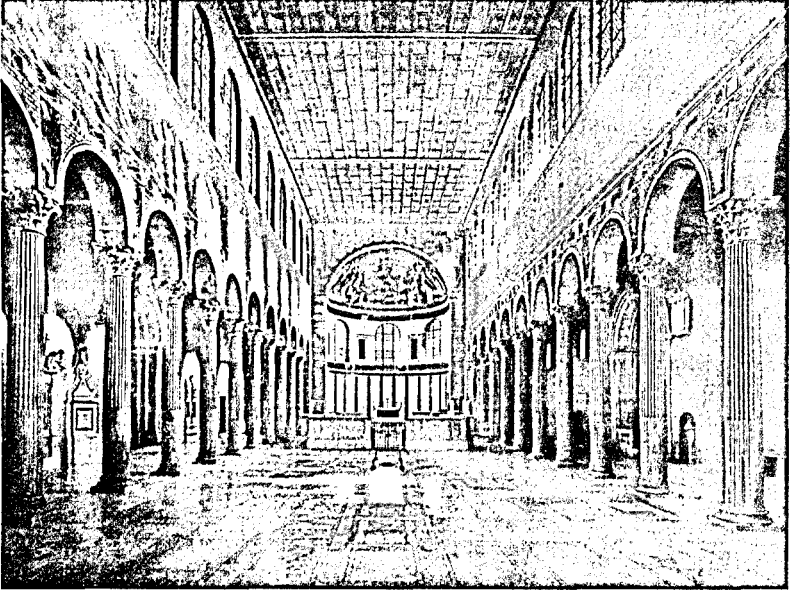
Gerçekten de kilise yapımı hem doğuda hem batıda çok yüksek bir düzeye erişmişti. Ne var ki hâlâ o yapılara ulaşılamaması ya da zor ulaşılabilmesi nedeniyle doğu kiliselerini inceleyebilmek kolay değildir. Ancak gerek Doğu'nun, gerekse Batı'nın herhangi bir dönemine ait kiliselerin beşinci yüzyılda yapılanların düzeyine erişemediği açıktır. Konstantinopolis'deki Ayasofya gibi çok sıradışı kiliseler bu gerçeği değiştirmez (Ek 3). Diğer bir ifadeyle birkaç seçkin konu dışında önemsenmeyen beşinci yüzyıl, Doğu'yu ve Batı'yı kapsayan çok büyük bir bölgede, mimarlığı ile sivrilmiş bir dönemdir. Bu dönem boyunca mimarlıkta yapılanlar gerektiği biçimde değerlendirilmezse antik çağın gelişimi kavranamaz. Çünkü çağın ruhu mimarlıktır.

Beşinci yüzyılda sanat, anlatımını öncelikle mimarlıkta buluyordu. Bizans sanatı, her şeyden önce dinsel niteliğiyle işlevseldir ve Tanrı, imparator ve insan soyu arasındaki ilişkileri belirlemenin çok etkin bir yoludur. Diğer bir deyişle, Doğu ve Batı imparatorluklarının sanatı dinî nitelikteydi. Sanatla inanç pekâlâ bağdaşıyordu. Bu sanat kendini en çok kilise yapımıyla dışa vuruyor; kiliseler içinde de bazilika biçimi öne çıkıyordu.

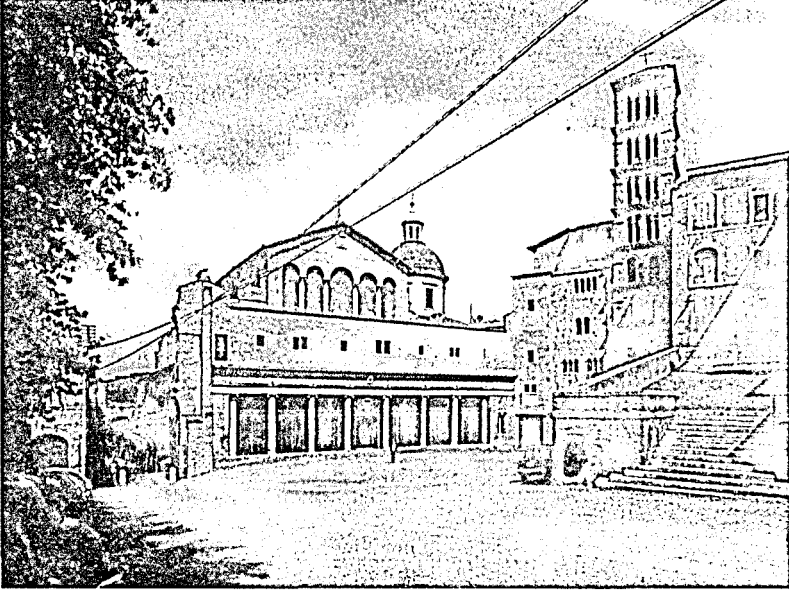
H.P. L'Orange kilise ve kilise mimarlığıyla imparatorluk devleti arasındaki yakın ilişkiyi vurgular.

Hıristiyan bazilikasının antik çağ çarşı-bazilikasından türediği sanılmışsa da, günümüz bilim adamları ikisinin arasındaki farkları açıkça ortaya koymaktadırlar. Dindışı, gündelik yaşama ait bir yapı olan çarşı-bazilika, pazaryerinin yanı başında adeta ona katılmış bir bölüm, bir çeşit kapalıçarşıydı. Halbuki Hıristiyan kültüne adanan Hıristiyan bazilikasında, eksen üzerindeki tüm yapı -tıpkı bir eksen üzerindeki imparatorluk *palatium sacrum*unun en kutsal nokta *ciborium*unun altındaki tahtta oturan imparatora yönelik olması gibi- geriye, kültürün merkezine, üzerine gerili *ciborium*unun altında yücelti- len sunağa yöneliktir.

Aslında, [I. Büyük] Constantine'in normal Hıristiyan bazilikasında az çok yeniden biçimlendirilmiş halleriyle karşı-

Şekil 18. Roma'da, Aventinus Tepesindeki Santa Sabina Kilisesi. 422-430 yılları arasında yapılmıştır. Daha eski yapıların kalıntılarını içeren bu kilise, planı ve oranlarıyla yeni standart bazilikanın tipik örneğidir. (Archivi Alinari/Anderson)

Şe kil 19. Roma'da, San Giovanni e Paolo kilisesi. Beşinci yüzyılda yapılmış, ancak daha sonraları epeyce değişikliğe uğramıştır. 430 yılından sonra Roma'da bir daha yapılmamış olan beş kemerli bir cephesi vardır. (Archivi Alinari/Anderson)

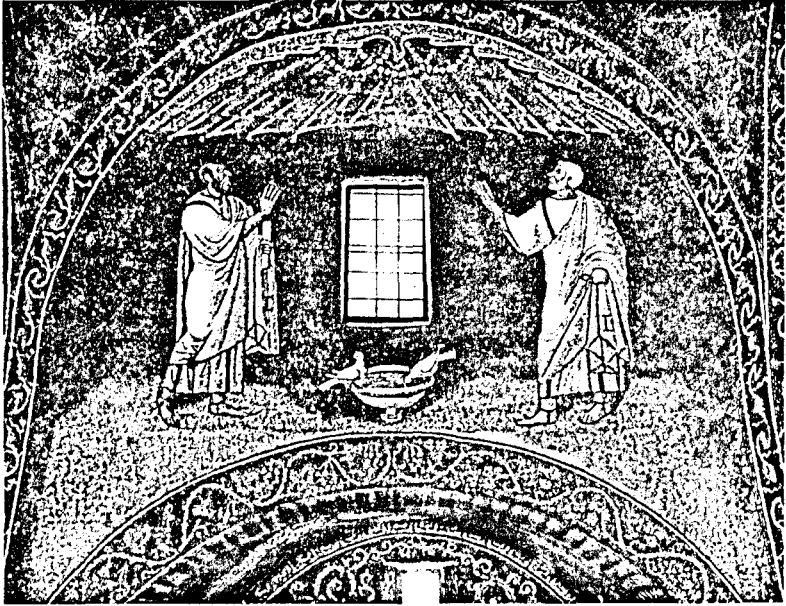
mıza çıkan imparatorluk *palatium sacrum*unun bu tanımlanmış mimarî öğeleridir. Örneğin, önceleri sarayın cephesinde açık bir *atrium* (avlu) varken, bu, iç sunağın önünde üzeri örtülü çok geniş bir toplantı yerine dönüşmüştür. Bir sonraki aşamada alınlık ve *ciborium* gibi yüceltici nitelikte kullanılan mimarî biçimler gelmiştir.

Tanrı-imparatorun halkın karşısındaki görünümünü çerçeveyerek yücelten kutsal mimarlık biçimleri, Hıristiyan normal-bazilikası tarafından devralınıp, daha ince bir biçimde uygulanmıştır. Bunda çerçeve içine alınarak yüceltilen, kutsamalardaki göksel kralın bulunduğu yer yani sunaktı...

Kilise içinin tüm süslemesi... apside doğru yükselen bir doğrultudur... Yine, imparatorluk *palatium sacrum*unda olduğu gibi bu da figüratif süsleme gösterir. Başka bir deyişle imparator... insanüstü bir simetri alanının merkezidir, devlet düzeni basamaklarının en üstünde yer alır, yeryüzünde imparator Tanrıdır.²

Her ne olursa olsun bazilikanın genel çizgileri iyice yerleşmişti ancak aynı zamanda yerel ve kırsal tarzlar ve değişimler gösteriyordu. Bu, İ.S. beşinci yüzyıl için kesin bir gerçekliktir ve bu gerçekliği, bu dönemin Geç Roma sanatı mı, yoksa Erken Bizans sanatı mı olduğunu tartışmaksızın kabul edebiliriz.³ Daha önce dediğimiz gibi, bu dönemin sanatı işlevseldi ve din alanında etkindi. Bu niteliğinden ötürü, en önemli sanat eserleri kiliselerdir. Kiliselerin bir kısmı küçük, bir kısmı ise çok büyük kalabalıkları alacak genişlikteydi. Çoğu zaman, ölen bir kişinin anısının yüceltilip ruhuna dua edilen özel bir yer, bir *martyrium* bulunurdu.

Batı'daki bu tarz yapılar iyice bilinmektedir: Örneğin, Roma'da Santa Maria Maggiore ve Santo Stefano Romano (468-82) bazilikaları. Onlardan daha eski olan Santa Sabina (422-31) en geniş ve en eski dairesel planlı kiliselerdendir. Yine, daha önce yapılan ve sonradan yenilenen (yaklaşık 450) San Pietro in Vinco-

Şekil 20. Ravenna'da, Galla Placidia'nın anıt mezarı. Yaklaşık 425 - 440. Haç biçimi ve yarım tonozlu bir yapıdır. Süslemeleri arasında San Lorenzo'nun değerli mozaikleri, yıldızlı bir gökyüzü ve mavi zemin üzerinde dört çift havari görülür. (Archivi Alinari/Anderson)

li Kilisesi'ni biliyoruz. Papa I. Leon'un 440-61 yıllarında yeniletiği San Giovanni in Laterano günümüze kalmamıştır. O kilisenin vaftizhanesi de yine aynı dönemde yeniden yapılmıştı.⁴ Bunlara ek olarak Ravenna'da Galla Placidia'nın anıtmezarını (yaklaşık 425-440) görebiliriz.⁵ Yelken tonoz örtülü bu anıtmezar haç biçimi yapıların belki en eskisidir. Daha önce de söylediğimiz gibi, orada gömüldüğü kesinlikle bilinmese de, Ravenna kentini görkemli biçimde ilk süsleyen Galla Placidia olduğu açıktır. Adını taşıyan anıtmezarın süslenmesi hakkında söylenenler, aynı zamanda o mezarın -ve Ravenna'da ve başka yerlerdeki diğer yapıların- yapımı için de geçerlidir.

Roma'dan kaynaklanabilecek hiçbir şey yoktur [yine de bkz. not 8 ve 9]. Fakat buradaki süslemenin ne kadarının daha eski bir tarihte gerçekten doğudan geldiği sanat tarihçilerinin hâlâ tartışmaları başka bir sorundur.⁶

Şekil 21. Ravenna'da, San Giovanni Evangelista Kilisesi. Galla Placidia 424 - 434 yılları arasında yaptırmıştır. Daha sonra yapılan eklemeler, beşinci yüzyıl kilisesinin pek çok yönünü değiştirdiğinden, bugün hakkında ancak bazı tahminler yürütülebilmektedir. (Conway Kitaplığı, Courtauld Institute of Art)

Dış yüzeyleri bazen sağır kemerlerle bezenen bu tuğla binalar, her türlü dış süslemeden vazgeçmiş gibidir. Böylelikle iç kesimde çok daha yoğun bir etki altında kalınmaktadır. Çünkü orada yapı ve süsleme antik çağ dünyasının hiç bilmediği bir biçimde birbirini tamamlayarak bir tapınak yaratmaktadır. Mermer kakmalar ve mozaikler adeta duvarları eritip, renklerinin görkemiyle her türlü kısıtlamayı yok eder ve dua sırasında resimlere bakanları kendinden geçirip bu dünyanın dışında bir yere taşırlar...

Mimarlığın bu yollarla kuvvetlendirilmesi en eşsiz biçimiyse Galla Placidia'nın anıtmezarı olan küçük kilisede görülür... Bu sade yapı, sanatsal etkinin tamamıyla iç mekâna yoğunlaştığı yapılara en eşsiz örnektir.⁷

Ravenna'da da Neon'un Vaftizhanesi ya da Ortodoksların Vaftizhanesi (San Giovanni in Fonte) denilen bir yapı vardır.

Bugün, yerin altına iyice gömülmüş olan alt kesim ve onunla birlikte sekizgen plan ve mermer kaplamalar 400 yılı civarında yapılmıştır. İlk yapı tonozlu değildi. Kubbe ve dış duvarların üst kesimi en az elli yıl sonra piskopos Neon zamanında yapılmıştır... Yapının iç süsleme ve döşemelerinin bir kısmı 400, bir kısmı 450 yılı dolaylarında yapılmıştır.

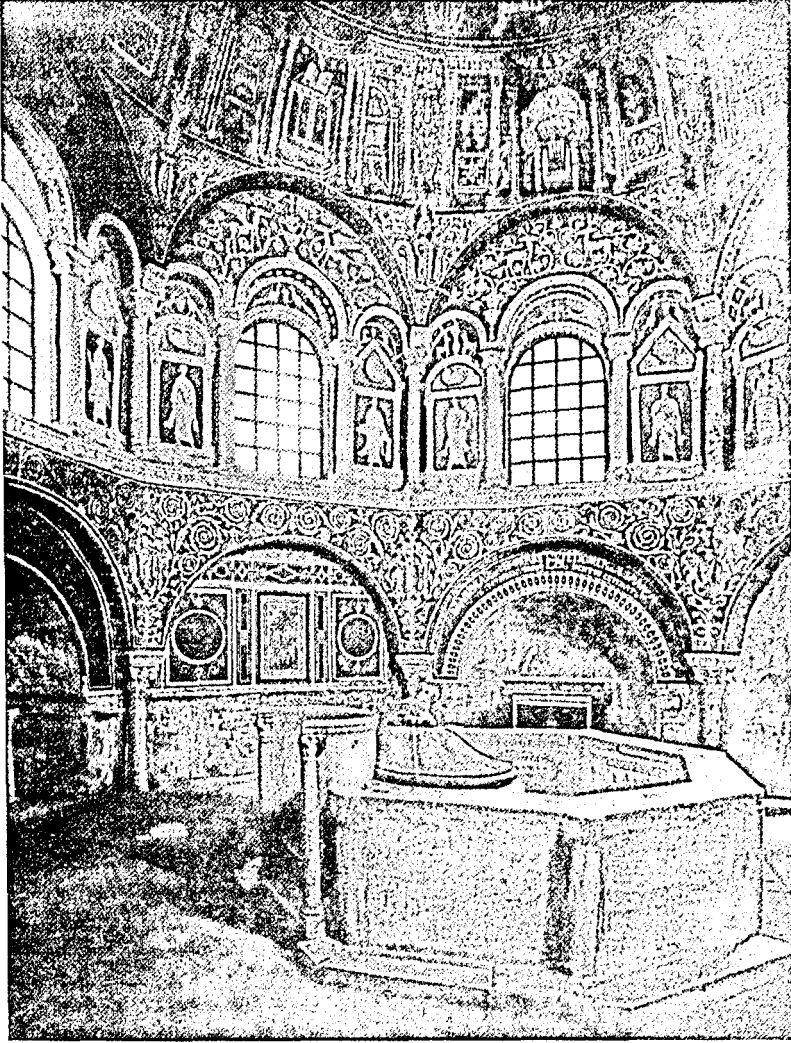
Ortodokslar Vaftizhanesi kubbeli bir sekizgendir...

Bir baldakenin tepeliği altında zengin, üzerinden kıvrım kıvrım örtü sarkıtılmış bir taht vardır. Boştur, çünkü İsa Mesih'in ikinci gelişine (*Hetoimasia*) hazırlığı simgeler...

Beşinci yüzyıl ortalarında Ravenna ile Konstantinopolis arasında haberleşme çok hareketliydi [fakat bkz. not 5]; bu temas görünürde çatışan iki [İtalya'daki ve Konstantinopolis'deki kiliseler] üslubun kaynaşmasında olduğu gibi, havari heykellerinin zarafetinde ve saray adamlarınıninkini andıran duruş biçimlerinde kendini gösterir.⁸

Ortodokslar Vaftizhanesi'nde çok özenilmiş mimari düzenlemeler vardır. Onların üzerinde havariler, kubbenin merkezinde de vaftiz sahnesi bulunur.

Mimari düzenlemeler önemlidir, çünkü bunlar Hellenistik sanatın ya da Pompei sanatının mimarî uzantılarının etkilerini yansıtır. Fakat şamdan motifleri her ne kadar Suriye yoluyla geldiği kesinse de, kaynağını Sasani örneklerden almış olabilir.⁹

Şekil 22. Ravenna'da, Ortodokslar Vaftizhanesi. Yaklaşık 400 ve 450 yılları. (Warburg Enstitüsü Fotoğraf Koleksiyonu)

Ravenna'da kullanılmış yöntemlerin çoğu Mediolanum'da (Milano) uygulananları andırır; orada da erken dönemden beş tane çok büyük kilise vardır. Verona'da aynı esinlerle yapılan San Stefano 450 yıllarından kalmaz. Ren Irmağı vadisinin Roma topraklarındaki kesimi de, Mediolanum ile arasındaki güçlü mimarlık ilişkilerini her zaman korumuştur.

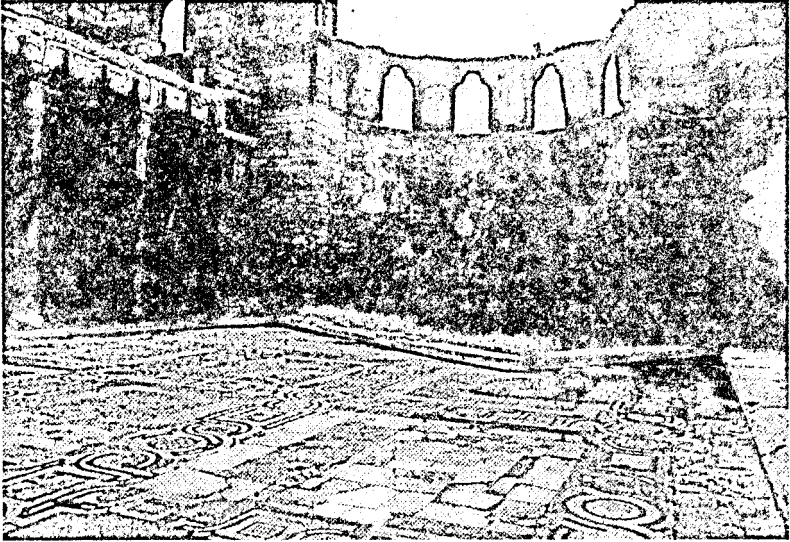
Bazı yazarların Ravenna üzerinde belirgin etkisi olduğunu ileri sürdükleri yeni Konstantinopolis kentine gelince; oradaki yapı hareketi şehrin I. 'Büyük' Constantine (306-37) tarafından yeniden kuruluşuyla başlar.

Her ne kadar, henüz mimarî bakımından büyük bir merkez değilse de, Constantine önemli kiliseler yaptırmıştır... Ne var ki bunlardan çok az eser günümüze kalmıştır.

Konstantinopolis'deki katedrali Ayasofya -İsa ile özdeşleştirilmiş Kutsal Bilgelik- hakkındaki bilgimiz çok eksiktir. Çünkü yapı 404 yılında tamamıyla yanmış ve Iustinianus, tümüyle ve çok büyük ölçülerde altıncı yüzyılda yeniden yaptırmıştır. Bugüne kalan işte bu görkemli yapıdır [Ek 3]... Fakat 360 yılında tamamlanan ilk kilise Constantine tarafından başlatılmıştı ve onun vasiyetinde yer alıyordu. Belki binayı iki yan nefli ve galerili bir bazilika biçiminde çizen birinci kilisenin mimarıdır.¹⁰

Konstantinopolis mimarlığı kubbeli tekniklerini Küçük Asya'dan almıştı. Fakat aynı zamanda Mediolanum (Milano) ile de

104

Şekil 23. Konstantinopolis'de, St John Studios kilisesi. (Fotoğraf: Richard Stoneman)

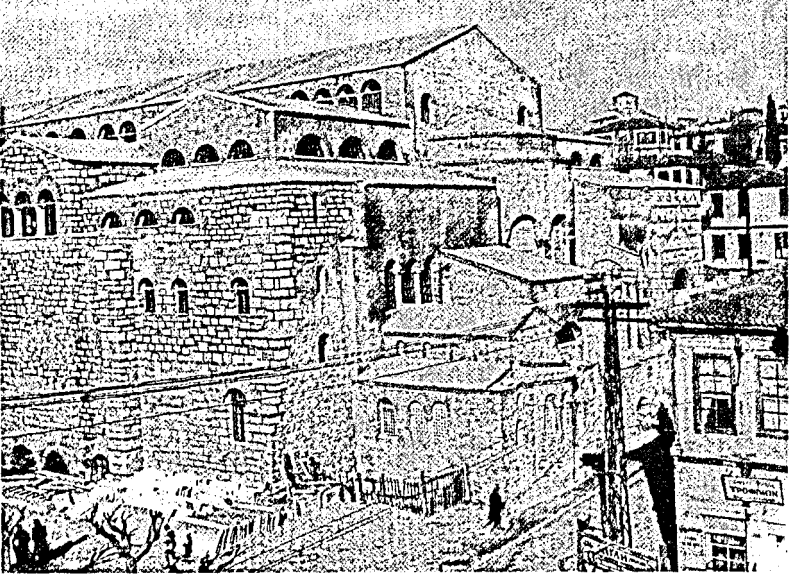
yakın ilişkileri vardı. Genel eğilim tutucuydu. Ne var ki, 408 ve 447 (Attila kentin yakınlarındayken) yıllarındaki şiddetli depremler yüzünden süreçte kesilmeler olmuştu. Neyse ki, Prokonnesos'un (Marmara Adası) parlak, pürüzsüz mermeri kolaylıkla elde edilebiliyordu.¹¹ Konstantinopolis'de beşinci yüzyıldan Hagia Euphemia ve Hagia Maria (Theotokos) Khalkopratia (Pulcheria'nın yaptırdığı üç Meryem Ana kilisesinden biri) kiliselerinin ve Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusundaki bazilikanın kalıntıları bulunmuştur. Fakat bu kilise yapılarının çoğu yok olmuştur ve ancak eski tanımlamalardan bilinmektedirler.

Söz konusu dönemden bugüne kalmış -ya da hiç değilse genel çizgileri yok olmamış- tek büyük kilise, Patrik Studios (454 yılında konsül tarafından 463 yılında yaptırılan Studios kilisesidir (İmrahor C.). Orada 'Uykusuz' keşişlerden üç grup kalırdı. Bugün çok kötü durumda olmasına rağmen, zamanında nasıl bir yapı olduğunu yine de kolayca çıkarabiliyoruz. Kısa bir nefi ve nef boyunca sıralanmış üç buçuk-dört metre yüksekliğinde sütunları

Şekil 24. Thessalonika'da (Selanik), St Demetrius Kilisesi. Bina büyüktür: 50 metreden uzundur. (Conway Kitaplığı, Courtauld Institute of Art)

vardı. Sütunlar kaideler üzerindeydi ve birbirlerine alçak korkuluklarla birleştirilmiş durumdaydı. Ana nef üç yanda birer galeri ile çevrilmişti ve galeri sütunlarının üzerinde bir arşitrav-fris sırası bulunuyordu. Yan koridorların pencereleri büyüktü ve apsis çokgendi. Kiliseye sütunlu bir narteksten giriliyordu. Orta nefin sütunları pahalı yeşil mermerden, galerilerinki ise gri damarlı mermerden yapılmıştı ve zarif sütun başlıkları İon stilindeydi. Constantine ve onu izleyen dönemde korunan antik çağ geleneği özenli süslemelerde belirgindi, ancak süslemede özgün üsluplar da yok değildi ve en çok, desenle arka plan, yani ışıkla gölge arasındaki zıtlığa dayanıyordu. Daha önce de söylendiği gibi, yok olmaması için Constantine'in bilinçle özen gösterdiği antik çağ geleneği hep doruktaydı. Her ne kadar kilise yapılarının çiziminde ve uygulama biçiminde imparatorluk başkentinin kendine özgü üslup geliştireceği belliyse de, antik çağ geleneği, beşinci yüzyılda Konstantinopolis'in tüm mimarlığına hakimdi. Bütün bu eğilimler Hagios Ioannis Kilisesi'nde sergilenmişti.¹²

Şekil 25. Thessalonika'da, Akheiropoietos Kilisesi. Yaklaşık 470 yılı. (Bildarchiv, Foto Marburg)

Doğu mimarlığının en zengin merkezlerinden biri olan Thessalonika'da da ünlü mucize yaratıcısı Aziz Demetrios'un bazilikası vardır.

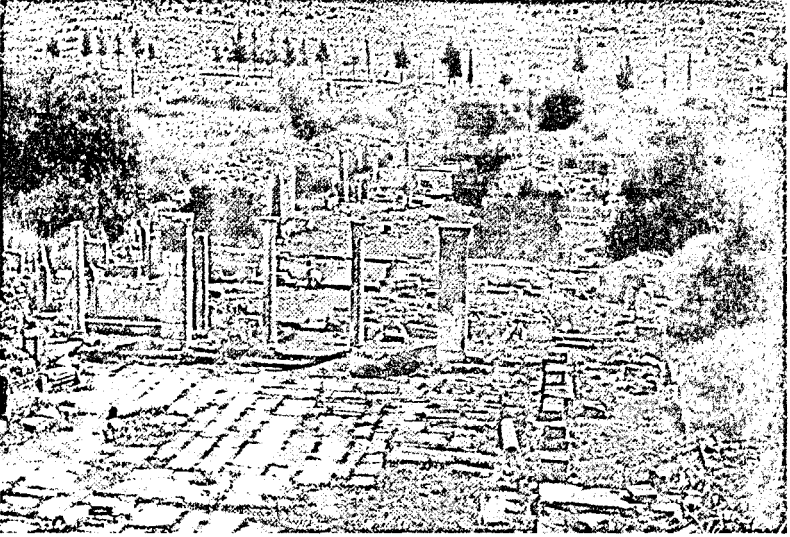
Aziz Demetrios bazilikası beş nefli, transeptli büyük bir bazilikadır. Bir iç galerisi vardır... Fakat beşinci yüzyılda buraya gelip de neye tapıyorlardı?.. Öyle görünüyor ki Aziz Demetrios aslında Sirmiumluymuş, sonradan, 442 yılı dolaylarında Thessalonika'ya yerleşmiş. Aziz'in kültü de aynı zamanda gelmiş olabilir. Her ne olursa olsun, Aziz Demetrios'un Thessalonika'da Hipodromun bitişiğindeki hamamda din uğruna öldürüldüğü yolunda bir söylence vardır... Kilsenin mimarı yapıyı Demetrios'un şehit edildiği yere oturabilmek için çok zorluk çekmiştir.¹³

Beşinci yüzyıl sonlarında yapılan bu kilise Hellenistik ve doğu öğelerinin etkileyici bir karışımıdır. O yüzyılda moda olduğu gibi transeptli bir bazilikadır. Türünün en süslü ve en masraflısı olan bu örnek, Kuzey ve Doğu Yunanistan'da etkili olmuştur; hâlâ da tüm Ege bölgesinde hem en etkileyici, hem de en büyük kiliselerden biridir. Neos Ankhialos'taki bazilika (bkz. aşağıdaki açıklamalar)¹⁴ ve Thessalonika'daki Akheiropoietos Kilisesinden iki kat daha uzundur.

Ancak, Aziz Demetrios Kilisesinden daha küçük olsa da, 470 yılı civarında yapılan Akheiropoietos Kilisesi tamamıyla farklı bir yapı değildir, çünkü o da aslında benzer tarzda bir bazilikadır. Fakat cephede görülebilen kalıntılar narteksi giriş noktasında iki kulenin süslediğini belli eder. Bu kuleler yapının etkileyciliğini artırıyordu. Neflerde ve galerilerdeki pencereler de ilginçtir. Çünkü bunlar biri içe, diğeri dışa bakan ikişer yarım-sütundan oluşan ayaklarla birbirlerinden ayrılmıştı. Bu, Yunanistan'a ve Küçük Asya'nın kıyı bölgelerine özgü bir mimarlık düzenlemesidir.

Ne var ki, Akheiropoietos Kilisesinin tüm tasarımı nef bağımıdır. Bu da, Bizans tarzı ayin yapılan yere uygundur. Bizans'daki ayinde, normal olarak batıdaki tersine bir uygulama vardı; orta nef-koro yeri ile birlikte- rahiplere ayrılırdı ve cemaat yan neflere ve galerilere dağılmış olarak hazır bulunurdu.¹⁵

Balkanlardaki Tesalya'da Neos Ankhialos'ta (Pyrasos) dört tane erken döneme ait kilise¹⁶ ve Korinthos'ta kiliseyle ilişkili epeyce

Şekil 26. Ephesos'da (Selçuk), Meryem Ana Kilisesi. Bu yapı bazı bakımlardan Konstantinopolis'den çok Yunanistan'a yakın bir standart plan geliştirmiştir. (Conway Kitaplığı, Courtauld Institute of Art. Geoffrey House'un izniyle basılmıştır)

108

yapı vardır. Her ikisindekiler de Ege ve İtalya etkileri taşırlar. Beşinci yüzyıl biterken Yunanistan'da kilise yapımı artık doruk noktasına varmıştı. Tüm bölge bir toparlanma gösteriyorsa da, Yunanistan bu bakımdan diğer eyaletleri gölgede bırakıyordu.

Daha önce de söylediğimiz gibi, yeterince incelenmemiş büyük ve değişken bir bölge olan Küçük Asya'nın hâlâ tam olarak tanınmamasına rağmen orada pek çok beşinci yüzyıl kilisesi olduğu bilinmektedir: Ephesos'un, Konstantinopolis'deki Havariler Kilisesi'nden esinlenerek haç biçimi plan ile yapılan Hagios Iovannis Kilisesi'ni örnek gösterebiliriz. Yine Ephesos'da daha eski tarihli (yaklaşık 400) bir de Meryem Ana Kilisesi vardır. Trabzon'daki Ayasofya'nın sütunlarının ve sütun başlıklarının beşinci yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir. Yine sanıldığına göre Galatia, Angora'daki Augustus Tapınağı o dönemde apsisli bir Hıristiyan kilisesine dönüştürülmüştür.

Küçük Asya'nın güney bölgesinde özellikle de Doğu İmparatorları I. Leon ile Zenon'un bölgeleri olan Kilikia ve Isauria'da

gerçekten değişik bir mimarlık tarzı doğmuştur.¹⁷ O bölgenin kiliseleri özel sorunlar taşır. Kilikia ve Isauria'daki bazilikalarda -bu sözcüğü kullanıyoruz, çünkü tasarımları şehitlere dualar edilmesine yani bir martyrion olarak kullanılmaya uygundu ama, bazilika tasarımı hâlâ egemendi- ilk bazilikalardan planındaki transeptlere çevre koridorlarına (ambulatorium), dolaşma yollarına, nartekslere, başka uzantılara ve genişlemelere sahipti. Kilikia-Isauria kilise planının özelliğinin apsisin arkasından dolanan geçit olduğunu yazanlar vardır.

Bazilikalara kubbe eklenmesi ilk kez nerede ve ne zaman yapılmıştır? Bunu açıkça bilmiyoruz. Ancak, bu çeşit yapıların 500 yılından önce Isauria'da yapıldığı kesindir ve Konstantinopolis'den esinlenilmesi akla yakındır. Isauria, ücra, engebeli ve yarı vahşi bir bölgeydi, fakat unutmamalı ki Zenon Isaurialıydı ve çevresinden birçok kişi de etkili konumdaydı. Bu nedenle imparatorun ve sarayındakilerin Isauria ile ilişkilerinin orada üç seçkin ve özgün kilisenin yapılmasında etkileri olabilir. Başka bir deyişle asıl dürtü Konstantinopolis'den gelmekle birlikte, Isauria'nın Doğu İmparatorluğu mimarisinde önemli bir yeri vardır.¹⁸ Ne var ki, bazı yazarlar Konstantinopolis'in etkisi olmadığı kanısındadırlar:

109

Her ne olursa olsun, çok büyük bir yapı olan Hagia Thekla bazilikası iyi bir örnektir. Bu kilise, Aziz Paulus'un öğrencisi olduğu söylenen Thekla adındaki kadının Seleukeia (Silifke) dışında Meryemlik'te son kez kendini dinlemeye çekildiği mağaranın olduğu yerde yapılmıştır. Doğu İmparatoru Zenon'un gönderdiği ustalarca yapıldığı ya da tamamlandığı sanılmaktadır. İmparator, Azize Thekla'ya özel bir ilgi duymaktaydı ve onun mabetini rakiplerinden birine karşı kazandığı zafer anısına yaptırmıştı.¹⁹ Meryemlik'teki 'Kubbeli Bazilika'nın tarihi Zenon'un döneminde yazılanlardan bilinmektedir, ayrıca sütun başlıklarının üslubu da bunu doğrular. Yapının -yıkıntı durumunda olmasına rağmen- planı açıkça bellidir. Çok büyük ve yarım daire biçiminde bir ön avludan ve bir dış narteksten sonra girilen kısa nefin iki yanında beşik tonozlu yan mekânlar ve galeriler uzanır... [Bir sava göre] Meryemlik'teki kilise kubbeli bazilikanın ilk örneğidir. Fakat bugün değişik bir varsayım üzerinde durulmakta, birinci bölümün sıradan bir ahşap çatıyla, ikinci bölümün ise piramit biçimi bir ahşap çatıyla örtüldüğü ileri sürülmektedir. Bu sorun hâlâ tam bir çözüme kavuşmamıştır... Elbette, başta Meryemlik

Şekil 27. Batı Kilikia'da, Alahan'da (Koca kalesi) Doğu Kilisesi. Gôksu Boğazı üzerinde yapılmış kilise beşinci ya da altıncı yüzyıldandır. Ahşap çatıdır. Orta nefin sütunlar arası boşluğunda piramit biçimli bir çatı vardır. (Conway Kitaplığı, Courtauld Institute of Art)

olmak üzere bütün bu yapıların tümüyle kubbeli bir modelin, yani 'kubbeli bazilika'nın ahşap yapıya dönüştürülmüş biçimleri olması da muhtemeldir. Çünkü Meryemlik kilisesinin planının Konstantinopolis'de çizilmiş olması üzerinde de durulmuştur.²⁰

Meryemlik'teki kilisede koro yerinin batısında sütun dizisinde bir kesinti yaratan ve nefi ikiye bölen dört büyük ayağın belirlediği kare bölüm vardır.

Kilise çok kötü durumdadır. Fakat bilindiği gibi, yan mekânlar ve pek derin olmayan ön-koro yerinin (bema) tümü beşik tonozluydu. Uzun zamandır batıdaki mekânın çatısının da aynı biçimde olduğu, doğudaki kare alanın taş bir kubbesi bulunduğu kabul edilmiştir. Kilisenin batısında, fakat onunla bir bütün oluşturan, çok derin, apsidal bir avlusu vardır.²¹

Aynı bölgede ve aynı döneme ait Alahan'daki kiliseler ile Meryemlik'tekiler arasında çok belirgin benzerlik vardır.

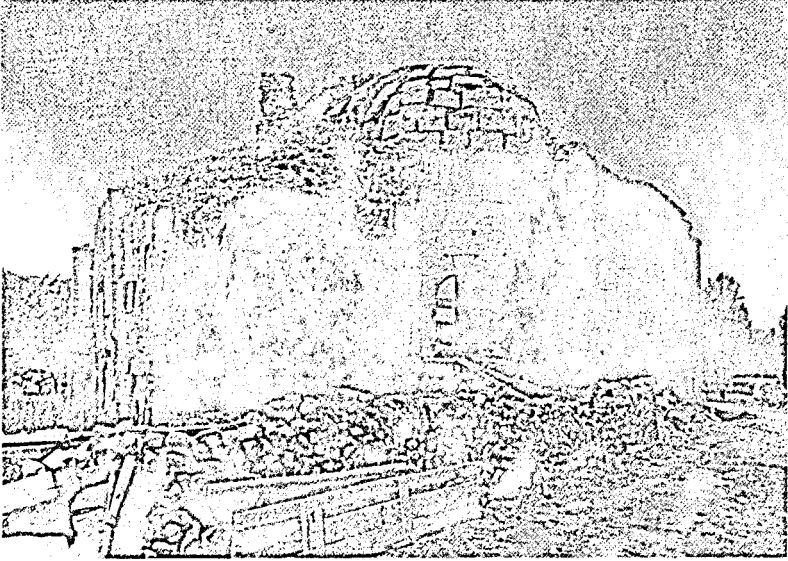
Alahan'daki yapı grubu Isauria'nın erken Hıristiyan anıtlarının en ünlüsüdür. Bu bir bakıma şaşırtıcıdır, çünkü bu yapılar antik çağ'da Meryemlik'teki çok daha ünlü çağdaş Aya-tekla hac yerinin mermer görkemiyle yarışmış olamaz. Elbette Alahan'daki yapılar Meryemlik'tekilerden çok daha iyi korunmuş durumdadır fakat, Alahan'ın böylesine beğenilmesinin nedeni tartışma götürmez mimarî değeri kadar, oranın vahşi bir romantizm sunan doğası da olabilir.²²

III

Alahan manastırı Torosların güney yamacında bir düzlüğe yaslanmıştır. Doğu kilisesi öylesine iyi korunmuştur ki, insan bunun genel tasarımı ve görünüşünü -nefin doğu ucunda dört ayak üzerinde duran kulenin ayrıntıları dışında- kestirebilmektedir. Isauria'da ahşabın ve taşın sıkıntısı çekilmezdi. Öyle ki, çatı yapımında bu iki malzemenin birinden, diğeri seçilmiştir denilemez. Alahan'da yan nefler ve orta nefin batıdaki ucunun ahşap çatıları vardı. Yapının geri kalan kısmı için de aynı şeyin geçerli olduğu düşünülebilir. Fakat gerçekten önemli olan beşinci yüzyılın son yıllarında kare şeklindeki bir alanın üzerine bir kule oturup eski tarz bazilikayı başka bir yapıya dönüştürebilecek

kadar becerikli ve bilgili mimarlar bulunmasıdır. Alahan'daki Doğu kilisesinin mimarının bu tür yapı hakkında her şeyi bildiği belli olmaktadır.²³

Bina baştan sona ahşap çatılıydı: Yan nefler, galeriler, orta nefin ilk birimi ve bema, ahşap çatı sistemleriyle örtülmüştü. Her ne kadar bir kubbenin varlığı üzerinde durulmuşsa da, orta nefin kuleye benzer son birimi üzerinde piramit biçimi bir çatı olması da düşünülebilir.²⁴ Uzun bir kaya düzlüğünün doğu ucunda yükselen kiliseye varmadan, sarp yarın ortasında batı yönünde kabartmalı bir kapı vardır ve yıkıntı durumunda iki yapı görülür. Bunlardan biri bazilika, diğeri vaftizhanedir; oluşturdukları hacme, açık, geniş çizgilerine, birinci sınıf taş ustalığına ve sütun başlıklarının ince işçiliğine bakılırsa, bunun bir manastıra ait olduğu düşünülebilir. Fakat hem yapıldığı tarih, hem de düzlük üzerindeki diğer yapılarla olan zaman ilişkisi henüz anlaşılmış değildir.²⁵

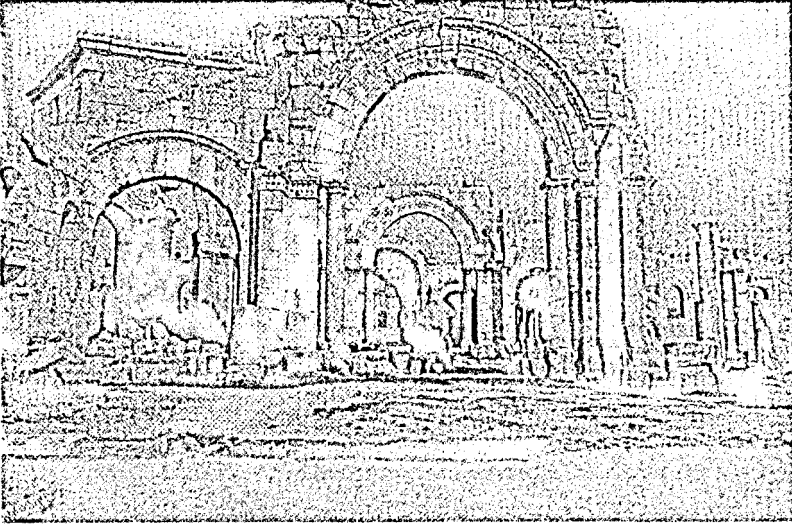

Şekil 28. Dağ Pazarındaki (Dalisandus) bu kilise Küçük Asya'nın güney doğusunda dağlık iç bölgede bulunan büyük hacimli beşinci yüzyıl kiliselerinden biridir. Girişin sol yanında görülen kâgir parça, eskiden orta nefin son kesimini taçlandıran bir kulenin kalıntısıdır. (Conway Kitaplığı, Courtauld Institute of Art)

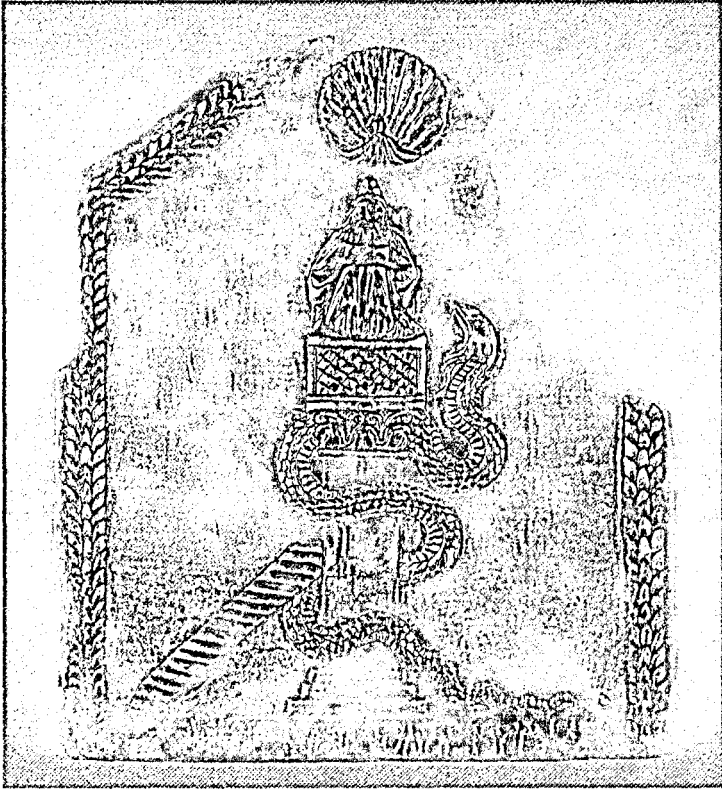
Alahan, tepede ve son derecede sarp ve tozlu bir yolun üzerinde. Yokuşu çıkmaya değer, çünkü Alahan'daki manastır Bizans mimarlığının Kilikia'daki en ilginç örneğidir. Manastır beşinci yüzyılın ortalarında yapılmıştır, zaten en eski yapılar o dönemden kalmadır. Göksu Vadisine bakan bir düzlüktedir ve dağlarla çevrilidir. Görmeye değer bir manzara vardır.²⁶

Bunu da Zenon'un yaptırdığı sanılmaktadır, çünkü burada yaşayan Tarasis adlı iki keşişle sıkı ilişkisi vardı. Tarasis adı da kendisinin asıl adı Taracodissa'ya çok benziyordu.

Küçük Asya'nın güney doğusunda Toros Dağlarının kuzey yamacında hızlı akan bir suyun yukarısında sarp bir yer olan Dalisandus'ta (Dağ Pazarı) beşinci yüzyılda yapılmış üçüncü bir grup kilise daha vardır. Dağ Pazarındaki kiliselerden en iyi durumda olanı Meryemlik'teki gibi dört ayağın belirlediği kare bir mekâna sahip olan yapıdır. Yan mekânların üzerinde beşik tonozlar olduğu sanılmaktadır. Bunlar daha sonra oturtulmuş da olabilir. Eldeki eski bir fotoğraf, ilk yapıldığında orta nefin do-

Şekil 29. Kuzey-Batı Suriye'de, Kal'at Sim'an'daki kilise. Beşinci yüzyıl sonları. (Fotoğraf: Richard Stoneman)

Şekil 30. Altın levha, altıncı yüzyıldan bir kutsal kalıntı çekmecesi parçası. Suriye. Sütun üzerinde oturan Aziz Simeon, iri bir yılanla simgelenmiş şeytana meydan okurken görülüyor. (Louvre Müzesi, Paris. Agence Photographique de la reunion des musees nationaux - Hervé Lewandowski)

ğu birimi üzerinde bir kule bulunduğunu gösteriyor. Bugün bu kulenin yalnız bir parçası kalmıştır.²⁷ Dağlık Kilikia'da, Olba Diocaesarea'daki (Ura-Uzuncaburç) kiliseler de yine tapınaklardan dönüştürülmüş yapılardır (bkz. Yukarıda Ankara [Angora]).²⁸ Cennet Cehennem'de (Korykos mağarası) beşinci yüzyıla ait bir Meryem Ana kilisesi vardır. Burası Korykos'a (Korigos, Kız Kalesi) sekiz kilometre kadar uzaklıkta, 70 metrelik bir obruğun dibinde bir yerdir. Kız Kalesi'nde ise erken Bizans döneminden on - on iki kadar kilise görülebilir.²⁹

Pamphylia, Side'de bulunan bazilika, Athena ve Apollon tapınaklarının yerine yapılmıştır. Aynı yerde beşinci ya da altıncı yüzyıldan kalma bir kilise daha vardır. Lykia'da, Myra'da (Demre) bulunan Hagios Nikolaos karma bir kilisedir, çünkü beşinci yüzyıl yapısıdır ama on birinci yüzyılda birtakım eklemeler yapılmıştır. Ionia, Milet'te de bir beşinci yüzyıl kilisesi vardır.

Antakya'da birkaç erken dönem kilisesi vardır, ancak kentin dışında da yapılar vardır. Krautheimer bunların bir kısmını saptamıştır. Suriye anıtsal üsluplu ve ince işlemeli, uyumlu kiliselerle doludur. Batıdaki mimarlığın büyük ölçüde Suriye'nin kırsal kesiminden türediği düşüncesi bir yanılıdır ama, yine de ülkenin kırsal kesimi kentlerinden daha iyi tanınır. Ne yazık ki günümüzde bu kiliselerin çoğunun görülmesi kolay değildir. Kal'at Sim'an'da (Simeon Kalesi) Halep'ten (Beroea) ulaşılması kolay, ilginç bir erken dönem kilisesi vardır.³¹ Antakya'ya çok yakın olan Simeon Kalesi'ne Türkiye'den gitmek için zorlu bir sınır geçilmelidir.

Kal'at Sim'an çok geniş bir manastır grubuydu; hâlâ vaftizhanesini, kiliseyi ve konaklama mekânlarını görebiliriz. Kilise azizin üzerinde uzun süre yaşadığı sütunun bulunduğu merkezî bir sekizgene dayanan haç planlı bir *martyrium*dur. Çatı ahşaptı. En önemli ve ilginç özelliği ise, haçın kollarının merkezdeki sekizgene açılan dört bazilikayı belirlemesidir. Dışarıda, en çok da pencerelerde ve kapılarda görülen zengin silmeler esneklik izlenimi verir. Cephenin tümü batı kiliselerinin dış cephelerinden çok daha etkileyicidir.

Kal'at Sim'an'da, merkezi çevreleyen ve her birinde nefler bulunan dört bazilika merkezdeki *martyriuma* birleşir. Anlaşıldığına göre, *martyrium* ahşap kubbeli yapılmıştı. Aziz Simeon'un yaşının son kırk yılını tepesinde geçirmesiyle ünlünen sütun oradaydı.³²

Kilise mimarlığı tarihindeki yeni aşamanın en heybetli örneği olan bu yapı, öylesine görkemliydi ve öylesine tutkuyla yapılmıştı ki, sıradan cemaat kiliseleri ve manastır kiliseleri onu örnek almayı hayal bile edemezlerdi. Kal'at Sim'an bölgesinde bir anıtsallık geleneği yaratmıştı. Birçok klasik özellikle, bir o kadar da yeniliği bağdaştıran bu gelenek, daha sonraları Müslüman mimarlarca uygulanmasına rağmen beşinci yüzyıl Roma ve Hıristiyan mimarlığının daima eşsiz ve benzersiz örneği olarak kalmıştır. Ayrıca Doğu İmparatorluğu'nun böyle bir yapıya ne kadar

harcama yapabileceğine de bir kanıttır. Kaç kubbesi olduğu bugüne kadar açıklığa kavuşmamıştır. Ne var ki kesin olan, bu karmaşık tasarımın kalabalık bir hacı topluluğunu barındırmayı öngördüğüdür. Çok sayıdaki bu hacıların önemli bir kısmı toplum dışına itilmiş insanlardı.³³ Aziz Simeon'un şöhreti Kal'at Sim'an'ı önemli bir hac yeri yapmıştı. Papa I. Büyük Leo (440-61) özendirdiği için beşinci yüzyılda Batı'dan hacca gitmek moda olmuştu.

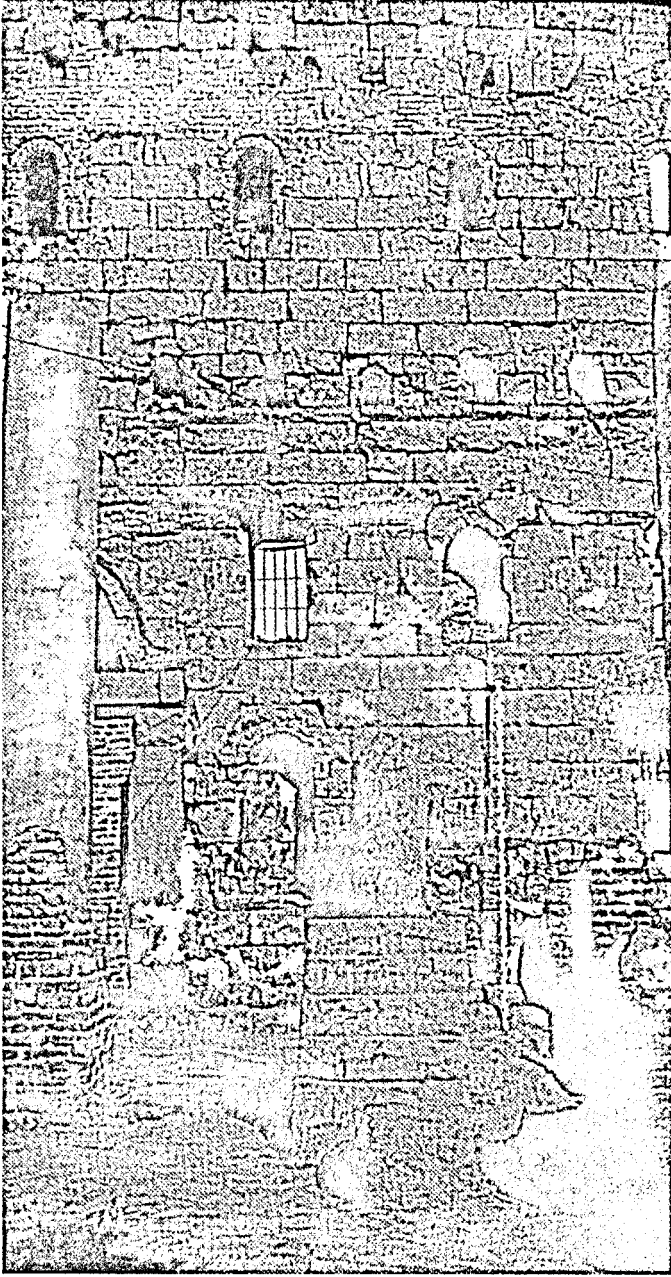
Suriye çölünde, Kasr Ibn Wardan'daki bir kiliseyi de, her ne kadar beşinci yüzyılda yapıldığı kesinlikle bilinmiyorsa da hatırlamak yerinde olacaktır.

Gerasa'da hacıların ziyaret yeri olan çok sayıda büyük kilise vardı. Bunlardan Peygamberler, Havariler ve Şehitler Kilisesi (465) kare içinde haç planlıdır ve haçın dört kolu, otuz sütunla orta ve yan neflere bölünmüştür. Hagios Georgios Kilisesi'nin ise daire biçimli ilginç bir planı vardır.

Gerasa'daki kiliseler çok etkileyicidir. Büyüklükleriyle, sayılarıyla, tek mekânda çeşitli yapıları bir araya getirmeleriyle, her şeyleriyle etkilerler... Bir araya getirme ilkesi, Constantine'in döneminden itibaren Golgotha'da (Kudüs) yapılan külliyelerden etkilenmiş olabilir.³⁴

116

Bostra'daki (Röşra) katedralin planı ilginç bir daire biçimindedir. Ayrıca, Gerizim Dağı'nda da yine beşinci yüzyıldan kalma bir kilise vardır. Bu, İmparator Zenon'un yaptırdığı Theotokos Kilisesidir. Sekizgendir, ancak doğu yanında sekizgenin dışına çıkan bir apsis uzanır. Diğer yanların her birinde üzeri sundurmalı küçük kapılar vardır. Bu kapıların arasına şapeller yerleştirilmiştir. Sekizgenin üzerinde dört sütun dikilidir ve sütunların üzerinde bir çevre koridoru (ambulatorium) yapıyı dolandır. Çevre koridorunun da üzerinde ahşap bir piramit -ya da bazıların tahminine göre ahşap bir kubbe- olduğu düşünülmektedir. Bu kilise aslında yeni, ince çizgileri olmakla birlikte, merkezî planlı bir *martyrium*dur. Yapılışında imparatorun önemli bir rol oynadığı dikkate alınırsa bunu olağan karşılamak gerekir.³⁵ Özetlersek, Yakın Doğunun iç kesimleri çarpıcı ve özgün mimarlık üslupları gösterir. Mısır'da da Hermupolis'te (Sohag yakınlarında Deir-el-Abiad, 'Ak Manastır', yaklaşık 430-40) üç ek-

Şekil 31. Deir-el-Abiad, 'Beyaz Manastır'. 440 yılı civarında yapılmıştır. Güney Mısır'da, Sohag yakınları.

sedralı, bir transepti ve yan nefleri olan bir katedral vardı. Bu yapı, Konstantinopolis'in ve İtalya'nın etkilerini yeni bir kilise tarzında bir araya getirmişti.

Bugün bile, bu yapı çok etkileyicidir. Yüksek duvarlarla çevrilidir, hafif bir eğim üzerinde özenle kesilmiş büyük taş bloklardan yapılmıştır; hem Mısır tapınaklarının, hem de Roma hisarlarının görkemine sahiptir.

Kendisini çevreleyen yüksek dikdörtgenin içinde, kiliseye bir narteksten geçerek girilir ve güney yanında uzun bir mekân uzanır... Kilisenin içinde yüksek kaidelere oturtulmuş bir dizi sütun vardır ve bunların üzerinde daha alçak ikinci bir dizi gelir... Profiller ve sütun başlıkları süsten yoksundur ama yine de antik çağ mirasını belli ederler. Görkemli beyaz mermerden ve kırmızı granit levhalardan yapılmış yer döşemesinden parça parça birkaç bölüm bugün de görülebilmektedir. Din adamlarına ve koroya ayrılmış bölüm görkemlidir... Kısaca, ayrıntılara kadar yapılan müdahalelere karşın, yapının planı açık ve anlaşılır kalmıştır... Üç eksedralı yonca planın aslı, rahip Shenoudi'nin [Schenoudi, Sinouthius] 400 yılı civarında kurduğu manastırdan kalmış olabilir.³⁶

18

Arcadius ve II. Theodosius, Mısır'da Mareotis (Maryut) çölündeki büyük Abu Mina Kilisesinin (transeptli bir bazilika) yapım giderlerini karşılamışlardır. Yapı Roma'nın ve Bizans'ın kilise mimarlığında önemli bir rol oynayan İskenderiye kenti yakınlarındaydı.³⁷

Bunların dışında imparatorların sürekli ya da geçici olarak kaldıkları tüm başkentlerde onlar için yapılmış saraylar ya da konaklar vardı.³⁸ Büyük kent niteliği taşıyan Konstantinopolis'de önemli yollar ve forumlar yapılmıştı.³⁹

Surların inşaatı da önemli bir konudur. Bunlara belki pek sanat yapıtı denilemez ama surlar daha çok askeri savunmanın önemli bir yanını oluştururdu. Ancak, göreceğimiz gibi estetik düşünce de unutulmamıştı ve surlar beşinci yüzyılın başarısında çok önemli bir öğeydi. Kenti azametli yapan surlardı (Bölüm 3); surların yeniden yapılması için emir veren II. Theodosius, yapım (413) işini yürüten ise praetor rütbesindeki valisi Anthemius'tur.⁴⁰ Anthemius, surları kendi istediği biçimde yaptırmak

için I. Büyük Constantine'nin yaptırdığı eski surları yıktırmıştır. Bu ikinci tip surlar Constantine'inkilerden batıya doğru 1,520 metre daha ilerideydi ve zaten eski Byzantion'u epeyce aşan kentin büyüklüğünü neredeyse iki katına çıkartıyordu.

Yeni kara surlarının en büyük yararı, beşinci yüzyılın başarılarındaki ilk yirmi-otuz yıl içinde Konstantinopolis'in birinci sınıf bir mimarlık merkezi olduğunu kanıtlamasıdır.

Dört buçuk mil (yaklaşık yedi kilometre) uzunluğundaki ana surların yüksekliği 30 ayak (yaklaşık 9 metre), eni 16 ayaktı (yaklaşık 5 metre) ve önlerinde 60 ayak (18 metre) genişliğinde bir hendek vardı. Kare ya da çokgen planlı doksan altı kulesi bulunan ana surlardan, kente, altı büyük kapıdan girilirdi.

Surlar tümüyle çok iyi korunmuştur. Gerek beşinci yüzyılın istihkâm sanatının, gerekse o zamanın Konstantinopolis'indeki yapı yöntemlerinin işleyiş düzeni konusunda çok iyi bilgi vermektedir. Örneğin, anlaşıldığına göre, ana bölümlerin yapılması bir yıldan fazla sürmüştür. Roma dönemi surları kural olarak bir ana duvar ve bir hendekle sınırlıydı; buna, hendegın önüne bir sur eklenmesiyle belki askerlik tarihinde ilk kez görülen bir uygulamanın çifte surun varlığına tanık olunmuştur... Geç Antik Çağ dünyası, Konstantinopolis'in surlarında en parlak görünümlelerinden birini bulur.⁴¹

Surlar yalnızca sur olarak değil, aynı zamanda kentin kimliğini göstermesi bakımından da çok etkileyiciydi...

Marmara kıyısındaki Altın Kapı'dan başlayarak Haliç kıyısındaki Odun Kapıya kadar surları izlersek, bir uygarlık merkezini bin yıl süreyle barbarlığın dalgalarına karşı kanatları altına alan bu surlar gözlerimizi kamaştırır. Kitaplardan ne kadar öğrenirsek öğrenelim bu aynı hissi vermez.

Bu uzun duvarlarla bir denizden diğerine sıralanan kuleler, yer yer depremlerin ya da kuşatma saldırılarının kesintiye uğrattığı, bazılarında yeşil sarmaşıkların ve ağaçların yükseldiği, gri taşlarla kırmızı tuğlaların almaşık düzen içinde yer aldığı bu dizi, mavi Konstantinopolis göğü altında hâlâ ciddiye aldığı bu dizi, yıkıntılarında bile hâlâ savaşıdır. Üzerlerinde uzun geçmişleri ve düşman kapıya dayanmışken alalacele geçirdikleri onarımların öyküsü yazılıdır.

Marmara kıyısındaki surlara yaslanmış büyük bir Ortaçağ kalesi vardır. Başlangıçta Strongylon ya da Kuklobion (Yuvarlak Hisar) adlarını taşıyan bu kale Zenon'un döneminden kalmıştır. (486)...

Ana savunmayı sağlayan iç surlar ya da büyük surlardı. Bunlar otuz-kırk ayak (9-12 m.) yüksekliğinde, on üç-on beş ayak (4-4,5 m.) kalınlığındaydı. Beş ayak (1,5 m.) yüksekliğinde mazgallarla çevriliydi ve bunlara taş basamaklarla çıkılırdı. Surların doksan altı kulesi yaklaşık altmış ayak (18 m.) yüksekliğindedir. Planları kareden sekizgene kadar değişir. Bunlar, savunma kuralları gereği surlardan ayrı yapılmıştır. Her kulede iki kat bulunur. Alt kat depo ya da silahhanedir, yukarı kat gözcü odasıdır. Askeri düzenekler çatıda durmaktadır.

Büyük sur ile dış sur arasında altmış ayak (18 m.) genişliğinde bir iç düzlük (peribolos) vardı. Ön surun kalınlığı üçle altı ayak (1-2 m.) arasında değişirdi, yüksekliği de yaklaşık otuz ayak (9 m.). Aşağı kesim iç düzliğe istinat sağlarken, yukarı kesim de beşik tonozların taşıdığı zemin üzerindeki kemer dizisinden oluşmaktaydı. Ön surun burçları aradaki düzliğün otuz ayak (9 m.) yukarısına yükselirdi ve kare ve yarım daire planlı olarak dönüşümlü sıralanmışlardı. Bunun dışında görülen biçimler de vardır ama, onlar alelacele yapılmış onarımların sonucudur. Yine ön surun ilerisinde altmış ayak yükseklikte (18 m.) bir dış alan vardı ve bu, hendekten altı ayak (1,5-2 m.) yükseklikte mazgallarla ayrılmıştı...

Hendek, altmış ayak (18 m.) genişliğindeydi; derinliğinin de en az otuz ayak (9 m.) olduğu sanılmaktadır...

Kapılar, dönüşümlü olarak bir askeri, bir sivil amaçlı olarak diziliydi. Olasılıkla askerlerin kullandıkları surlara açılan kapılardı ve halk kapılarından da kentin büyük caddelerine girilirdi. I. Theodosius zamanında yapılan ilk surların güzergâhı farklıydı; onlar Haliç kıyısını izliyordu.

Bildiğimiz surları yapan Arcadius'tan sonraki imparator yani II. Theodosius'tur (408-50). Onun zamanında kent artık iyice büyümüş, her ne kadar I. Iustinianus dönemine kadar üst sınıra ulaşmayacaksa da, bugün denizle kara surları arasında gördüğümüz alanı doldurmuştu. Surlar, Theodosius'un nabî Anthemius'un yönetimi sırasında 412-413 yıllarında ya-

pılmıştır.

447 yılındaki depremle surların büyük bölümünün yıkılması, Attila ve Hunların barbarlık dalgasının kenti silip süpürmek üzere olduğu zamana rastlar. Bu, uygarlık tarihinin büyük krizlerinden birini yaratmış ve kentte olağanüstü durum ilan edilmişti. Surların iki ay içinde yeniden yapıldığı söylenir... Kentliler, yalnız Anthemius'un bir tek sorununu yeniden yapmakla kalmamış, ayrıca 192 kuleli ikinci bir sur daha çıkmışlar ve bir hendek daha kazmışlardır. Bu çok büyük iş, toplumsal dayanışmayı ve dürüst özveriye ilginç biçimde bir araya getirerek kotarılmıştı. Gerekli para varlık vergisiyle sağlanıyordu. Bugünün İngilteresindeki İşçiler ve Muhafazakârlara benzer iki büyük grup, Yeşiller ve Maviler, kentin birer ucundan giriştikleri yapım işini, bir yarışma gibi ele almış ve suru neredeyse orta yerinde uç uca getirerek coşkuda ve beceride de eşit olduklarını ispatlamışlardır.⁴²

Antik çağı Ortaçağa götüren büyük ve tehlikelerle dolu ve her şeyi kapsayan başkalaşım sürecinde yaşam, sanki zırhlara bürünüp kendisini o yekpare taşların içine, devlet ve din alanlarındaki hiç çatlak vermez sağlam sistemlerin içine kapatırdı. İşte Roma ve Konstantinopolis kentleriyle, sınırlarının ilerisindeki tüm Roma İmparatorluğu o dönemde gerçekten zırha bürünmüş ve kendini antik çağın en güçlü duvarları içine kapatmıştı. Sanki, maddi ve manevi yaşam, özgürlüğü ve devingenliği, güven ve kalıcılık uğruna harcıyordu. Acaba o sıkı kabuk olmasaydı, tohum yaşar mıydı?⁴³

Yakın geçmişte farkına varıldığı gibi, Trakya'daki "Uzun Duvar" denilen surlar da dikkatle incelememiz gereken bir yapıdır. Her ne kadar genellikle I. Anastasius zamanından (491-518) kaldıkları söylene de, İ.S.469 yılından önce yapılmış olmaları güçlü olasılıktır.

Trakya'daki Uzun Duvar ya da Anastasius Suru denilen 65 kilometre uzunluğundaki bu yapı, Konstantinopolis'in batısında Karadeniz kıyısından başlamaktadır.

İlk yapıldığında 45 kilometre uzunluğundaydı. Bugün ayakta kalan bölüm ancak yarısı kadardır. Duvarların önünde bağımsız başka bir yapı ve derin bir hendek görülür. Ayrıca, yine aynı surla ilgili olan ve birçoğu ormanın içlerinde gözden

kaybolmuş bir dizi kale vardır. Bu durumuyla Avrupa anakarasında antik çağdan kalmış olup da, düz bir çizgi üzerinde uzanan en büyük savunma yapısıdır. Onunla yalnız Britanya'daki (İ.S.122-6) Hadrianus Suru, o da karmaşıklığı ve korunma durumu bakımından karşılaştırılabilir. Yine de Britanya'daki bu Roma dönemi suruyla karşılaştırılınca Trakya'dakinin yapısı hakkında hiçbir kayıt olmadığı ve hakkında ayrıntılı araştırma ya da kazı yapılmadığı görülür.

Ne var ki, açıkça bilinen bir husus, Marcianus'un ölümüne (457) kadar, doğu sarayında Tuna eyaletleriyle Trakya'nın güvenliği konusunda gerçek bir tedirginlik yaşandığıdır. Bu da, etkin bir yapı programında kendini gösterir. Sınır artık Tuna kıyılarında değildi. Uzun Duvar son sınırın Konstantinopolis'den iki günlük yaya mesafesinde olduğunu gösterir. Altıncı yüzyılda yaşamış tarihçi Procopius'un düşüncesine göre Uzun Duvarın yapılması bir başarısızlığın, hem de kaçınılmaz bir başarısızlığın sonucudur. Fakat antik çağda Uzun Duvarın yaşadıkları şöyle bir gözden geçirilince, kendisine bağlı savunma yapılarıyla birlikte beşinci yüzyıl sonlarıyla altıncı yüzyılda karşılaşılan saldırganların çoğunu püskürtmekte yararlı olduğu anlaşılır. Gibbon Uzun Duvara 'son sınır' demekte haklıydı, fakat son savunma aracı değildi ve imparatorluk, son savunma aracı olarak Konstantinopolis'in surlarına güvenmek zorundaydı.⁴⁴

Thessalonika'ya da aynı dönemde yeni surlar yapılmıştır.⁴⁵ Ayrıca, yine aynı zamanda Korinthos'ta "Kıstak Surları" denen büyük surlar vardı. Daha sonra yapılan tahminlerde bunların 3750 metre uzunluğunda olduğu, 130 küçük, 19 büyük kulesi ve 3 hisarı bulunduğu hesaplanmıştır. Fakat beşinci yüzyıla ait olduğu kesin değildir. Procopius, Thermopylae geçidinde yapımı beşinci yüzyılın ilk yıllarına rastlayan bir koruma duvarı için [çalıştırılmış] 2000 askerden oluşan birlikten söz eder. Ayrıca Trakya Khersonesos'unda, Nikopolis ad Istrum'da (ad Haemum) kerpiç bir duvar ile Epirus'taki Nikopolis'te (Paleopreveza) de bir duvar vardı. Üzerinde durduğumuz dönemin başlarında, daha birçok yerde surlar yapıldığı konusunda tahminler yürütülmektedir.⁴⁶

İNSAN ve TANRI BİÇİMLERİ

Bu dinamik ve hayati derecede önemli beşinci yüzyıl boyunca tek ilgi çeken sanat dalı mimarlık değildi. Örneğin portreciliği ele alalım. Burada da başka alanlarda olduğu gibi birçok değişiklik söz konusuydu. Artık daha az gerçekçi, daha çok stilize ve İmparatorun Tanrı ile ilişkisini yücelten portreler gözdeydi.

Bu eğilim o yüzyılda vurgulanıyordu ama, yeni bir eğilim de değildi. Bir önceki yüzyılda I. Büyük Constantine (306-37) zamanında da görülmüştü.

Constantine'in bugün Roma'daki Conservatori Müzesinin avlusunda bulunan mermerden yapılmış ve doğal büyüklüğünün yedi katındaki başı, yalnızca boyutlarıyla bile çok etkileyici bir heykelin parçasıdır. Bu heykel ayrıca, klasik dönem sanatının etkisiyle gerçeküstü biçimde vurgulanmış, göklere bakan, doğanın ötesindeki gözlerinin ve çok soğuk duruşlu, abartılı, ölümlüye pek benzemeyen çizgilerinin pekiştirdiği kendi stilize kalıbına, gerçekçiliğin ürkütücü ve baskıcı niteliklerinden de biraz katılmıştır. Onu, Tanrı ile yakın temasta göstermek için çaba harcanmıştır...

123

Bazı bakımlardan bu heykelin başı, erken imparatorluk yapıtlarını andırır da arada çok şey değişmiştir... Heykeldeki eski anlatım... büyük ölçüde hafifletilmişti. Yaşam, şahsi olmayan bir anlatıma girip sertleşmişti. İnsanlar artık birer birer değildi. Fakat henüz tümüyle soyutlanmış da değillerdi. İyice tinselleşmedeki bu son aşamayı gerçekleştiren Constantine'dir. Artık ondan sonra imparatorların büyütülmüş çehreleri, tıpkı Roma'yı bir baştan bir başa geçerken yüzünde tek bir çizgi bile oynamayan II. Constantius [337-61] gibi gerçeküstü büyütülmüş gözleriyle, hareketsiz ve bizim göremediğimiz uzak bir âleme bakacaktır.

Bu başlar, eşmerkezli yaylardan oluşan bir düzende ve olabilince az ayrıntıyla yapılmıştı; yine yay biçimindeki kaşlar, bakışların hareketsizliğini vurgulamaktaydı. Bunlar, geçmiş-

teki Pers hükümdarlarının dev heykelleri ve geleceğin Hıristiyan ikonaları gibi birer kült nesnesiydi. Sonu görülmeyen boşluğa çevrili bu büyüleyici bakıştaki ulaşılmaz ciddiyet, 'tanrısal çehre'nin [içinde Hıristiyan dönemi sanatçısının sonsuz düzeni yansıtan bir ayna bulduğu 'kutsal çehre'nin] en önde gelen özelliği idi... Bu yeni üslup Constantine döneminde son aşamasına ulaşmıştı.¹

Bizans'ta taş heykel azdı. Bunun nedeni Hıristiyanlığın putlar karşısında duyduğu güvensizliktir. Ayrıca, İ.S. beşinci yüzyıl söz konusu olduğunda konu özellikle derinlemesine incelenmemiştir. Bu, kısmen doğudaki eserlerin çoğunun keşfedilmemiş ya da hiç değilse hakkında yeterli bilgi aktarılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak, Konstantinopolis'de bir miktar taş heykel vardır. Örneğin, günümüze kalan en iyi portrelerden biri Arcadius'a ait olduğu söylenen büsttür.² Ayrıca, bir Augustaya ait ve iyi durumda bir baş da vardır.³ Fakat imparatorluk ailesi kadınlarının portrelerini tanımlamak zordur. Bunlardan başka yurttaşlara ait birkaç ilginç baş kalmıştır. Örneğin, Ephesos'da bulunmuş ve Arcadius ve II. Theodosius zamanında bakanlık yapan Eutropius'a ait olduğu kabul edilen bir baş dikkati çeker.⁴

124

Bunların yanısıra, fildişinden yapılmış çok sayıda eser olduğunu biliyoruz. Bunların çoğu Hellenistik özellik taşırlar.

Bu eserler, uzak yerlere götürülebildiği için yapıldıkları yeri belirlemek çok zordur. Üstelik birçok dalda sanatçının kendisi de pekâlâ yer değiştirebilirdi. Örneğin, fildişi oyan bir kimsenin ana malzeme dışında az sayıda alete gereksinimi vardı ve eğer büyük harcama yapmadan daha fazla para kazanabileceğini düşünüyorsa, İskenderiye'den veya Konstantinopolis'den Trier'e [Augusta Trevirorum] gidebilirdi. [Değerli bir seriyi konsül diptikleri oluşturur.] Bunlar genellikle tarihlidir... böylece diğer fildişi ve daha başka küçük boyutlardaki sanat yapıtlarını sınıflandırmada diptikleri esas alabiliriz. Diptikler (diptychon) birbirine menteşeyle bağlanmış iki levhadan oluşur. Yeni atanmış konsüller ya da diğer yüksek görevliler göreve başladıklarını iş yerindeki meslektaşlarına ya da eşraftan kimselere bu levhacıklara yazarak duyururlardı (eldeki levhacıkların hiçbirinde bu yazılar kal-

mamıştır). Dışları çeşitli resimlerle süslenirdi. Konsülü makam koltuğuna oturmuş, sirk yarışmalarını, av oyunlarını ya da göreve gelişi onuruna düzenlenen tiyatro gösterilerini açarken resmeden sahneler çok etkileyici olurdu.

Konsül diptikleri ve onlarla ilgili parçalar Konstantinopolis’de, Roma’da ve belki daha başka yerlerde de yapılırdı.⁵

Bu diptiklerde önemli kişilerin figürleri vardı. Örneğin yalnız Stilicho’nun değil, I. Anastasius’un (491-518) karısı Ariadne’nin ve İmparator Honorius’un (öl. 423) da figürlerini görürüz. Fakat Honorius’un en iyi figürü, karısı Maria ile birlikte sedef bir kame üzerinde görülendir.⁶ I. Alaric’in de değerli bir taş üzerinde figürü vardır. Bu imparator ve krallar daha önce konsüllük yapmışlardı.

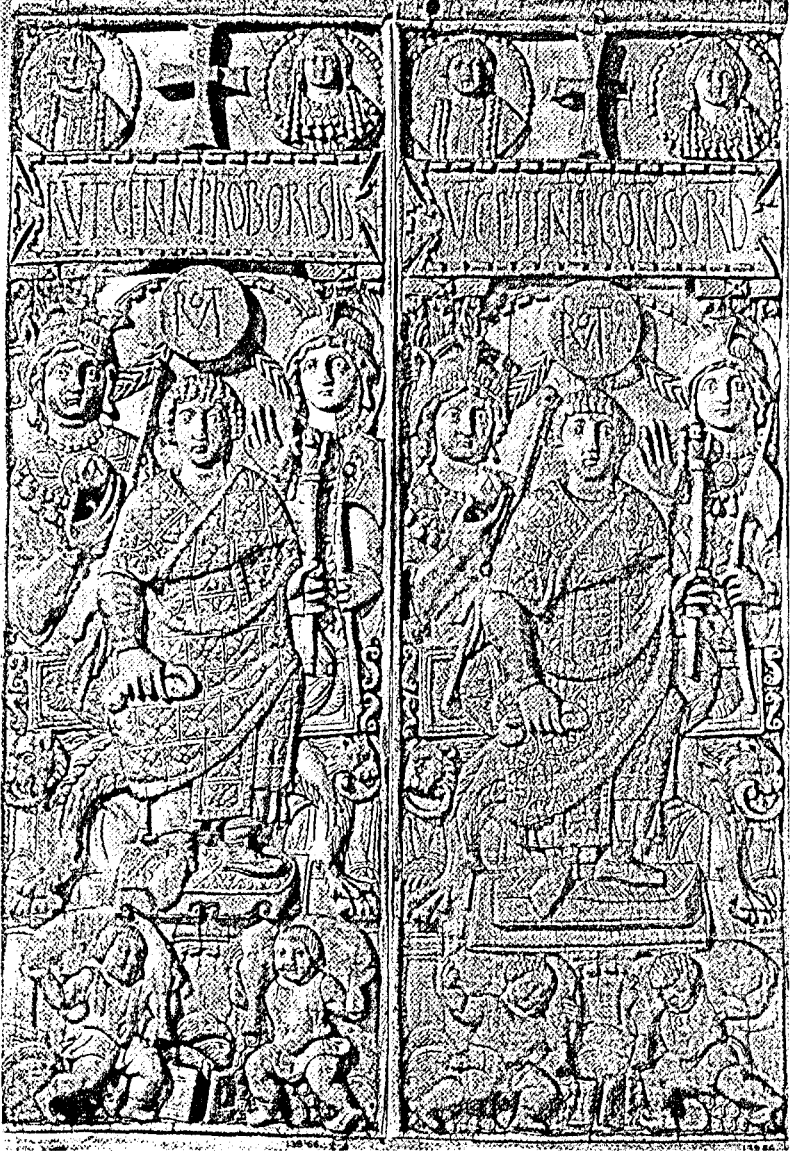
Antik çağ Roma’sındaki yüksek görevler arasında Geç İmparatorluk dönemine kadar kalıp da önem taşıyan tek kurum konsüllüktür. O mevkiye getirilmek yalnızca en üst düzey soylulara ve en seçkin imparatorluk görevlilerine tanınan bir ayrıcalıktı.

Yıllık konsüllerin ikisinin de en önemli görevi, yılda yedi kez yapılan Oyunları düzenlemektir; belki görevin yavaş yavaş ortadan kalkmasında oyunları düzenlemenin çok maliyetli olması (bir kez Iustinianus 288.000 *solidus* tutarında bir harcama yapmıştı) etken olmuştur. Bu olanaklara sahip kişi kolay bulunmuyordu; son konsül bu mevkiye 541 yılında gelmiştir.

Romalı konsüllerden bugüne çoğu fildişi diptiklerde olmak üzere birçok figür kalmıştır. Giysilerindeki en önemli parçalar, *trabea*, *asa* ve *mappa* idi. Bunlardan birincisi bir çeşit *toga*’ydı. *Mappa*, oyunları geleneklere uygun biçimde başlatmak amacıyla kullanılırdı. Bir süre sonra konsül giysisinin yerini, imparatorların tören giysileri aldı.⁷

Fildişi, imparatorları resmetmekte de kullanılmış bir malzemedir. Bunun ünlü bir örneği Louvre Müzesindeki Barberini Fildişi adlı parçadır. Michael Gough bunun hakkında şöyle yazar:

Bu, bir imparatora ait ikili bir tablonun tek kanadıdır. İlk yapıldığında üzerindeki beş resimden bugün dördü kalmıştır. Ortada, kendi armasının üzerine çıkmış muzaffer bir impa-

126

Şekil 32. Fildişinden bir 'konsül' diptüğü parçası. Konsül Probus'u (408) hizmetindeki Romalı ve Konstantinopolisli kişilerle birlikte gösteriyor. Victoria and Albert Museum, Londra. (The Board of Trustees of the Victoria and Albert Museum)

ratorun altında yeryüzü meyvelerden oluşan armağanını sunar. En alt resmin sol yanında haraçlarını getiren barbarlar, sağ yanında da işlenmemiş fildişleri ve ülkelerinin hayvanlarından oluşan armağanlar sunan Hintliler görülür.

Anastasius [I] Balkanlarda birçok kez savaşmış ve bu savaşları kazanmıştır. 496 yılında kendisine Hindistan'dan bir heyet geldiği bilinmektedir. Tablonun gerek üslubu, gerekse üzerindeki resimlerin konusu beşinci yüzyılın sonlarından kaldığını belli eder.⁸

Bu dönemde mücevher de çok görülür.

Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda değerli taşlar yalnızca değerleri için aranır olmuşlardı. Üzerine taşların oturtulacağı altının işlenmesine artık eskisi kadar büyük özen gösterilmiyordu. İlk kez gerçekten sert taşlar kullanılıyordu: Ara sıra, kesilmemiş olsa da elmas, safir ve hepsinden çok kısa bir süre önce keşfedilmiş Kızıl Deniz Tepelerinden getirilen zümrüt [Claudianus Tepeleri, Porfiritle]. Bunlar altıgen prizmalar biçiminde bulunuyor ve o biçimleriyle kullanılıyordu.

Belli başlı üretim merkezlerinin İskenderiye, Antakya ve birçok zanaatkârın Yunanistan'dan göç edip yerleştiği Roma olduğu sanılmaktadır.⁹

127

Dönemin en önde gelen sanatlarından biri de mozaikti. Mozaik artık kilise tabanlarından duvarlarına ve apsilerine kadar kullanılıyordu. Mozaik sanatı,

artık doruğuna erişiyordu ya da erişmişti. Bunun yalnızca teknik süreci bile son derecede dikkat ve kesinlik istiyordu: Önce duvar boyanıyor, sonra çok sayıda ince ve çok küçük baklava biçimi parçacıklar tutturuluyordu... Bu parlak mozaik yüzeyleri binlerce ince altın ve mine yongadan oluşuyor ve döşendiği yere gizemli ve büyülü bir hava veriyordu.¹⁰

Taban mozaikleri uzun zamandan beri Roma dünyasında bilinmekteydi... Fakat taş parçacıkları ağır olduğundan duvar mozaiklerinde kullanılmalarında başarılı olunamamıştı. Cam parçacıklarının duvara tutturulmaya çok daha elverişli olduğu sonradan anlaşılmıştır. Cam, taştan çok daha hafifti ve

çok daha aydınlıktı. Belki de bunun ilk fark edildiği yer büyük cam imalâthanelerinin bulunduğu İskenderiye'dir.

Cam boyanabiliyordu ya da altın veya gümüşle kaplanabiliyordu. Kesildiğinde pütürlü bırakılabiliyor ya da kayganlaştırılabiliyordu. Işığı daha iyi bir açıdan alacak şekilde yerleştirilebiliyordu. Artık, mozaikten çeşitli süsleme biçimleri ya da resimler duvarlara yerleştirilebiliyor ve özenli bir ışıklandırmayla adeta çevreledikleri yeri genişletiyorlardı.¹¹

Roma'da bu dönemden kalma ilginç mozaikler vardır. Santa Pudenziana'nın balkonundaki mozaiklerin 401-17 tarihlerinde yapıldığı hesaplanmıştır. Tevrat'tan sahneler canlandırılması sıkça rastlanan örneklerdi. Roma'da Santa Maria Maggiore kilisesindeki Meryem Ana'yı vurgulayan (marioloji konusunda bkz. Bölüm 9) mozaik tablolar günümüze kalanların en eskileridir. Bunların belirli özel bir amacı vardı. Tanrı yolundan ayrılmayan ve Meryem Ana'nın rolünü de kapsayan imparatorluk dininin 431 yılında Ephesos'da toplanan birinci Konsülde kazandığı zaferi vurguluyordu. III. Sixtus'un papalığı Efes Konsülünün erte-
si yıl başlamıştı; o mozaikte İsa'yı doğuracağı müjdesini alırken resmedilmiş Meryem, sadece Tanrının hizmetçisi değil, aynı zamanda yanında birçok melek bulunan Cennet İmparatoriçesiydi. Çoğu zaman Meryem Ana'ya atfedilen nitelikler imparator ve çevresinin kalıplaşmış nitelikleriydi. Zaten Meryem'in kendisi Augusta, yani imparatoriçe rolünü üstlenmiş gösterilirdi. Bebek İsa imparatorun pelerini ile aynı renkte, yani erguvan giyinmiş ve hizmetinde bir çok saray adamı ile resmedilirdi. Sürekli ve çoğu zaman iki bölümde verilmiş bir anlatı olması, herhalde mozaığın resimli bir rulodan (rotulus) alındığını ve o niteliğiyle daha sonra bir kitabın (codex) yaprakları arasına konulacağını gösterirdi. Bunda Hellenistik geleneklerin etkisi büyüktür. Fakat Roma emperyalizminin etkilerine karşın, İsa'nın ve azizlerinin fiziksel görünümlerinden çok insan aklını aşan 'kutsal' yönlerinin yüceltilmesinde daha sonraki dönem Konstantinopolis'inin etkili olduğu açıktır.¹²

Placidia'nın Ravenna'daki anıt-mezarının mozaik süslemeleri de çok değerlidir ve mozaik, ilk kez burada mimariye uyumlu kullanılmıştır. Küçük bir pınara yaklaşan ya da bir havuzdan su içen güvercinler, mozaik döşeli yapının kubbesi altındaki duvarlarda dört kez resmedilmiştir.

Bu motifin daha o zaman uzun bir geçmişi vardı... Kırsal yaşamın temalarından biriydi ve ince ve narin kır motifleri kent yaşamıyla zıtlık oluşturlardı.

Kutsal bir Hıristiyan iç mekânına taşınınca aynı kırsal motif bir simgeye dönüştü. Güvercinlerin su içmesi artık inananların Tanrıdan akarak gelen ve ruhun yaşamı gerçeğini içmelerini simgeliyordu... Bir kez daha klasik bir Roma geleneği olan 'İyi Yürekli Çoban' motifini Hıristiyan sanatı alıp, kendi amaçlarına uyduruyordu... Çevresinde kendisine güvenen kuzularıyla, genç bir oğlan -iyi yürekli, sevgili Çoban- kayalık ama yeşil bitkilerle yumuşatılmış, iki boyutlu bir manzaranın ortasında oturuyordu...

İsa Mesih'in üzerine uzandığı ve parmaklarıyla işaret ettiği uzun haçla, simge iyice Hıristiyanlaşıyordu... [Mesih'in] bir öğretici, kurtarıcı ve mucize yaratıcı niteliği bu yapıtlarda onun sert ve yargılayıcı yanından daha çok vurgulanıyordu...

Bu küçük yuvarlak bina ister kilise isterse mezar diye kabul edilsin, edinilen izlenim kesinlikle eksiksiz bir bütün olduğudur; mimarlıkla mozaik burada harmanlanmış; neredeyse maddesel dünyanın üzerine çıkan bir iç mekân oluşturmuştur... Anıt-mezara hemen hemen hiç gün ışığı sızmaz. Yağ kandillerinin kullanılması zorunludur; onlar da her çeşidinden yansımalar ve ışık oyunları yaratırlar.¹³

Arka planın maviliğinin yarattığı etki anıt-mezarın kubbesinde doruğuna ulaşır. Kubbede, tam ortada mozaikten bir haç vardır, haçın dört ucunda Hezekiel'e görünen hayvanlar bulunmaktadır. Çapraz nefde iki geyikle küçük bir akarsu vardır. Bunlar, Mezmurlardan bir metni anlatmaktadır: 'Erkek geyik nasıl dereye yöneliyorsa, benim ruhum da sana yöneliyor, Ey Tanrı' (Mezmurlar 62, 1). Anıt-mezardaki en ünlü iki mozaik ana bölümde; İyi Çoban batı ucunda, Aziz Laurentius'un dini uğrunda öldürülüşü sahnesi de doğu ucunda yer alır. İşleniş biçimi elbette dînseldir ama Çoban ve koyunları geçmişin eski Yunan Hellenistik geleneğinden tamamen kopmuş da değildir. Mozaîği yapanlar bu konuyu seçerken esinini kimden ve nereden almıştır? Bunun yanıtı kolay değil; fakat doğulu bir kültür merkezinin etkisinin olduğu söylenmektedir.¹⁴

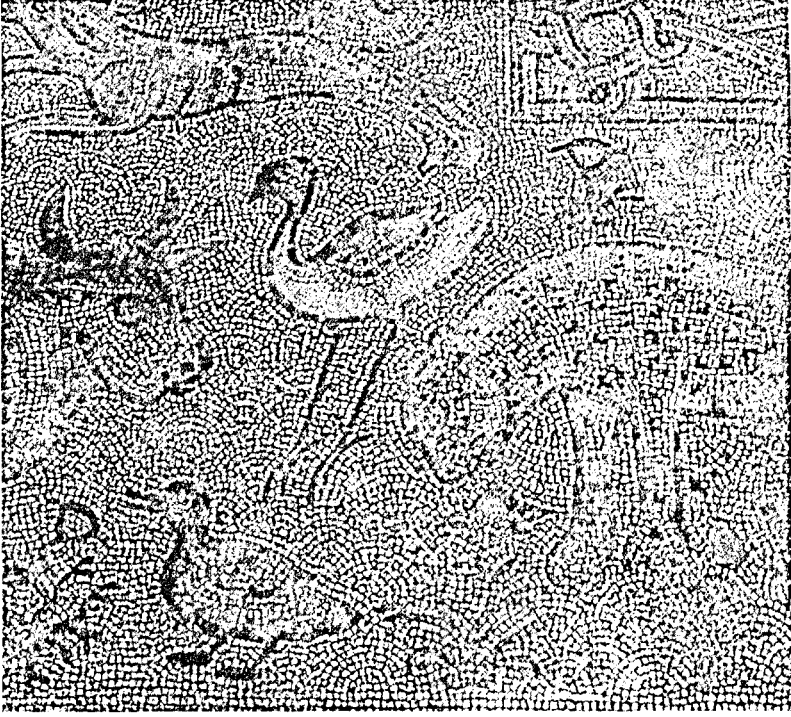
Şekil 33. Düzlük Kilikia'da, Mopsuestia'daki (Misis) beşinci yüzyıl kilisesinin taban mozaïği. Aralarında kuşlar da bulunan çeşitli hayvanlar, Nuh'un gemisinin simgesi olan sandığı çevreliyorlar, mozaïğin geri kalan kesiminin doğal ve geometrik süslerle işlendiği görülüyor. (Leo Gough'tan alınmıştır)

130

Ravenna'daki Ortodokslar Vaftizhanesi'nde de zarif mozaikler vardır. Zaten mozaik Ravenna'da önemli bir sanat dalı olmuştur (Bölüm 11). Elbette vaftizhanesi olan bir yapıda aslında tüm Hıristiyan inancındaki gibi vaftiz olayı önem taşıyacaktır (bkz. Bölüm 9). 'Kilise topluluğuna alınma demek olan vaftiz, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde çok törenseldi; bunun için özel bir yer yapılır ve orası süslenirdi; bu genellikle yuvarlak bir yapı olurdu.'¹⁵

Afrika'nın ve Sicilya'nın mozaikleri büyük toprak sahiplerinin *dolce vitasını* yansıtmayı sürdürür. Thessalonika'da da güzel, etkileyici mozaikler görülür. Bunlardan biri de St George Kilisesi'ndekidir.

St George mozaïğindeki yapının ilk bakışta sanıldığı kadar düşük ürünü olmadığını yazanlar olmuştur. Yine de bu mozaiklerin mimarî çerçevesinin aydınlığı dikkati çeker ve böylece zıtlık yaratarak mozaiklerde görülen azizlerin fiziksel gerçekliğini vurgular. Ne var ki hâlâ tinsel bir gerçekdışılık baskındır ve fazla altın kullanılmasıyla daha da vurgulanmıştır.¹⁶

Şekil 34. İşıya'nın Barışsever Krallığından bir sahne. Dağlık Kilikia sınırında, Corycus'tan üç kilometre kadar uzakta Elaеusa'dadır (Ayaş). (Leo Gough'tan alınmıştır).

Azizlerden söz edilmişti: karmaşık nişlerin karşısında ayakta duran azizleri gösteren mozaikler bulunmaktadır.¹⁷ 'Plan, Antakya ya da Milano'dan çok... Konstantinopolis'teki... martyrionları andırmaktadır... Fakat saraya yakınlığı ve merkezî bir planı olması, bir saray kilisesi olduğunu da düşündürmektedir.'¹⁸ Konstantinopolis'deki Büyük Saray'ın taban mozaiklerinin 491-505 yıllarından kaldığını söyleyebiliriz. Ancak, 408-50 tarihlerini ileri sürenler de olmuştur.¹⁹

Küçük Asya'da da beşinci yüzyılda yapılmış zarif mozaikler vardır. Ksantus'ta bulunmuş ve bir ayı avı sahnesinin olduğu mozaik Antalya Müzesi'nde görülebilir. Aphrodisias'taki St Panteleimon Kilisesi'nde yine beşinci yüzyılda yapılmış mozaikler ve heykeller vardır. Mopsuestia'da da (Misis) başka örnekler görülebilir.

Şekil 35. Mısır'da, Kharga (Khargeh) Vahasında, adını Çıkış Kitabından alan El Bagavvat cenaze şapelindeki resim. Burada Yedi Bilge Bakire ellerinde kandille bir kafile durumunda resmedilmişler. Üslup naiftir. (Fotoğraf: R.P. Pierre du Bourget. Louvre Müzesi, Antik Çağ Mısır Uygarlığı Bölümünden alınmıştır, Paris)

Kilikia'daki Mopsuestia'da beşinci yüzyıl kilisesinin orta nefinin mozaiğinde; dört köşe bir levhada, dört ayaklı küçük, süslü ve üzerinde 'Nuh'un Gemisi' yazılı bir dolapçık resmedilmiştir. İnsan figürü yoktur ve Nuh'un Gemisi'ne de yalnızca tek bir kuş binmiştir, ikincisi ise yandaki kapıdan girmektedir...

Ne kadar yetersiz olursa olsun, burada bir sahnenin gösterilmesine çalışılmıştır; kuşlar ve diğer hayvanlar çoğunlukla temel bir çizgi üzerinde durmakta, kısa bir süre sonra benzer bir yapıtta görüleceği gibi boşlukta dalgalanmamaktadırlar.

Buna karşın arka plan süslemesi muazzam bir teknik beceriyle yapılmıştır. Arka plan, geometrik süslü karelerden, bazı kilise mobilyalarıyla bezenmiş (kandil ya da asma lamba gibi) dikdörtgen levhalardan oluşur. Kompozisyonun geri kalanını; içinden tıpkı Noel ağacına asılı armağanlar gibi uzak ülke çiçekleri, özgür kuşlar, kafeste kuşlar, kupalar, hatta bir ceylan ve zarif bir kedi çıkan bir akantos yaprağı tomarı oluşturur...

Bu yaprak sarmalının Geç Roma ve Erken Hıristiyan dönemlerinde Suriye'ye ve Doğu Kilikia'ya özgü bina yontularının renklendirilmişini andıran bir yanı vardır.²⁰

Dağlık Kilikia'daki Corycus'ta (Kızkalesi) çok güzel bir mozaik günümüze kadar kalmıştır (Bölüm 11). Oradaki katedralde tabana kadar inen bir kazı yapılmış ve İşıya'nın metninden bir parça (11.6,8) içeren bir mozaik bulunmuştur: 'Ve kurt kuzu ile birlikte oturacak ve pars çocukla birlikte yatacak'. Bu, İşıya'nın o döneme çekici gelen Barışsever Krallığıdır. Ayrıca, Corycus'a bir kaç kilometre uzaklıkta Elaeusa'da (Ayaş) bulunmuş bir mozaikte de hayvan resimleri vardır. Barışçıl bir birliğin bu simgelerinin Doğu İmparatoru Zenon'un *Henotikon* 'unun etkisinden doğduğunu ileri sürenler çıkmıştır. Bilindiği gibi Zenon, bu bilirisini Ortodokslarla Monofizitler arasındaki ilişkilerin daha dostça bir ortama çekilmesi amacıyla yayınlamıştı.²¹

Suriye'nin etkisi çoğu kez görülebilir: Monofizitler orada güvendedeydi. Gerasa'da (bugünkü Ürdün içinde Jerash) bulunan St John the Baptist (Vaftizci Yahya) kilisesindeki gösterişli mozaikte; Şeria Irmağının, erkeklerle kadınlar, kıyıdaki yapılar ve ırmaktaki su bitkileriyle kuşlar arasında uzlaşma ve bağlantıyı oluşturduğunu görürüz. Sanatçı gerçekçi olmayı istemiş ya da istememiş olabilir. Fakat her halükârda, Hellenistik geçmişe binlinçli bir özlem duyduğu düşünülmektedir.²²

Elbette mozaik resimden türemiştir ve resimle arasında sıkı bir bağ vardır. Roma kentinde

beşinci yüzyıl boyunca, ilk Hıristiyanların mezarlarını ziyaret etme âdeti yeni başlıyorsa da, katakomplarda resimlerin yapılmasına devam edilmiştir. Bu resimler, ölümlere olduğu kadar, canlıların da yararına yapılmaktaydı.

Zamanla teknik epeyce kötüleştii ve işlenen temalar da birbirinin tekrarına dönüştü. Dikkati çeken az sayıda sahne vardı: örneğin, Aziz Pontianus katakombunda denize açılan adam ya da Napoli'deki (Neapolis) Aziz Gaudiosus katakombunda Aziz Petrus yanında bir çocukla...

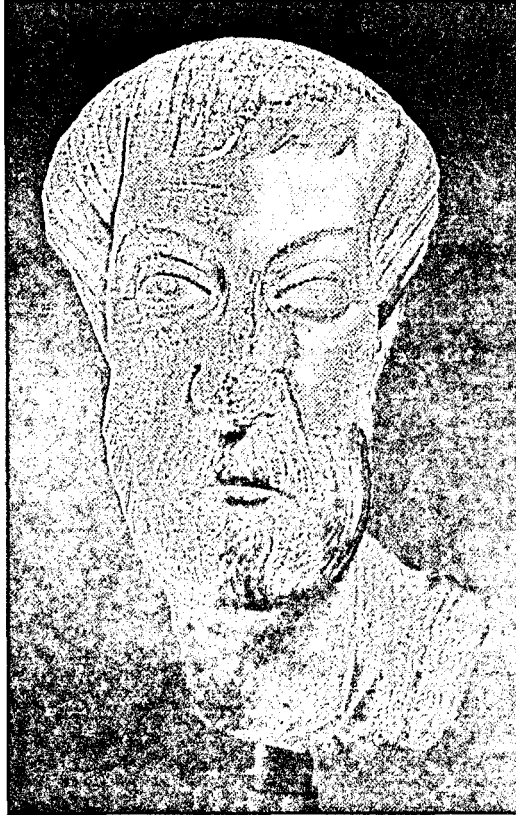
Kompozisyonlar çalakalem bir ritme girmişlerdi: Ayakta duran insan figürleri bazıları çok büyük yüzeylere varan sahnelerde geniş dikdörtgen çerçeveler içine oturtuluyordu... Dış çizgiler aceleyle kabataslak yapılyordu. Daha üçüncü

yüzyılda öncüleri görülen halka yönelik bir eğilim olduğu se-zilebiliyordu.²³

Ancak, çok önemli olan Doğu resmi hakkındaki bilgimiz daha azdır.

Doğu'daki erken dönem Hıristiyan resimlerinden günümü-ze çok az eserin kalması gerçekten üzücüdür... Bugüne kalan resim kanıtları öncelikle batı kökenlidir. Doğu örneklerinin çok kıt olması nedeniyle erken dönem Hıristiyan resmi ko-

134

Şekil 36. Ephesos'da bulunmuş baş. Doğu papazı Eutropius'un (395-9) başı olduğu çoğu kez ileri sürülürse de daha geç bir tarihten olabilir. (Kunsthistorisches Museum, Viyana)

nusunda yapılabilecek bir liste, ana çizgilerden öteye bir şey veremez... Doğudan hiç yapıt kalmamış olması gözardı edilecek bir olgu değildir... [Yine de] eldeki kanıtların çoğu Roma katakomplarından sağlansa da... gerek Doğuda, gerekse Batıda ayakta kalmış Hıristiyan yapılarının azımsanmayacak bir katkısı olmuştur.²⁴

İyi Çoban'dan, Genç Kahraman'a (Büyük İskender gibi) veya Dünyanın Efendisi'ne kadar değişen çeşitli İsa yorumlarını Doğu ve Batı resimlerinde görebilmek mümkündür.

Bu döneme ait resimli el yazmaları da vardır. Bunlardan Berlin'de bulunan Vergilius Vaticanus ile Quedlinburg İtala'dan söz edilebilir.²⁵ Teknik, daha önce ileri sürüldüğü gibi Antakya'dan değil, muhtemelen Konstantinopolis'den kaynaklanmıştır.²⁶

Dönemin gümüş ve altın işleri çok önemlidir.²⁷ Sikkeler, özellikle de altın *solidus* hakkında birkaç söz söylemek gerekirse;

Antik çağ dünyasındaki değerlerin ölçüleri günümüzdekinden hayli değişti. Bir altın *solidus*, yalnızca yiyecek içecek söz konusu olduğunda insanı bir yıl geçindirebilirdi. Bir askere yılda dört ya da beş *solidus* ödenirdi. Altı veya yedi *solidus*la rahatça yaşanabilirdi. Elbette kentte yaşamak, kırsal kesimde yaşamaktan daha pahalıydı. Her çeşit mal çok pahalıydı. Örneğin, orta halli bir kumaş giysi takımının bir *solidus*'a malolduğu bilinmektedir...

Geç Roma sikkelerinde imparator'un ya da ailesinden birinin başı bulunuyordu. Sikkenin arka yüzünde yer alan imparatorun zaferleri herkesin katlanmak zorunda olduğu bir temaydı. Beşinci yüzyılda sikke desenleri tek örnekti ve o kalıp uzun süre kullanıldı. Dördüncü yüzyılda ve beşinci yüzyılın ilk yarısında gerek altın gerek gümüş sikkelerin en önemli özelliği imparatorluk votasını taşıyan çelenkti.²⁸

Görülüyor ki sanatların çoğu mimarlık gibi, imparatorun -ve böylece dinin- hizmetindeydi.

Fakat kumaşlar ayrı bir amaca, kişisel kullanıma yönelikti: Bugün elimizdeki örnekler yeterli olmasa da elbette birçok kumaş türü vardı.²⁹

Hıristiyanlığın ilk döneminde Roma İmparatorluğu'nun her yerinde çok büyük miktarlarda kumaş üretilmiştir. Günümüze neredeyse yalnızca Mısır'daki örnekleri kalmıştır. Bunlar mezarların içine konulmuş ve kuru iklimde bozulmaksızın korunmuş kumaşlardır.

Giysiler, perdeler ve üzerinde soyut ya da süsleme figürleri bulunan duvar gergileri sanatın genel çizgileri konusunda önemli bilgiler vermektedir. Kullanılan malzeme keten ve yündü, ayrıca Geç Antik Çağ ve Erken Hıristiyan dönemlerinde değerli ipekliler kullanılırdı, ancak bunun İran'dan getirilmesi gerekiyordu. Bizans İmparatorluğu'nda ipek böceği yetiştirilmesine 552 yılında başlanmış ve o tarihten sonra yerli üretime geçilmiştir...

Eldeki kumaş örneklerinin tarihlerini belirlemek çok güçtür... [fakat] bu örnekler her şeyden önce bize ilk Hıristiyanların gündelik yaşamları konusunda bilgi vermesi ve Geç Antik Çağda da pagan desenlerin kullanımının sürdüğünü göstermesi bakımından çok önemlidir. Önemlerinin üçüncü bir nedeni, bunların bir bölümünde çok büyük resim dizileri bulunmasıdır. Bu diziler muhtemelen Tevrat'dan ve İncil'den sahneler gösteren duvar resimlerinden kopya edilmekteydi.³⁰

Daha önceki yıllarda başlayan lahit modası canlanarak sürmüştü ve etkileyici kabartmalarla yaygınlaşmıştır. Başka alanlarda olduğu gibi lahitlerde de bu yenilikler zamanın beğenisini yansıtmaktaydı.

Yalnızca Roma'da korunan lahit sayısı o kadar fazladır ki, bunların yapılmasında izlenen teknik konusunda birkaç şey söyleyebiliriz... Hazırlık birkaç sürece ayrılırdı. Bu süreçleri değişik eğitim almış heykeltıraşlar yürütürdü... Birçok lahitte son görünümün türdeş biçimde verilmemesi bundan kaynaklanmaktadır. Ayrı parçaların birleştirilerek kullanılmaları elbette gömme işinin ivdiliğinden ve lahdin beklentilememesinden kaynaklanıyordu.³¹

SONSÖZ

Girişte de değinildiği gibi beşinci yüzyılda bağımsızlığını eline almaya başlayan Doğu İmparatorluğu'ndan yeterince söz etmeyiz.

Çoğu zaman Bizans'ın Doğu'dakilere karşı Hristiyanlığın bir savunma duvarı olduğu, bu niteliğiyle tarih içinde edilgen bir role sahip bulunduğu kabul edilir... Bu imparatorluğun dünya uygarlığı üzerinde canlı bir etkisi olduğu unutulur... Batı Avrupa ona daima borçlu kalmıştır... Konstantinopolis Latin istilasına kadar Avrupa uygarlığının tartışılmaz başkentiydi.¹

Bunlardan ötürü eğitim kurumlarında Bizans'a hâlâ bu kadar az önem verilmesi şaşırtıcıdır. Bunun nedeni biraz da o kurumlardaki antik çağ öğretiminde dikkatlerin büyük edebiyat yapıtlarının yazıldığı dönemlere çevrilmiş olmasıdır. Bu olağan bir tutumdur. Ne var ki, büyük edebiyat eserleri üretmiş dönemler beşinci yüzyıla rastlamaz. Din de bu konuda önemli rol oynar. Herhalde çok kimse kabul eder ki, dinsel konuların çok önemli yer tuttuğu bir zaman parçasını anlamak için çok büyük çaba harcamamız gerekir. Aşırı milliyetçilik de işin içine girer. Bazı küçük batı krallıklarından (İngiltere'de Mercia, Wessex ve Northumbria gibi) o kadar çok söz ederiz ki yukarıda vurgulanan noktayı unuturuz. Fakat birçoğumuz merkezi İtalya'daki Batı İmparatorluğu çöktükten sonra merkezi Konstantinopolis'deki Doğu İmparatorluğu'nun neden bu kadar uzun süre yaşamını sürdürdüğünü merak etmişizdir. İşte bu kitapta da başka birçok kitapta olduğu gibi bu sorunun aydınlatılmasına çalışıldı.

Batı'yı küçümseyip Doğu'yu yüceltmeye çalışmadım. Elbette Doğu birçok bakımdan hiç de iyi bir yer değildi. Fakat ben Doğu İmparatorluğu konusunda eğitim sistemimizin ne yazık ki ihmal ettiği bir olguyu açıklamaya çabaladım: Doğu da en az Batı kadar ilgi görmeye lâyıktır. Sanırım, bu durum hele Doğu İmparatorluğu'nun mimarî başarılarını gösteren 11. Bölüm dikkate alındığında iyice anlaşılacaktır. Elbette söz konusu yapıtların gezilip görülmesi eskiden olduğu gibi bugün de hayli zordur. Ben, elbette, Bizans döneminin (ona da Bizans Dönemi denebilirse)

öncelikle en eski kesimiyle ilgilenmek zorundaydım. Ve iyi ki de böyle yapmışım, çünkü çalışmayı yüzyıllarca yaşamını sürdüren Doğu'nun pek bilinmeyen kökenleri ve ilk yılları üzerinde yoğunlaştırmak ancak böyle mümkün olabildi.

Birçok kimse tarihini modern zamanlara bağlayarak süslemekten hoşlanır. Böyle bir ilişki, beşinci yüzyıl söz konusu olduğunda yerinde görülebilir. Çünkü Avrupa'yı dış saldırganların elinde yıkılma tehlikesinden koruyan Doğu İmparatorluğu'dur. İmparatorluğun güç koşulların üstesinden gelmesi de yine aynı yüzyıla rastlar. Elbette olayların dışında kalan Araplar ve Türkler o sırada henüz sahnede boy göstermemişlerdi. Şayet Konstantinopolis ileride doğacak Bizans İmparatorluğu için beşinci yüzyılda çabalayıp o imparatorluğu yaratmasaydı, Arapları da Türkleri de göğüsleyecek bir Avrupalı çıkamazdı.

Bütün bunların bugüne uygulanabilirliği Avrupa'nın bir kez daha dışarıdan gelen tehlikenin tehdidi altında olmasındandır. Tehdidin tamamıyla ne olduğu üzerinde çok tartışılıyor ama bir çok kişi önümüzdeki dünya savaşının Avrupa ya da batı ile onun ötesinde ne varsa, onunla bir 'uygarlıklar çarpışması' savaşı olacağı konusunda birleşiyor.² Elbette durum kesin biçimde yenilenmeyecektir. Çünkü Doğu Roma İmparatorluğu, Hıristiyan Kilisesini -Kilise ne denli bölünmüş olursa olsun- Hıristiyan olmayanlara karşı savunuyordu. Çünkü o dönem dinin etkilerinin çok egemen olduğu bir dönemdi, bugün durum değişmiştir. Onun içindir ki, bundan sonraki ilk büyük savaş din yüzünden değil, bu dünyanın meseleleri yüzünden çıkacaktır. Yine de Doğu Roma İmparatorluğu'nu yani Bizans İmparatorluğu'nu şükran duygusuyla anmalıyız, çünkü din dışı bir noktadan bakıldığında o imparatorluğun daha sonraki yüzyıllarda batı dünyasını yine din dışı fakat merkezi başka yerlerdeki güçlerin saldırısına karşı koruduğunu görürüz.

Beşinci yüzyılı, dış dünyaya karşı bir savunma hareketinin öncüsü olduğu için ve o savunmanın ilerideki yıllarda yinelenmesi gerekebileceği için çok dikkatle incelememiz gerekir.

Bu kitaba tema olarak belirli bir yüzyılı seçmemiz yadırganabilir, çünkü tarih süreklidir, akıp gider ve yüzyıllık bir dönemin başına ya da sonuna dikkat etmez. Yine de yeni bir binyıla girmek üzere olduğumuz bir dönemde bu görüş biraz yankı bulacaktır. Çünkü, ne de olsa bir binyılın ya da bir yüzyılın başlangıcı ve sonu az çok bir anlam taşır. İnsanlar bu dönüm noktaları-

na dikkat ederler ve yeni bir atılım yapmaya kararlıdır. Bu, 400 yılında (ya da yeni yüzyılın hangi noktada başladığı kabul ediliyorsa o zaman) da böyleydi, 2000 yılında da böyledir. Ne var ki insanlar bunun farkına varamayabilirler. Fakat gerçekte, o nokta antik çağ dünyasından ortaçağ dünyasına geçerken yaşanan önemli anlardan biriydi. Beşinci yüzyıl ortaçağın karakterine damgasını vurmuştur. Yine de beşinci yüzyıldaki olayları yeterince bilmiyoruz, çünkü olayların yerleri ve yapanların tutumları günümüzdeki yaşantımıza çok uzaktır. İşte bunun için beşinci yüzyılı açıklamaya çaba göstermemiz gerekiyordu. Çalışması genel olarak evrensel kabul görmeyen Robert Byron, Bizans İmparatorluğu'nun modern dünyaya etkisini daha 1929 da görmüştü. Yazarın söylediklerinin çoğu da, beşinci yüzyıl konusundaki bu incelemeyle doğrudan ilgilidir:

Avrupa ülkeleri Yunan şehir-devletlerine, Anglosakson kurumları Roma'nın kurumlarına, Avrupalılık Hellenizme, bilimsel devriminin düşünsel alandaki sonuçları da Hıristiyanlığa benzetilebilir.

Denilebilir ki, Britanya İmparatorluğu uluslararası bir ruh yaratmak şöyle dursun, kötü bir ulusçuğu yaymaktan öteye bir şey yapmamıştır. Son yarım yüzyıl açısından bakılırsa bu suçlama yerinde olabilir. Fakat Britanya İmparatorluğu, başlıca savunucusu olduğu Avrupalılaşıma yolundaki çabasıyla, dünya halklarının uluslararası uzlaşmasının temelini atabilecekleri ortak zemini hazırlamıştır.

Bunu, daha küçük bir coğrafi ölçekte Bizans da başarmıştı. Surlarının içinde Avrasya'nın tüm ırkları ve onların ticari, kültürel ve felsefi alanlarda yarattıkları her şey kaynaşıyordu... Bizans devletinin yapısı bizimki ile şaşılacak bir benzerliğe sahiptir.

Bu, belki biraz ileri gitmiş bir anlatım olabilir. Robert Byron, Britanya İmparatorluğu hakkında fazlasıyla olumlu düşünebilir. Beşinci yüzyılda Bizans devleti birçok bakımdan bizim kültürümüzden çok farklıydı. Halbuki o tarihte Britanya İmparatorluğu henüz ayaktaydı, bu da yazarın sözlerini [bugün bizim için] daha ilginç kılan bir noktadır. Fakat yazar, Bizans İmparatorluğu'nun en önemli öncülerimizden biri olduğunu söylemekte çok haklıdır. O imparatorluğun ilk dönemleri de incelediğimiz yıllardı.

İmparatorluğun süresi genellikle sekiz döneme ayrılır. Bunlardan birincisi 350 yılından 518 yılına kadar sürmüştür...

İmparatorun hevesiyle kurulan yeni kent, doğru bir seçimin ürünü olduğunu ispatlamıştı. Asya'dan güneybatıya incek göç seline karşı Karadeniz'in şemsiyesi altında korunuyor, böylelikle Alaric, Attila ve Theoderic gibi liderlerin İtalya ve İspanya'nın çekiciliğine kapılmalarıyla batının uğradığı felaketlerden kaçabiliyordu... İmparatorluğun gücü, kuvveti doğudaydı...

Bizans İmparatorluğu soyut ve somut kasılmalar ve gerilmeler sırasında oluşmuş ve kıvamını bulmuştu. Avrupa istilalara uğrarken o, barbar akınlarından hiç zarar görmeden kurtulmuştu.³

I. BÜYÜK CONSTANTINE ve SONRASI

Bu kitabın konusunun beşinci yüzyıl olmasına rağmen, süreklilik dikkate alınarak söz konusu dönemi hakkında bir kitap¹ yayımladığım I. Büyük Constantine'e (306-37) bağlı olarak incelemenin daha doğru olacağına inanıyorum. Elinizdeki kitapta, Constantine ile beşinci yüzyıl arasındaki doğrudan ilişkinin ve imparatorun, o yüzyıl üzerinde yaptığı etkinin bazı noktalarını göstermeye çalıştım. Constantine'in geleceği belirlemedeki rolü konusunda kitabımdan alıntılar vermek gerekiyor.

Her şeyden önce, dokuzuncu bölümde sözünü ettiğim dinsel gelişmelerin Constantine'e dayanan noktalarını başlangıç olarak sunalım:

Constantine, elbette en çok ilk Hıristiyan İmparator diye tanınır... Çok tuhaf bir Hıristiyandı. Bugün böyle birine Hıristiyan demek pek kolay olmasa gerek. Çünkü inandığı Tanrı ona zafer kazandırmış bir güç Tanrısıydı. Hıristiyanlığın sevgi, acıma ya da alçakgönüllülük kavramlarına İmparator herhalde pek yakınlık duymuyordu... Ayrıca, kendisinin Tanrının adamı olduğuna içtenlikle inanıyordu. Tanrının temsilcisiydi; onunla sürekli temastaydı; ne yapacağını, nasıl yapacağını Tanrı ona söylüyordu ve Tanrının gazabından bunlara uymakla kaçınılabirdi...

Hıristiyan topluluğunun yönetime ortak olarak karışması ve onunla bir bütün oluşturması gerekiyordu. Bu, ilk Hıristiyanlara yapılan baskılar ve zorlamalar yüzünden gerçekleşmeyen ulusal birliği sağlamak için gerekiyordu. Constantine'in büyük fiyaskosu da bundan kaynaklandı; çünkü hemen anlaşıldı ki, Hıristiyanlık da kendi içinde umutsuzcasına bölük pörçüktü...

Atılgan ve çok düşünmeden karar veren bir kişi olduğu halde, siyasî konularda keskin sezgileri vardı. Dönemin tamamını ödün vermeden ve acele etmeden fakat kurnazca, Hıristiyanlığın topluma nasıl kabul ettirileceği konusunda bir

Şekil 37. I. Büyük Constantine'in (306-37) başı. Palazzo Capitolino. (Archi-
vi Alinari/Anderson)

Şekil 38. I. Büyük Constantine'e ya da oğullarından birine ait olduğu söylenen baş. (Metropolitan Museum, New York. Archivi Alinari/Anderson)

ibret dersidir. [Fakat] Roma âleminin Hıristiyanlaşmasıyla birlikte büyük bir kilise yapımı seferberliği başladı.²

Şaşılacak olan imparatorluğun bölünmesiydi. Halbuki bu, Constantine'in hanedancı düşüncesine aykırı değildi. O, bu bölünmeyi ölümünden iki yıl önce yani 335'te düşünmüştü. Bu durumdan en çok yararlananlar ise oğullarıydı. Genç Constantinus [II] batı eyaletlerini, Constans İtalya, Pannonia ve Kuzey Afrika'yı, II. Constantius doğuyu yönetecekti. Constantine'in üvey yeğeni Delmatius'a doğu Avrupa, onun kardeşi Hannibalianus'a doğu uçtaki eyaletler düşüyordu.

Bu umutsuzca paylaştırmayı yaparken acaba Constantine'in kafasındaki plan neydi?:

Oğlu Crispus (öl. 326) sağken, Constantine geleceğin imparatoru olarak Crispus'u düşünmüş olabilir. Fakat karısı Faustina şiddetle karşı çıkmış ve kendi üç oğlunu Crispus'a rakip olarak öne çıkarmıştır.

144

Crispus'un da, Fausta'nın da gündemden düşmesinden sonra Constantine, oğullarının ilerlemesini caydıracak hiçbir şey yapmamıştır. Fakat, o halde niçin 'geleceğin tek imparatoru' olarak en büyük oğlu Genç Constantinus'u (II) aday göstermemiştir? Belki Genç Constantinus'un kapasitesinin yetersizliğini düşünmüş olabilir... Biliyoruz ki bu düşüncesinde haklıydı. Tek bir varis göstermeyip de, böylesine çoklu alt bölünmelere başvurması hiç değilse kendisine yapılabilecek bir suikast olasılığını zayıflatmaya yaramıştır.

Fakat, böyle birkaç ortaklı düzenlemenin işleyebileceğine gerçekten inanmış olabilir mi? Aslında bu düzenlemenin işlemeyeceği de çok kısa bir süre içinde görülecekti.³

İlk önce Delmatius ve Hannibalianus ordunun elinde öldüler. Sonra, 340 yılında II. Constantine Aquileia'da Constans tarafından öldürtüldü. 350 yılında da Constans, Galya'da entrikayla tahtı eline geçirmek isteyen Pagan Magnentius tarafından öldürüldü.⁴ Daha sonra, o da 353 yılında Mursa Major'da (Osijek), babasının tek hükümdar yönetimi kuralını yeniden getiren ve ölünceye (361 yılı) kadar sürdüren II. Constantius tarafından ortadan kaldırıldı. Ondan sonraki üç yıl Mürted İulianus (361-3), ardından da Iovianus (363-4) imparatorluğun birliğini koru-

mayı başarmışlardır. Iulianus birçok idarî reformlar yapmış ve -kesin başarı kazanamamışsa da- Perslere karşı savaşmıştır.

Kendisinin Mürted diye anılmasının nedeni Hıristiyanlıktan Paganlığa dönmesidir.

Iulianus Paganlığını uzun süre gizlice sürdürmüştü. Kimse-siz ve mutsuz geçen çocukluğunda aldığı Hıristiyan eğitimi-ne şiddetle tepki göstererek, Yunanistan'ın sanat, edebiyat ve mitolojisiyle tutkuyla ilgilenmeye ve hoşlandığı her şeyi tehlikeli hafiflikler diye mahkûm eden yeni dinden nefret etmeye başlamıştı... Tek Augustus [imparator] olduktan sonra bunları açığa vurmakta artık bir sakınca görmüyordu.⁵

Fakat 363 yılında öldürüldü. Hıristiyanlığa karşı kaybedeceği başından beri belli olan bir savaş yürütmüştü, Constantine'in so-yu da tükenmişti. Iulianus'un yerine Iovianus geçti. Iovianus, ye-tenekli değildi ama sevilen Hıristiyan bir subaydı. Pers kralıyla Roma lehine olmayan bir antlaşma imzaladı ve hemen arkasın-dan öldü. Dönemi sekiz ay bile sürmemişti (363-4).

Dokuz gün sonra imparatorluğun yüksek rütbeli subayların-dan oluşan seçim kurulunca oybirliğiyle başka bir Pannonialı su-bay, I. Valentinianus imparator seçildi. Sert, kaba ve eğitimsiz bir adamdı ama becerikli bir asker ve dikkatli bir yöneticiydi. Yoksul sınıftan geliyordu ve yoksulların refahına içten bir ilgi gösteriyordu.⁶ Bir ay gibi kısa bir süre sonra kendisinden yedi yaş küçük kardeşi Valens'i Augustus atadı. Valens, o tarihte otuz altı yaşındaydı. Bu konuda A.H.M. Jones şunları yazar:

145

Bu seçimin Valens'in sadakatine güvenilebilir bir kimse ol-ması dışında övülecek tarafı yoktu. Valens, hiçbir bakımdan sivrilmiş bir kişi değildi... bir koruma görevlisiydi (protec-tor). Askerlikte de becerisi yoktu. Yeteneksizliğinin farkında olduğu, sınırlı bir komplo kuşkusu yaşamasından ve hainlik-le itham ettiği kişileri vahşice cezalandırmasından belliydi. Fakat Valens de kardeşi gibi içten bir Hıristiyan ve yoksulla-rın çıkarımı gözetken dikkatli bir yöneticiydi.

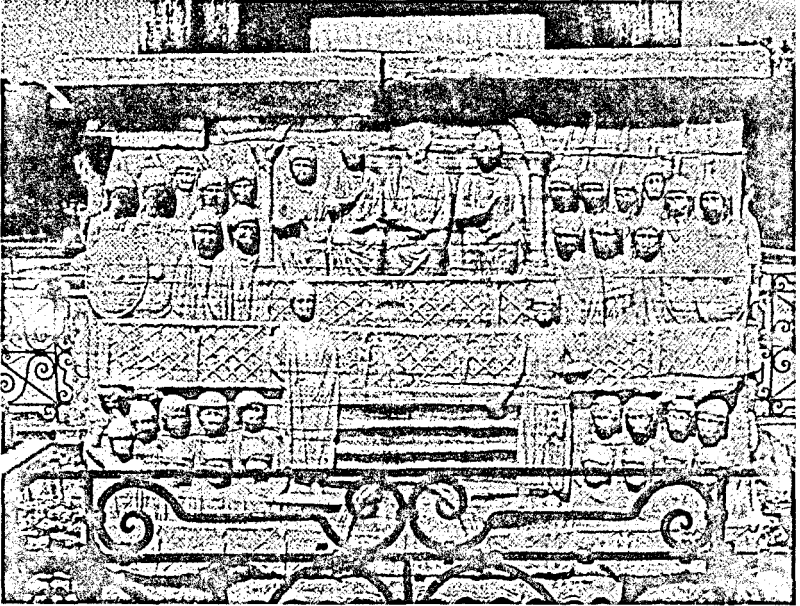
İki kardeş Sirmium'da ayrıldılar. Valentinianus Illyrium, İtalya, Afrika ile ve Galyanın Keltleri ile uğraşmayı sürdürür-ken, Valens doğu eyaletine döndü... İki kardeş de elbette Pannonialı arkadaşlarını kayırdılar. Bu süreç, muhtemelen

I. BÜYÜK CONSTANTINE VE SONRASI

Pannonialı olan büyük Iovianus zamanında başlamıştı.⁷ Valentinianus katı bir Hıristiyan olmasına karşın, 'Atalarımızın izin verdiği herhangi bir âdetin suç olacağını düşünmem... Herkes aklının uygun bulduğu dini seçip, onun gereklerini yerine getirmede özgürdür.' demişti.⁸

Valentinianus teolojik tartışmalarda tarafsız kalmayı kesinlikle benimsemiş birkaç imparatorun biridir. Zamanında birçok 'sapkın' hoşgöründen yararlanmıştı... Valens'in doğuda daha karmaşık bir din sorunuyla uğraşması gerekiyordu; çünkü halk hâlâ çok bölünmüş durumdaydı.⁹

Fakat, Valens 376 yılında bir bunalımla karşılaştı. Hunların yaklaşması güney Rusya'daki Sarmat ve German boyları arasında panik yaratmış; büyük bir kalabalık -kimi izinli, kimi izinsiz -

146

Şekil 39. İstanbul'da Hipodrom'daki Dikilitaşın kaidesinde I. Theodosius ile ailesini yarışları izlerken gösteren kabartma. (Dikilitaş İ.Ö. yaklaşık 1504-1436 yıllarında, Mısır'da Firavun III. Tothmes onuruna yapılmıştır.) Kaide nin blokları üzerindeki Yunanca ve Latince yazıtlarda dikilitaşın kısa sürede yerleştirilmesinden dolayı imparator ve kentin valisini öven sözler vardır. (Conway Kitaplığı, Courtauld Institute of Art. Fotoğraf Profesör A. Bryer'in izniyle yayınlanmaktadır)

imparatorluk sınırlarından girmişti. İzinsiz girenler suç işleme-ye başlamış ve Trakyalı altın madencileri de onlara katılmıştı. O sırada Antakya'da bulunan Valens kuzeye doğru hareket ederek Hadrianapolis'de karşılaşmıştı. Germenler Konstantinopolis'i alamadılar ama, Valens Hadrianapolis'de büyük bir bozguna uğradı ve öldü. I. Valentinianus'un ölümünden sonra 375 yılında Batı İmparatoru olan oğlu Gratianus¹⁰ yararlı hiçbir şey yapmamıştır. Fakat idam edilmiş magister equitum'un¹¹ oğlu Theodosius'u göreve çağırdı. Bu kişi, 379 yılında İmparator I. Theodosius olarak Doğu'nun başına geçti.¹² İlk iki yıl I. Theodosius Thessalonika kentini karargâh olarak kullandı ve sonra Konstantinopolis'e hareket etti. Roma'nın onurunu kurtaran bazı askeri hareketlerden sonra, 382 yılında Konstantinopolis'de Vizigotlarla antlaşma imzaladı. Buna göre, Vizigotlar artık kendi komutanlarının emrinde imparatorluğun müttefeği yani *foederati* olarak savaştılar.¹³ İmparator ayrıca Perslerle de antlaşma yaptı; bu antlaşmayla Armenia bölünüyordu.

Bu sırada Batı'nın İmparatoru II. Valentinianus'tu (öl. 391) ve olaylar çok iyi geliyordu. I. Theodosius tahtı zorla ele geçirmeye çalışan iki kişiyle uğraşmak üzere Batı'ya gitmek zorunda kaldı. Bunlardan biri Magnus Maximus (383-8), diğeri Eugenius¹⁴ (391-4) idi. Eugenius, II. Valentinianus'un *magister militum*u Arbogast'ca destekleniyordu. I. Theodosius bunların ikisiyle de baştmeğe çağırılmıştı. Magnus Maximus'u önce Siscia'da, sonra Poetovio'da (Ptuj) yendi ve Aquileia'da idam etti. Daha sonra Eugenius ile Arbogast'ı Frigidus ırmağı (Vipacco) savaşında yendi. İmparatorluğu yeniden birleştiren I. Theodosius, bunun üzerinden beş ay geçmemişti ki Mediolanum'da (Milano) öldü.¹⁵ İmparatorluğu oğulları Arcadius ve Honorius'a bırakıyordu. On yedi yaşındaki Arcadius zaten Konstantinopolis'de kalmıştı. On yaşındaki Honorius ise babasıyla İtalya'ya gitmişti. İki-si de sadece çocuk değil, aynı zamanda güçsüz birer kişilikti. İmparatorluğu asıl yöneten, Batı'da, ölen İmparator Theodosius'un dostu *magister militum* Stilico, Doğu'da ise Rufinus'tu.

Theodosius, neden İmparatorluğu Doğu'da Arcadius'a, Batı'da Honorius'a bırakmak gibi çok kötü bir karar vermişti? İmparatorluğu birleştirmesi eşsiz bir başarıydı, çünkü bunu yapmasaydı gerek askeri gerekse yönetim bakımından ülkenin ikiye bölünmesi kaçınılmaz olacaktı. Fakat neden -aynı soruyu I. Constantine için de sormuştuk- çok küçük yaşta ve yetenezsiz iki

oğula İmparatorluk yönetimini bırakmıştı? Dindarlığından ötürü kilise tarihçilerinin yakıştırdığı 'Büyük' nitelemesini hak etmemiş olabilir ama, değerleri hiçe sayarak çılgınlık yapacak bir kişi de değildi. Diğer taraftan ailesine güveniyor ve destekliyordu. Bu doğal eğilimi İmparatorluğun ayakta kalmasının yalnızca hanedan politikası yürütmekle başarılabilceği yolundaki inancıyla desteklemiş, pekiştirmiş olabilir. Böylece, Bölüm 2 de gösterdiğimiz gibi Roma dünyasında zaten başlamış olan ikiliği onaylamış ve somutlaştırmıştı. Öyle ki bu kitabın gerçek öyküsü başladığında (yani beşinci yüzyıla girerken) somut olarak iki ayrı yönetim vardı. Bunlardan ancak 476 yılına kadar yaşayacak olan Batı İmparatorluğu'nun başında, önce Mediolanum (Milano), sonra Ravenna'yı merkez yapan Honorius, Doğu İmparatorluğu'nda da Konstantinopolis'de saltanat süren ağabeyi Arcadius bulunuyordu.

AFRİKA, İSPANYA, GALYA

Batı Roma İmparatorluğu'nun bu üç bölgesi de daha Roma çökmeden 'barbarlara' boyun eğmiştir. Halbuki doğu eyaletleri hiç değilse Konstantinopolis'deki İmparatorluk denetiminde yaşamalarını sürdürüyorlardı.

Kuzey Afrika, Batı İmparatorluğu'nun kültür ve ticaret bakımından en etkin kesimlerinden biriydi: Merkezi Kartaca'daydı, Latin geleneğini sürdürüyordu. Latin ve Yunan edebiyatının sönük döneminde Latin dilinin büyük ustası Augustinus'u yetiştirmişti.

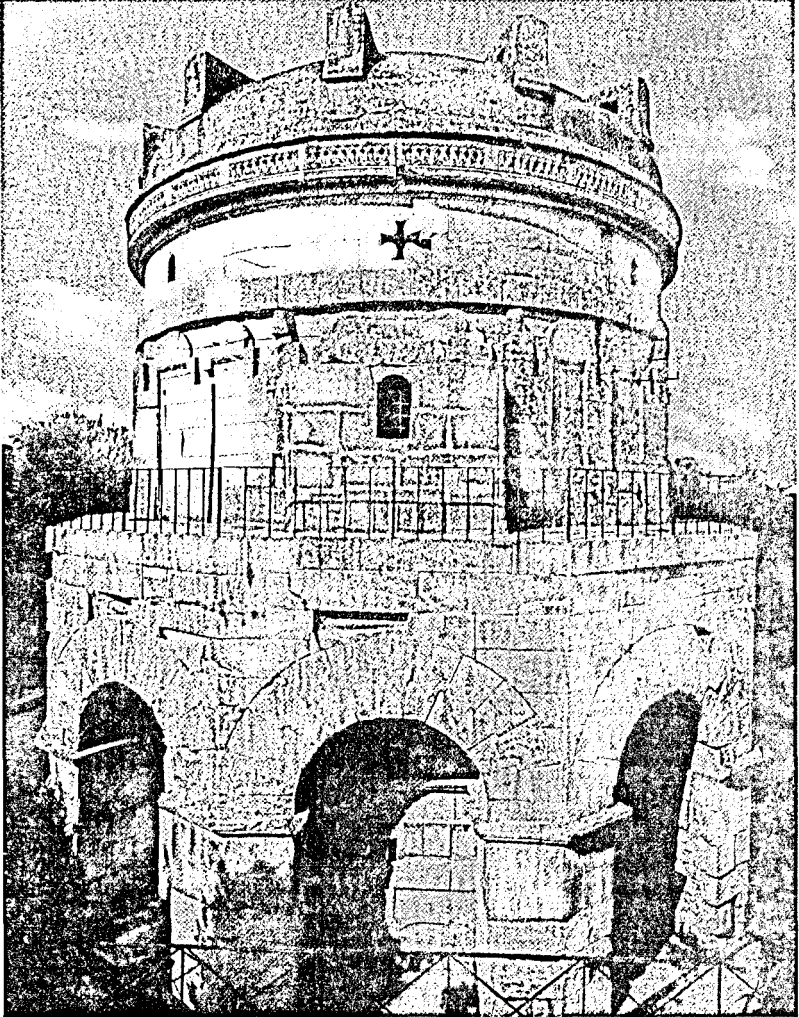
Augustinus, aynı zamanda kilise kurumunu ayrılıkçılara özellikle de Kuzey Afrika'da palazlanan Donatistlere (Bölüm 9) karşı uyarılmış ve harekete geçirmekte de etkin olmuştur. Ülke, ayrılıkçılara karşın refah düzeyini yitirmemiş, Alaric'in Roma'yı yağmaladıktan sonra Kuzey Afrika'yı ele geçirme tasarısı da suya düşmüştü. Batı İmparatorluğu'nda çöküşün asıl başlangıcı 429 yılına rastlar. Kartaca'nın savunma gücü sıradan bir polis etkinliğinden öteye gidemiyor ve kabile ayaklanmalarını bastırmaktan fazlasını yapamıyordu. Bundan ötürü Vandal kralı Gaiseric kolay bir av olarak gördüğü Kartaca'yı 429 yılında fethetti. Kartaca, onun ve onu izleyenlerin başkenti oldu. 442 yılında Vandallar artık Kuzey Afrika'nın efendileri kabul ediliyorlardı.

E.A. Thomson'a göre beşinci yüzyılda Avrupa'daki büyük olaylardan hiçbiri Akdeniz'in siyasî yaşamını Vandalların Kuzey Afrika'yı fethinin sonuçları kadar etkilememiştir. Bu fetih Akdeniz'i iki parçaya ayırmıştı. Bir kez Kuzey Afrika yitirdikten sonra, artık Batı İmparatorluğu'nun siyasî bütünlüğünün günleri sayılıydı. Batı'nın çökmesinin nedenlerinden biri de bu siyasî bütünlüğün yok olmasıdır.² Vandallar aynı zamanda Akdeniz'in tamamı için büyük tehdit oluşturuyorlardı.

Bizans, Kuzey Afrika'yı 533 yılında yeniden alana kadar [Ek 3], Vandallar Afrika'nın mal ve insan gücünü ele geçirmekle kalmamışlar, ilk barbar korsanlığını da başlatmışlardı.

Korsanlar, Akdeniz'de ticareti son derecede zorlaştırıyorlardı ve Avrupa'nın güney kıyılarına baskın yapıyorlardı.³

Gaiseric 431, 441 ve 467 yıllarında Roma ve Doğu'nun devirme girişimlerini bozguna uğrattı. Kısa bir süre Roma'yı ele geçirdi ve 477 yılında öldü.

Şekil 40. Theoderic'in anıt-mezarı. Ravenna. (Archivi Alinari/Anderson)

Beşinci yüzyılda seçkin Latin yazarlar çıkaran İber Yarımadası'nda genel durum şöyleydi; Vizigotların 410 yılında Roma'yı yağmalamalarından sonra Ataulf'un önderliğindeki çeşitli German birlikleri Pireneleri geçmişler ve Gaiseric'in Vandalları da Romalıları Carthago Nova'da büyük bir bozguna uğratmışlardı (Bölüm 7, not 1). Bu olay Batı İmparatoru Majorianus'un düşmesine yol açmıştır. Süevler güney İspanya'da Emerita'yı (Merida) ellerine geçirmişler ve kuzey Lusitania'da (Portekiz) iyice yerleşmişlerdi. Süevlerin krallığını devirip Kuzey İspanya'yı hamiliğine alan Vizigotlardan etkilenen Recharius (445-456), Arianus mezhebini kabul eden ilk barbar kral olmuştur (İspanya'daki Vizigotlar hakkındaki kaynaklardan biri -468 yılından sonra ölen- Galicialı Hydatius'tur).

Ostrogot Theoderic öldüğünde (526) Got kavimleri büyük gruplar halinde yarımadaya akın etmişlerdi. I. Iustinianus, 551 yılında Güney İspanya'nın bir bölümünü yeniden ele geçirmiş ve Carthago Nova'yı kısa bir süre için İmparatorluğunun İspanya'daki başkenti yapmıştır.

Galya'da Romalılar, (Ataulf'un önderliğinde resmen Batı İmparatoru Honorius'un hizmetinde sayılan) Vizigot *foederati* birliklerini 412 yılında Gallia Narbonensis'e (Septimania) ve batı Aquitania'ya yerleştirdiler. 418 yılında Wallia'nın önderliğindeki diğer birlikler de Batı Aquitania'ya yerleştirildi. 443'te Burgundlar, Aetius tarafından -Savoie'yi içeren- Sabaudia'ya yerleştirildi.⁴ Her ne kadar Arius mezhebinden olsalar da Vizigotlar ve Burgundlar, Galya'yı isteyen Hun İmparatoru Attila'ya karşı Catalonia Düzlüklerinde savaşan (451) Aetius'a yardım amacıyla birliklerini gönderdiler. Fakat 466-484 yılları arasında Vizigotların kralı olan Euric, 475'te Batı Roma İmparatorluğu'nun ege-menliğini reddetti.

481 ya da 482 yılında, Turnacum (Tournai) dolaylarında bir Frank kabilesinin şefi olan babası Childeric'in ölümünden sonra yerine oğlu Clovis geçti. Allamanları, Burgundları ve II. Alaric yönetimindeki Vizigotları yenen (507) Clovis, 511 yılında öldüğünde, Galya'da büyük bir Frank krallığı bırakıyordu.⁵ 508 yılında Konstantinopolis'den gönderilen bir heyeti Caesarodunum'da (Tours) kabul etmiş ve o heyet tarafından Roma Konsülü ünvanı verilmişti.⁶

EK 3

I. IUSTINIANUS ve ÖNCESİ

Iustinianus'un dönemi (527-65) daha sonra olduğu için bu kitapta yer vermedim. Fakat beşinci yüzyıl boyunca öncüllerinin yaptığı uzun ve sabırlı çalışmaların meyvelerini toplayarak (haklı olarak) Bizans tarihinin doruk noktasını temsil eden en ünlü Bizans İmparatoru'dur.

İ.S. 482 ya da 483 yılında Tauresium'da (Üsküp yakınları) doğduğu sanılmaktadır. Gerçek adı Petrus Sabbatius'tur. Bir önceki İmparator I. Iustinus (518-27) evlat edinince Iustinianus adını almıştır. I. Iustinus'un yaptığı en dikkate değer şey de Iustinianus'u evlat edinmesidir.

I. Iustinus İlliryalı bir köylüydü; erlikten subay sınıfına yükselmiş ve 65 yaşında *comes excubitorum* (koruma birliği komutanı) olmuştu. Saygıdeğer bir askerî geçmişe sahipti ama, sivilrilmiş biri değildi. Ne kültürü, ne de yönetim deneyimi vardı. Düşmanları onun cahil olduğunu ve adını yazarken mühür kullandığını iddia ederlerdi.¹

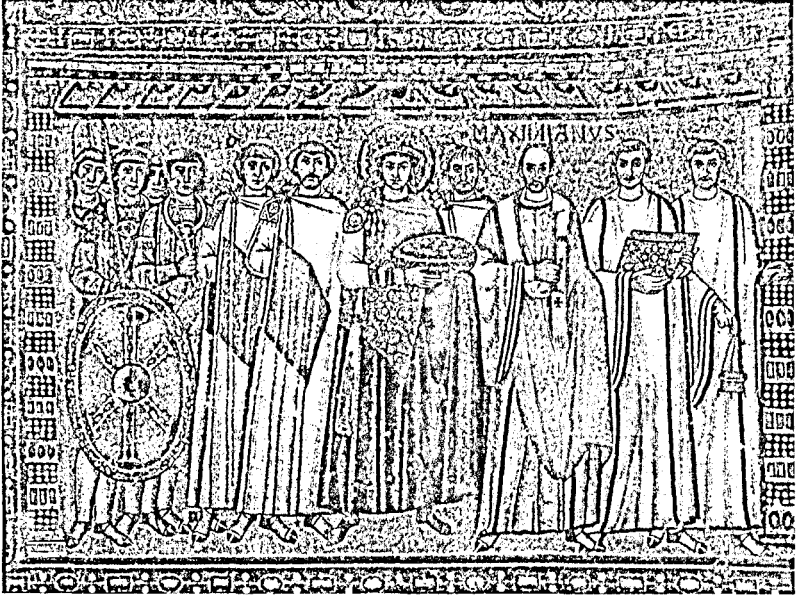
153

Bu nedenle geri zekalı ve aptal olduğu söylenirdi. I. Leon, Zennon ve I. Anastasius'un aksine, I. Iustinus askerlik mesleğinde yükselmişti.

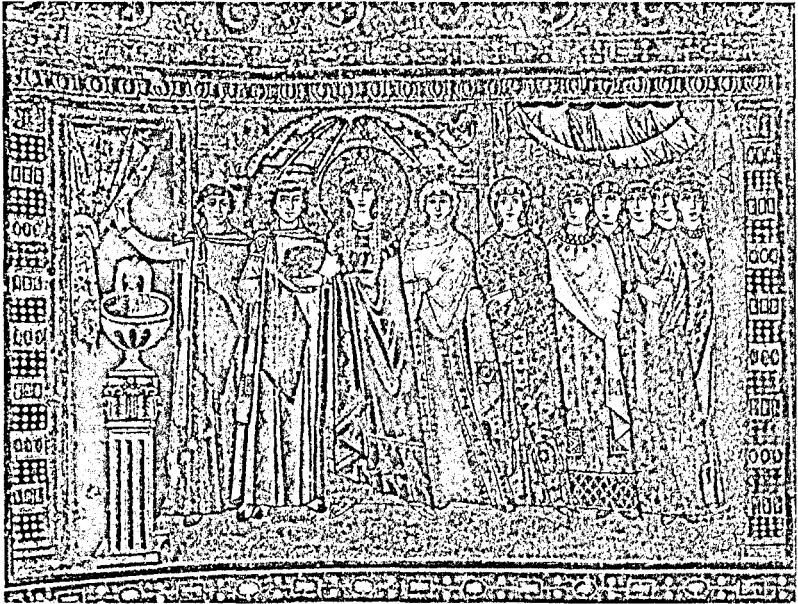
Eğer I. Büyük Constantine'inden sonra en büyük İmparator olacak kişiyi Doğu tahtına oturtmasaydı, dokuz yıllık dönemi tarihte pek fark edilemeyecekti; çünkü ne savaşmış, ne de büyük harcamalar yapmıştı. Çocuğu olmamış, ölen erkek kardeşinin oğlu Iustinianus'u kendisine varis göstermiş ve hızla yükselmesini sağlamıştı.

522 yılında evlendiği Theodora, birçok olayda Iustinianus'un kararlarını desteklemiştir.

Theodora... Kıbrıslı bir Yunanlıydı. Babası Konstantinopolis hayvanat bahçesinde bakıcıydı. Zaten yozlaşmış toplumun değerlerini daha gençken umursamama cüretkârlığı, ona

154

Şekil 41 ve 42. Ravenna'daki San Vitale Kilisesi mozaiklerinde İmparator I. Iustinianus ile karısı Theodora ve görevliler, ağırhklı doğu (Pers) ögesinin de katıldığı İmparatorluk ihtişamı içinde görülüyorlar. (Her ikisi Archivi Alinari'den alınmıştır/Anderson)

Yarım Dünyanın Kraliçesi unvanını kazandırdı. Daha da artan cüretkârlığıyla Doğu Yarım Kürenin İmparatoriçeliği konumuna yükseldi.

Herkesin içinde yaptıkları, Gibbon'un laf kalabalığıyla perdelenmiş ya da Bizans'ta olayları kaydetmekle görevli kendi çağdaşı tarihçilerin pek açık seçik olmayan anlatılarında gömülü kalmıştır... Fakat Theodora düşüncesiz ve uçarı bir kadın değildi. Ayrıca, ister şarkıcılığı benimseyin, isterse azizeliği, seçtiği yolda çekinmeden yürürdü... Theodora'nın ününü gölgeleyecek, onu unutturacak girişimler olmuşsa da, güçlü kişiliği Bizans'ın mozaikleri gibi parıldamaktadır...

Kuşkusuz, tövbekâr olması ve dışarıdaki yaşamdan elini çekmesi Iustinianus'a kurduğu bir tuzaktı. Iustinianus onu sabahdan akşama kadar tavan arasındaki gösterişsiz bir odada iplik eğirirken bulurdu. O tarihte Iustinianus amcası I. Iustinus'un başdanışmanı ve ileride yerini alacak varisiydi; Theodora ile evlenmeye karar verdiğinde tüm kariyerini de tehlikeye atıyordu...

Theodora hırçınlığına karşın son derecede katı bir saygıdeğerliğe bürünerek yanıt verdi. Kent Nika ayaklanmasında tümenden yakılıp yıkılırken (532), Iustinianus'un iktidarını kurtaran kişi kuşkusuz Theodora'dır.²

Ne var ki inanmış bir Monofizitti (Böl.9); I. Iustinianus'un çeşitli olaylardan sonra Ortodoksluk dışı ilan ettiği (564) mezheptendi. Ancak Monofizitler İmparatorluk kararına aldırıyorlar, Iustinianus da bir *via media* [bir orta yol] tutturmayı yeğliyordu. Fakat bir yandan da hem Hıristiyanlık içindeki sapkınlığın, hem de Paganlığın köklerinin kazınmasının İmparatorluğun yüceliği için şart olduğuna inanıyordu.³

Tarihi dikkatle okumuş bir gözlemci olan I. Iustinianus, Roma İmparatorluğu'nun geçmişteki büyüklüğünün bilincindeydi ve Batıda yitirilmiş toprakları yeniden kazanıp o büyüklüğü canlandırmaya kararlıydı.

Ünlü Komutanı Belisarius'u [kuzey] Afrika'ya göndermekle işe başladı; komutana küçük fakat etkili bir birlik tahsis edilmişti. Vandallar çok çabuk yenildi ve Afrika muazzam doğal zenginliğiyle dört yüzyıl boyunca Bizans egemenliğinde kaldı ve o sürenin sonunda da Müslümanların eline geçti.⁴

Belisarius,

Afrika'da Vandalların gücünü kırdıktan ve Iustinianus'a yeni bir kıta kazandırdıktan sonra kendisinden kuşkulularak geri çağırıldı. Fakat, halk üzerindeki etkisi dikkate alınarak eski Roma geleneklerine göre zafer kazanan komutanlara yapılan törenle karşılandı. Böyle bir törene Yeni Roma ilk kez tanık oluyordu.

Görölmeye değer bir törendi; çünkü Doğu İmparatorluğu'nun zenginliklerinin o bilinen sergilenmesine, bir de kuşaklardan beri antik çağı yağmalayan Vandallar'dan alınanlar eklenmişti. Bunların arasında Yahudi tapınağının gümüş kupaları gibi kutsal eserler de vardı. Yakışıklı Vandal şefi Gelimer, olayı anlatan tarihçinin dediğine göre, 'Boş, boş, her şey boşunaymış' diye kendi kendine söylenerek ganimetlerin arasında yürüyordu. Onun hemen yanibaşında gösterişsiz savaş giysileriyle Belisarius geliyordu. Tutsak şefle birlikte onu yenen komutan, Iustinianus ile Theodora'nın tahtları önünde diz çöktüler. Belisarius ayağa kalkmadan önce düşmanı için af diledi ve ona bir maaş bağlanmasını sağladı.⁵

156

Bundan sonra İtalya'daki ordu işleri önce Belisarius'a, sonra Narses'e verildi.⁶ Ordunun harekâtları başarılıydı; fakat çok maliyetli ve yıkıcı olmasına rağmen süreklilik sağlanamıyordu. 568 yılında Lombardlar kuzey İtalya'ya yerleştiler ve iki yüzyıl boyunca orada kaldılar.

Iustinianus'un Batıya yönelik yoğun ilgisi beşinci yüzyılda bazı Bizans imparatorlarının izlediği politikarlardan köklü bir sapma olarak değerlendirilmemelidir. Aslında imparatorluğun önemli kaynaklarının tahsis edilmesini gerektirse de, onun Batı eyaletlerini yeniden ele geçirmek için giriştiği harekâtlar iki nedene dayanıyordu. (1) Doğu, beşinci yüzyılda iç ve dış tehditler altındaki Batı'ya askeri harekâtlarla yardım etmeye çalışmıştı. (2) Doğu'nun Pagan ve Hıristiyan bireylerinin Batı'nın yaşadığı felaketleri yakından izlemesi ve bu felaketlerin İmparatorluğun Doğu bölümü için taşıdığı anlamdan kaynaklanıyordu.

Iustinianus hukuk sistemini düzenlemek için de çok uğraşmıştır. 528 yılında bir kurul atanmış ve Hadrianus zamanından (117-38) başlayarak hâlâ yürürlükte olan tüm İmparatorluk *cons-*

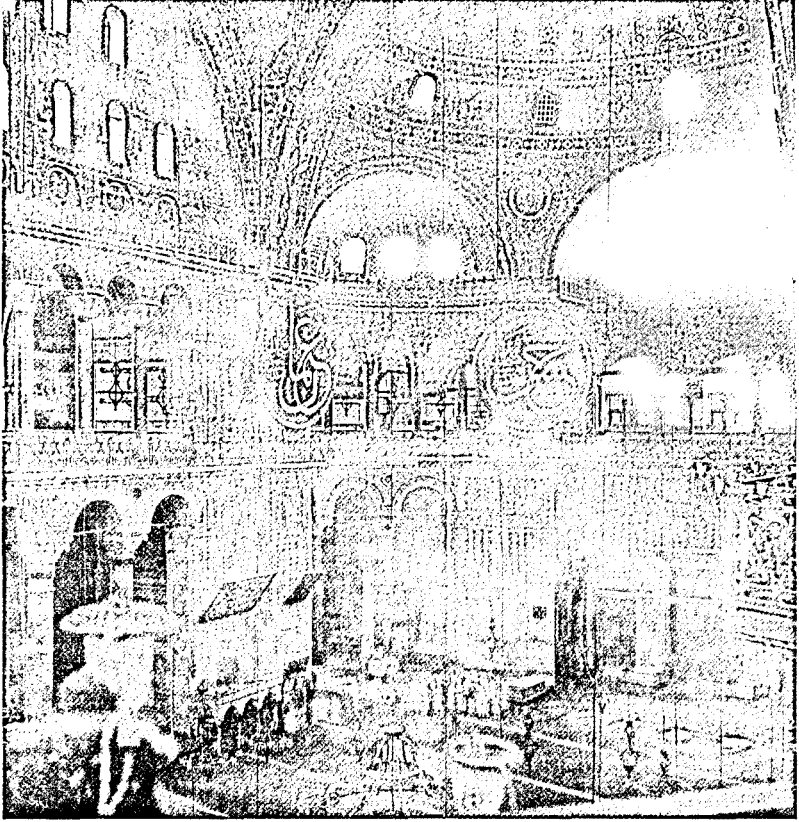
*tituli*olarının bir yasa kitabında toplanmasıyla görevlendirilmiştir. Iustinianus ilk Codex'i 529 yılında yayınlamış (534 yılında gözden geçirilmiş), *Digesta* 533'te yayınlanmış ve çeşitli konularda 150'den fazla yeni yasa (Novellae constitutiones) çıkarmıştır.⁷ Bundan başka eyalet yönetiminde de yeni düzenlemeler yapmıştır. Yolsuzlukların ve zorbalıkların kökünü kazımakta kararlıydı. Eyalet yöneticilerinin statülerini ve ücretlerini yükseltti. Temyiz sistemine de küçük davaların başkente gönderilmeleri zorunluluğunu kaldıran bir değişiklik getirdi.

Iustinianus'un savaşları çok pahalıya mal olduğundan, becerikli fakat hiç sevilmeyen mali danışmanı Kappadokyalı Yohannes'in katkılarıyla birçok ekonomik düzenlemeye girişmiştir.⁸ Örneğin kamu hizmeti azaltılmış, yerel yönetimin ve ordunun hesaplarının denetiminde sıkı bir inceleme sistemi devreye sokulmuştur. Yine de yeni bir toprak vergisi (*aerikon*)⁹ çıkartılması ve birçok madde üzerine tekel konulması gerekmiştir. I. Iustinianus kendi kaynakları söz konusu olduğunda cimrilikle, başkalarınınkine karşı ise müsriflikle suçlanmıştır.

İmparatorluğun her yerinde uygulamaya konulmuş canlı bir imar programına da çok para harcanmıştı. Gerçek Bizans mimarlığı bu programın uygulanmasıyla başlar. Aslında birçok durumda yapılan şey daha önce I. Anastasius tarafından başlanmış işlerin yeniden ele alınıp bazı düzeltmelere gidilmesi olsa da, I. Iustinianus hisarlar yaptırmış, su kemerleri ve diğer kamu yapılarını da onarttırmıştır.¹⁰ Mimarlık alanındaki birçok yenilikten biri ve imparatorun en önde gelen başarısı Konstantinopolis'deki Ayasofya Kilisesi'nin yeniden yapımıdır. Bir 'dünya harikası' olan bu yapı bugün hemen hemen Iustinianus'un verdiği biçimle karşımızdadır.

Ayasofya'nın mimarisi her şeyden önce bir geniş mekân mimarîsidir. Anladığımıza göre Bizanslılar yapılarının dış görünümüyle daha az ilgilenmekteydiler... Onlar için asıl önemli olan yapının içiydi... Amaçları, duvarları parlak renklerle kaplayarak bir hareket izlenimi vermektir... İç süslemenin yaptığı etkinin çoğu ışığın kullanılmasından kaynaklanıyordu...

Geometrik olanakların mükemmel uygulanmasıyla ulaşılmış simetrinin ve hareket hissini olmasın zorunluydu. Çünkü hareket yaşam demektir. Plotinius [205-69/70] güzelliği

Şekil 43. On altıncı yüzyıl ressamı G. Fossati'nin fırçasından Ayasofya. (Conway Kitaplığı, Courtauld Institute of Art)

yaşamın aydınlatdığı simetri diye tanımlamıştır. Bizanslılar da aynı kanıdaydılar. Işığı ve gölgeyi kullanışları, her mozaığı hatta her kabartmayı hareketle parıldayan hale getirmeye yönelikti. Aynı zamanda seyredenin bakışının hareketi de dikkate alınmıştı: Kişi, gözünü bir noktaya sabitleyerek bakmayacak, aksine bakışlarını yapının ya da resmin üzerinde bir aşağı bir yukarı gezdirerek tümünü değerlendirmeye kadar parçaların uyumlu biçimde birbirlerine bağlanışını izleyecekti. Bizans felsefesinin sevdiği tema birlik yaratan çeşitlilikti.

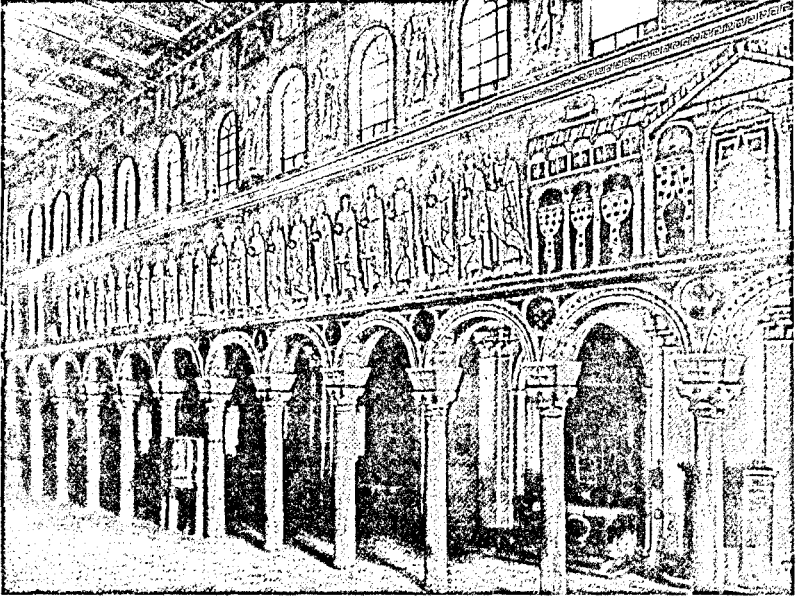
Ayasofya eşsizdi. Ne Konstantinopolis’de, ne başka yerde onu kopyalamaya kalkışan olmamıştı... Ayasofya, Roma İmparatorluk düşüncesinin hâlâ hakim olduğu, imparatorun büyüklük ve ihtişamla kendisini ifade ettiği bir dönemde inşa edilmişti.

Ayasofya Kilisesi... aynı yerde yapılmış dördüncü kilisedir. I. Constantine’in bazilikası, II. Constantius tarafından bir ‘sahte’ kubbe eklenmesiyle yeniden yapılmış, o kubbe de Mürted Iulianus’un tahta çıkışından [361] hemen sonra yıkılmıştı. I. Theodosius tarafından yapılan üçüncü kilise Nika Ayaklanmasında yanmıştı. Dördüncü kilisenin mimarı Tralles (Aydın) kentinden Anthemius’tur.. Anthemius’un yönetimindeki onbin işçi yapıyı yaklaşık altı yılda tamamlamıştır. Profesör Pappasopoulos’un tahminine göre bugünün değeriyle yaklaşık on milyon sterline malolmuştur. Bu aşırılık, altın çağında da olsa Bizans’ın kaynaklarını zorlamıştır...

Ortaçağ ve günümüz gezginlerine o övgü sayfalarını yazdıran izlenim yapının içine girmedikçe kendini belli etmez... Ne var ki, iç süslemenin orijinal görkeminden günümüze sü-tunları ve mozaiklerinden başka bir şey kalmamıştır...

Iustinianus’un döneminde katedralde 1000 kişi çalışırdı ve bakımına da 11.000 dükkânın kirası harcanırdı. Hadımlar korosunda 100, erkek çocuklar korosunda 200 kişi vardı. Hatta Ortodoksluğa aykırı olsa da, sanata verilmiş bir imtiyaz olarak 100 kişilik kadınlar korosu vardı. Kırmızı ipekler içinde üç yüz müzisyen harp, zil, santur, mandolin, tef ve kanun çalardı...

Ayasofya’nın *ambon*’una Mısır’dan sağlanan beş yıllık gelir harcanmıştı...Constantine ile [annesi] Helena’nın arabaları, sakristi bölümündeydi. İkisi de som gümüşlendi ve üzerlerinde öyle çok altın levha vardı ki, törenlerde yüz hamal çekebilirdi. Fakat, bir Ortaçağlının gözünde bunların hepsinden daha önemlisi Ayasofya’daki yüzlerce kutsal emanetti. Kutsal Kitapta sözü edilen her önemli olaydan kalma; İsa Peygamberin çarmıha gerildiği haçtan, çarmıha götürülürken başına geçirilen dikenli taça ve Beytlehem’de doğduğunda yatırıldığı öküz yemliğine kadar çeşitli kutsal emanetler vardı.¹¹

Şekil 44. Sant'Apollinare Kilisesi, Ravenna. 490 yılında Theodorik tarafından Aziz Martinus onuruna yaptırılmıştır. (Warburg Enstitüsü Fotoğraf Arşivi)

160

Mimarî açıdan bakıldığında Ayasofya, dikdörtgen bazilikayla çembersel yapıda mausoleium niteliklerini çok büyük bir ölçekte biraraya getirir. (Konstantinopolis'de Iustinianus döneminden kalma başka büyük yapılar da vardır.)¹²

Fakat, bu dönemin önemli kiliseleri yalnızca Konstantinopolis'de değil, Ravenna'da da mevcuttu.

Sant'Apollinare in Classe Kilisesi'nin mozaik kaplı apsisi 'Transfigürasyon'un simgesel bir anlatımını gösterir. Merkezdeki büyük haç, görünüşü değişmiş Mesihi, haçın dibindeki koyunlar da o değişimin tanığı havarileri simgeler.

Bu tür simgecilik Sami dünyasına ait bir uygulamadır; İtalya'ya Suriye'den Hıristiyan inancıyla gelmiş olabilir...günümüze kalmış en başarılı süsleme örneklerinden biridir.¹³

Fakat I. Iustinianus İtalyası'nda en büyük inşa ya da rekonstrüksiyon, yine aynı kentteki San Vitale Kilisesi'dir.

Özenli bir stil çözümlemesi yapılarak bazı doğu ve Yunan-Roma öğeleri ayrılıp gösterilebilse bile, San Vitale esas olarak Bizans mozaikleriyle süslü bir Bizans Kilisesi'dir.

San Vitale'nin büyük apsisini (526-47), İsa Peygamberi gök kubbede tahtına otururken gösteren bir resim kaplar. Konunun işlenişi özünde idealist ve natüralisttir ve renklendirme bilhassa canlı ve sevimlidir. Papazevine bakan tarafta asılı levhalarda I. Iustinianus ile Theodora'nın ve saray adamlarının portreleri vardır; bu levhalar daha çok doğulu bir anlayışla yapılmıştır.¹⁴

Yine Ravenna kentindeki Sant'Apollinare Nuovo Kilisesi de, Iustinianus döneminden kalma muhteşem mozaiklerle bezenmiş bir kilesidir.

Kilisenin orta duvarlarındaki kutsal sahneler... günümüze kalan İncil sahnelerinden en eski ve en eksiksiz diziyi oluşturmaktadır. İsa Peygamberin yaşamı ve çarmıha götürülüşü çok berrak bir ifadeyle anlatılmaktadır. Yunan-Roma kavramlarıyla doğu kavramları burada da biraraya getirilmiştir...

Muhteşem bir azizler serisini gösteren resimlerin I. Iustinianus döneminden kaldığı anlaşılmaktadır. Arius tarikatı tapınağıyken 561 yılında Ortodoks kilisesine dönüştürüldükten hemen sonra bu seri yapılmıştır.

Bütün bu ihtişama ilham veren hükümdar üzerinde durulmaya değer bir kişidir. Iustinianus'un çoğu zaman zayıf iradeli ve kararsız görüldüğü olsa da, -karısı dışında herkese baştan sona bildiğini okuyan ve ödün vermeyen biriydi. Mutlak güç sahibi birçok kişide görülen kusurlara sahipti: Gururluydu, çabuk sinirlenirdi, zaman zaman hastalık derecesinde alıngan ve kuşkucu olurdu ve saygınlığını tehlikeye düşürebileceğinden çekindiği kim varsa (çoğu zaman bu kişi Belisarius olurdu) onu çocukçasına kıskanırdı.

Diğer taraftan, enerjisi onu tanıyan herkesi şaşırtırdı; zor işlerde çalışma kapasitesi sınırsız görünüyordu. Saray çevresi *akoimetos* (uyumayan) diye ad takmıştı; günler ve geceler boyunca devlet meselelerini inceler, sarayın pencerelerinden görünen hava kararır, sonra ağarır, yine kararır ve yardımcıları ile yazıcılar sırayla yorgunluktan bitap düşmüş durumda giderler, o ise hâlâ en küçük ayrıntıyla bizzat uğraşır.

Tanrının bir imparatora verdiği görevlerin böyle olduğuna inanırdı; bu görevi titizlikle ve kendini vererek yerine getiriyordu. En azından yaşamının son yıllarına kadar etkinliği zayıflamaksızın öyle yaptı... Ayrıca halkının arasında boy göstermesi ve İmparatorluğun şanını yansıtan ihtişamıyla insanların gözlerini kamaştırması gerekiyordu... Ara vermeden, yorulmadan ve tebaasının yararına olduğuna inandığı şey için çalışması, tarihte nadiren başkalarında görülür... Bizans tarihinde başka hiçbir İmparator onun kadar İmparatorluğa kendi karakterinin damgasını vuramamıştır. Bizans İmparatorluğu ancak yüzyıllar sonra Iustinianus'un gölgesinden sıyrılabilmektedir.¹⁵

A.H.M. Jones da I. Iustinianus hakkındaki çok olumlu kanısını şöyle belirtir:

İzlediği siyaset ve başarıları hakkında nasıl hüküm verilirse verilsin, Iustinianus'un üstün kişiliğinden ve sorumluluklarının bilincinde bir imparator olmasından kuşku duyulamaz. Hizmetinde birkaç yetenekli komutan ve yöneticinin oluşundan dolayı şanslı sayılabilirdi ama onları çoğu zaman pek gösterişsiz bir görevdeyken bulup çıkarmak, terfi ettirmek, yönetmek ve bağlılıklarını devam ettirmek becerisini gösteren de Iustinianus'tur.

Kişisel yetenekleri belki birinci sınıf değildi ama, tümünü İmparatorluğun hizmetinde kullanmıştır. Çok çalışkandı; düzenli olarak gecenin geç saatlerine kadar çalışırdı. Yasal düzenlemeleri yönetimin tüm kesimleriyle etkin biçimde ilgilendiğini ve bunların karmaşıklığı konusunda ayrıntılarıyla bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.

Çıkardığı yasalardan halkının refah düzeyiyle samimiyetle ilgilendiğini, dürüst yöneticiler atamaya çabaladığını, halkı hazinenin zorbalığından ve adalet işleyişinin yolsuzluklarından koruduğunu anlıyoruz.

Iustinianus'un iki tutkusu tüm değerlerinin üzerindeydi. Birincisi, tam bir Romalıydı. Latincenin ana dili olmasıyla övünürdü... İkinci tutkusu ise dindi. İçtenlikle inanmış bir Hıristiyandı.¹⁶

Yine de, I. Iustinianus tüm yeteneklerine karşın insanlardan kaçan soğuk biriymi ve halkın kendisine yakın hissedeceği bir kişi

değildi. Ayrıca, -elbette bu onun suçu değildi- onun döneminde korkunç bir veba salgını olmuştu. Fakat öldüğünde hazine tükenmişti ve ekonomi berbat durumdaydı. İmparatorluğu, o ayakta kalan tek parça çöküşün eşiğindedi. Sıkıntılar abartılmış olsa da İustinianus'un arkasından kasvetli bir dönemin yaşandığı kesindir. Ne var ki, beşinci yüzyıla İustinianus'un görkemli başarılarının bir öncüsü gibi bakılabilir, nitekim çoğu zaman öyle değerlendirilse de¹⁷ beşinci yüzyılın gerçekten hak ettiği konum genellikle ihmal edilmiştir.

NOTLAR

Giriş

1. Gibbon (*The Decline and Fall of the Roman Empire* [1776-88], b6l.32), Bizans İmparatorluğu hakkında karamsar g6r6şe sahipti. Bizans ona g6re premat6re doğmuş ve kesintisiz zayıflama s6recinde yaşamıştı. Ayrıca bkz. W. Lecky'nin *History of European Morals* (1869) başlıklı kitabında dile getirdiği şiddetli d6şmanlık. N. H. Baynes, *The Byzantine Empire* (1925), s.243'te 'miras kalan kalıplar'a aşırı bağlılığı kabul ederek, İmparatorluğun 'değişmez katlığı' d6ş6ncesine itiraz etmektedir. F. W. Walbank (*The Awful Revolution* [1969], s.110) Bizans devletine 'atık' der. Ayrıca bkz. Moorcock, 17 Kasım 1945 tarihli *Times Literary Supplement*, s.10. İ.S. beşinci y6zyıla Bizanslı mı, 6n-Bizanslı mı, yoksa 'geç antik' mi denileceği detaylıca tartışılır. Ne var ki, aslında o y6zyılın (ya da herhangi bir y6zyılın) tek başına, bağımsız ve ayrı bir y6zyıl olarak değerlendirilmemesi gerekir. Her d6nem hakkı verilerek incelenmelidir. (bkz Sons6z). Profes6r Norman Baynes, Sir Steven Runciman ve -sayıları pek fazla olmayan- birkaç seçkin uzman, Bizans'ı gercek yerine oturtmak için b6y6k çaba harcamışlardır.

2. Bunun 6zellikle bilincindeyim, 6nk6 beş yıl Ankara'da yaşadım. K66k Asya konusunda İngiltere'de çok az şey bildiğini g6rd6m. Bu, beni şaşırtmadı 6nk6 okulda da 6niversitede de K66k Asya konusunda pek bir şey duymamıştım. B6lgenin olağandışı çeşitliliğinin harita 6zerinde epeyce t6rdeş g6r6nd6ę6nden olsa gerek farkına varılmazdı. Roma'nın doğu eyaletleri konusunda yayınlanmış kitaplar çok fazla değildir ama, bu alanda arkeolojinin 6nc6l6ę6nde yapılan araştırmalar artmaktadır. Umarım ki bu, K66k Asya konusunda canlanma sağlaşacaktır. Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstit6s6, *Anatolian Archaeology* adlı bir dergi çıkartıyor. Bunun, s6z konusu alanda yararlı olduğu g6r6l6yor. Ancak tarafsız olamayacağımı itiraf etmek zorundayım, 6nk6 s6z konusu Enstit6 beni yakından ilgilendiriyor. J. Freely (*Companion Guide*, 1984, s.15) K66k Asya'nın boyutlarını ve karmaşıklığını anlatırken 'b6y6k bir topografya ve g6r6n6m çeşitliliği sunan K66k Asya, geniş bir alt-kitadır' der. Ayrıca bkz. 1996'da Berkeley'de toplanan 'Yunan-Roma D6neminde K66k Asya'nın Batısı' konulu İlkçağ N6mismatik Konferansı; F.V.T. Arundell, *Discoveries in Asia Minor* (yeni basım, 1975); W.C. Bryce, *Encyclopaedia Britannica* (1971 basımı) cilt II, s. 605 ve 612; *Journal of Roman Studies*, 86, 1996, s.219 ve dev.; K. Ashton (der.) *Studies in Ancient Coinage from Turkey* (1996); C.S. Lightfoot (der.) *Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies* (1991).

K66k Asya, Avrupa ile Asya'nın kara bağlantısıdır ve Batı ile Doğu uygarlıklarının çatışmalarına tanık olmuştur.

K66k Asya'nın halkları daima birbirine karışmıştır. Bkz. M.N. Turfan, *Blue Guide* (1969), s. 13 ve dev.: 'Anadolu dokuz bin yıldır birbirinden ayrı pek çok uygarlığın anayurdu olmuştur. Devraldığı miras bakımından zengin bir topraktır. Çeşitli k6kenlerden, ayrı yaşamlara sahip ve ayrı katılımları olan toplulukların evidir.' Yazar, T6rklerin 'uygarlıklar toprağı' dedikleri yarımadanın çeşitliliği 6zerinde durmakta haklıdır. Halbuki burası, harita 6ze-

rindeki türdeş görünümü ve 'Türkiye'nin Asya'daki kesimi' diye değerlendirilerek hemen bir tarafa atılır. Küçük Asya'nın Demir Çağındaki nüfusu konusunda bkz. P. R. Helm *Civilization of the Ancient Mediterranean* (1988), I, s.146, der. M. Grant ve R. Kitzinger ; Yunan-Roma dönemi için bkz. S. Lloyd, *Ancient Turkey* (1989), s.76 ve dev. Ayrıca bkz. J. Steele, *Turkey: A Traveller's Historical and Architectural Guide* (1990), S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor* (1993).

Konstantinopolis'e 'İmparatorluğun göz kamaştırıcı tacı' denmesine karşın, Bizans İmparatorluğu'nun yalnızca Konstantinopolis demek olmadığı (C. Diehl, *Byzantine Portraits* [1927], s.337 ve dev), onun eyaletlerden oluştuğunun bilinmesi gerekmektedir. Çünkü başkent karşısında İmparatorluğun tüm geri kalan bölümü yer almaktadır. Saray yaşamının kokuşmuşluğunun karşısında, taşralıların belki zarif olmayan fakat aynı zamanda o kadar bozulmuş da olmayan sağlam erdemleri bulunmaktadır. Saray adamlarının ve hainlerin karşısında ciddi, ağırbaşlı orta sınıflar, kaba ama yürekli, dövüşken eski taşra soyluluğu ve ayakları güçlü basan doğu köylülüğü dikilmektedir. Devleti yönetenler onlardan sağlanmaktadır ve büyük yapının ana çatısını onlar oluşturmaktadır. İmparatorluk değerlerini Doğu'da defalarca zafere götüren ordu onlardan kurulmuştur. Elbette, bu 'öteki' Bizans'a göre dikkatimizi daha az çekmektedir ama, bunun nedeni onu oluşturan kişilerin gölgedeki yaşamlarına tarihin ışığının pek seyrek düşmesidir. Her ne olursa olsun, o insanlar yaşamsızlar ve Bizans İmparatorluğu'nun yaşamda kalabilmesi ve onurunu yitirmemesi için bitip tükenmez bir güç kaynağı oluşturmuşlardır.

3. Bizans'ın Küçük Asya'yı kötü yönettiği söylenir. Fakat beşinci yüzyıldan önce bu, belirgin bir husus değildi ya da yeni bir olay değildi ve birçok kentlin refah düzeyini (Konstantinopolis'in artan refahına rağmen) etkilemiyor. (bkz 4 sayılı not). Birçok kentte düzeni sağlayacak (ya da Germenleri yaklaştırmayacak) İmparatorluk birlikleri bulunuyordu. Bkz R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Empire* (1963), s.187, 215. Anlaşıldığına göre yarımada doğum oranı yüksekti.

4. Pausanias, Roma Rehberi, VII. Ephesos'daki kemerli yol için bkz G. Koch, *Early Christian Art and Architecture: An Introduction* (1966), s.65 ve res.28. Bölgede sonr zamanlarda yapılan kazılardan ilginç sonuçlar elde edilmiştir. İzmir'in beşinci yüzyılda oldukça iyi bir konumda olduğu, Miletos'un dördüncü ve beşinci yüzyılda önce gerilediği daha sonra içinde birçok kiliseyi barındıran zengin bir yerleşim yeri olarak toparlandığı anlaşılıyor. Önemli bir cam üreticisi olan Sardes, konumunu en azından yedinci yüzyıla kadar bozulmadan korumuştur (bkz C. Foss, *Ephesus after Antiquity* [1979]). Aphrodisias da incelediğimiz dönem için önemli bir bilgi kaynağıdır. Side için bkz. J. Nollé, *Side in Altertum* (1993).

5. Kappadokia'nın ana bölümü, yaylaları ve dağların engebeli yollarıyla muazzam bir bölgedir. Isauria'nın konumu için, bkz. ileride, Bölüm 7.

6. *Journal of Roman Studies*, 1943, s.31; ayrıca bkz. D. Talbot Rice, *The Byzantines* (1962), s.39. Armenia'nın Küçük Asya'nın bir bölümü sayılıp sayılmayacağı kesin değildir ama, beşinci yüzyılda I. Theodosius'un bölmesine rağmen, siyasal olmasa da kültürel bir altın çağ yaşadığını söyleyebiliriz.

7. Bu temanın incelenmesine şu yapıtta başlanmıştır: M. Grant, *The Fall of the Roman Empire* (1976, 1990, 1996), Ek 2.

8. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire* 284-602 (1964), s.957.

9. A Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity* (1993), s.66 ve dev.;

ayrıca bkz s.128, 220 not 1. Paganlığın son görünümü belki de kumaşların üzerindeki bir desendi (bkz. Böl.12). Ancak, Kilise Konsülleri günümüzde 'her nasılsa âlâkasız' görülmüyor (a.g.e., s.21). Bizans'da doğaüstü güçlere verilen önem konusunda bkz Mango, *Byzantium*, s.151.

10. *History of the Wars of Justinian*, Cilt 3, s. 5 ve dev.; bkz. G. Mathew, *Byzantine Aesthetics* (1963), s.71 ve Böl. 4, not 7

11. Bkz G. Young, *Constantinople* (1992), s.28

12. Bkz P. Brown, *Religion and Society in the Age of St Augustine* (1979), s.11: 'Geç İmparatorlukta, hiçbir şey tam göründüğü gibi değildir'; ayrıca bkz F. Lot, *The End of the Ancient World* (1931), s.203. Yine de 'Beşinci yüzyıl bugünkü uygarlığımızın doğduğu saattir' (A.H.T. Clarke, *Fortnightly Review*, 120, 1923, s.332). Belirgin, unutulmayacak bir geçiş dönemi olduğu kesindi.

13. W.B. Anderson, *Sidonius Apollinaris* (Loeb yay., 1965), s. ix.

14. N.H. Baynes ve H. St L.B. Moss (der), *Byzantium* (1949) içinde M. Andreades, s.71 ve dev; G. Mathew, *Byzantine Aesthetics*, s.64.

I Roma ve Diğer Kentler

1. *Panegyric IV* (X), 3.3, 6.1, 6.4; M. Grant, *The Emperor Constantine* (1993), s.116.

2. Herodes II, 11,9; bkz W. Ensslin, *Cambridge Ancient History*, XII (1956), s.374. 'Theodosius [I]'a kadar imparatorun yaşamı İmparatorluğun bir ucundan diğer ucuna sürekli bir koşuşmaydı.' (s.202). 'Ondan sonra tahta geçenler daha yerleşik bir yaşam sürdürdüler.'

3. Bkz M. Grant, *History of Rome* (1978, 1996), s.284 ve dev. Daha sonra, Ambrosius zamanında Mediolanum (Milano) batı dünyasının ruhanî merkezi olmuştur. Büyük kentler küçük merkezlerin nüfusunu ve servetini çekmişlerdir. Bkz Giriş, not 3.

4. Cassiodorus, *Chronica*, İ.S. 275, *Scriptores Historiae Augustae* (Aurelianus), 21.9; D.R. Dudley, *Urbs Roma* (1967), s.35 ve dev.; W. Ensslin, *Cambridge Ancient History*; L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien* (1904), s.221 ve dev.; F. Lot, *The End of the Ancient World* (1931), s.21 ve dev.

5. H. Mattingly, *Cambridge Ancient History*, XII içinde, s.298.

6. Dörtlülük başkent niteliğiyle Mediolanum için bkz R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (1965), s.516 ve dev.

7. A.H.M.Jones, *The Later Roman Empire 284-602* (1964), s.40.

8. P. Brown, *Augustine of Hippo* (1967), s.290 içinde göndermeler.

9. Hieronimus, *Preface to Ezekiel*, F.A. Wright, *Select Letters of St Jerome* (Loeb yay. 1963), s.x.

10. Pelagius, *Epistula ad Demetriadem*, 30; Brown, *Augustine*, s.289.

11. H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae* (1892-1916), 544; A. Alföldi, *Cambridge Ancient History*, XII içinde, s.213.

12. A. Alföldi, *Cambridge, Ancient History*, XII, s.189.

13. Ayrıca bkz yukarıda, not 4.

14. III. Valentinianus'un nerede taç giydiği tartışmalıdır.

15. Ferrandus (öl. 546/7), *Vie de Saint Fulgence de Ruspe* (1929); bkz P. Llewellyn, *Rome in the Dark Ages* (1971, 1993), s.21. Fabius Fulgentius Planciades mitoloji konusunda yazmış (Basel'de 1535 yılında basılmıştır) ve Vergilius'un *Aeneis*'i hakkındaki yorumları konuşma biçiminde toplamıştır. Ruspe'deki piskoposluğu kesin değildir. Bkz J.A. Butler'in çevirisi ve derlemesiyle *Edward Herbert: Pagan Religion* (1996), s.212, not 2.

16. Rutilius Namatianus, *Carmen De Reditu Suo*, I, 66.

17. Llewellyn, *Rome in the Dark Ages*. Aralarında Plinianus ve karısı Melania'nın da bulunduğu varlıklı Romalılar 410 yılı dolaylarında geniş topraklarını satmışlardı. Ayrıca bkz Kaynakça içinde Symmachus.
18. Bkz R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (1963), s.223, not 60. Augusta Trevirorum (askeri üniforma dikim merkezi Trier) beşinci yüzyıl boyunca dört kez yıkılmıştır. Bkz E.M. Wightman, *Roman Trier and the Treviri* (1911, 1970).
19. Bkz F.W. Walbank, *The Awful Revolution* (1969), s.86. Arelate, Galya'da proetor proefectus'a ayrılan karargâhın olduğu yerd. I. Constantine burada yaşamıştır. Kent, daima önemli bir merkez olarak kalmış ve sikke basılmıştır (örn. Son Roma İmparatoru Romulus Augustus, 475-6, tarafından). Arelateli başpis-kopos Caesarius (470-542 ya da 543) önemli bir kilise adamıydı.
20. M. Grant, *The Emperor Constantine* (1993), s.44 ve 118.
21. *Scriptores Historiae Augustae, Probus*, 18.8, 21.2; krş 3.1.
22. Yine de Galerius'un Sirmium'daki İmparatorluk konutunun araştırılması net bir sonuç vermemiştir. A. Boethius ve J.B. Ward-Perkins (*Etruscan and Roman Architecture* [1970], s.579): 'Sirmium'da yapılan kazılar sonucunda İmparatorluk sarayına ait kalıntı bulunamamıştır'. Ne var ki I. Büyük Constantine'in Galerius'un sarayında oturduğu ve orayı genişlettiği sanılmaktadır. Valilik makamı 442 yılı dolaylarında Thessalonika'ya taşınmıncaya kadar, Illyricum'un merkezi Sirmium'da imparatorlar (II. Theodosius da bir süre oturmuştur) ve yüksek görevliler yaşamışlardır. Aynı zamanda bir okçu birliğinin ve iki lejyonun karargâhları da Sirmium'daydı. Kent, Via Egnatia üzerinde olması sebebiyle stratejik bir konumdaydı; ne var ki bir kez Tuna hatı yarıldı mı, Via Egnatia hiç de güvenli sayılmazdı. Gallienus'un *Antoninianus* sikkelerinin de Sirmium'da basıldığı sanılmaktadır. A. Alföldi, *Numizmatikai Közöny*, 26-7, 1927-8, s.23 ve dev.
23. Bu savaşın tarihi, yine de, tartışmalıdır (Grant, *Emperor Constantine*, s.42).
24. a.g.e, s.156 ve 158.
25. a.g.e, s.117. Konstantinopolis'den sonra İmparatorluğun ikinci kenti Thessalonika olmuştu. Beşinci yüzyılda Konstantinopolis'in dışında altın sikke basılan tek yer Thessalonika'ydı. 442/3 yılında Illyricum valiliği makamı Hunlardan korunmak için Thessalonika'ya taşınmıştı.
26. a.g.e, s.115 ve dev. *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, 189. Constantine karargâhını 317/8 yılında Serdica'ya taşımış ve üç yeni Caesar atadığını ilan etmişti.
27. Bkz ileride, Böl. 9. Antakya'nın teoloji (o tarihte Hıristiyan) geleneği çok zengindi ve düşün yaşamının kaynaşması sürüyordu. Kiliseler daima kalabalıklı ve yolsuzluklara rağmen büyük zenginlik vardı. Servetin çoğu on ailenin elindeydi. Ayrıca bkz. Böl. 3, not 7; İskenderiye için ileride not 29 ve Böl. 3, not 8.
28. Grant, *Emperor Constantine*, s.118.
29. C.Foss şu eser içinde: C. Mango ve H. Dagron, *Constantinople and Its Hinterland* (1995), s.181, 183 ve 187. Tuna'ya ve Fırat'a eşit uzaklıkta olduğu için Nikomedia'nın konumu uygundu. Galerius buraya Caesar atanmıştı. I. Valentinianus ve Valens Nicaea'da (İznik) tahta çıkmışlardı. Ancak, 451 yılının Konsülü İznik'ten Khalkedon'a (Kadıköy) nakledilmişti. Mısır da unutulmalıdır. İskenderiye Hıristiyanların sayısının hızla arttığı büyük bir kentti. Ülke çok zengindi ve denizci sayısı fazlaydı. Başka nitelikleri için bkz Böl. 3 not 8. Ne var ki İskenderiye önceliği Konstantinopolis'e tanıdığı için Khalkedon Konsülü'ne düşmandı.

2 Bölünen İmparatorluk

1. M. Grant, *The Fall of the Roman Empire* (1976, 1990, 1996), s.113 ve dev. Collier Books [Macmillan Publishing Company, New York] and Weidenfeld & Nicolson [1990]) basımına atıfta bulunulmuştur; *The Climax of Rome* (1968), s.68. Carausius, yaklaşık 287-293 yılları arasında Britanya'da hüküm sürmüştür. Allectus, onu öldürmüş ve yerine geçmiştir. O da, 296/7 yılında, Maximianus'un Caesarı ve I. Büyük Constantine'in babası I. Constantius'un hukuk işlerinden de sorumlu valisi Asclepiodotus tarafından öldürtülmüştür. I. Valentinianus'un oğlu Gratianus, Batı'da 375 yılından 383 yılına kadar saltanat sürmüştür. Theodosius'un oğlu I. Theodosius, 379 yılında Augustus ilan edilmiş ve önce Doğu'da, sonra Batı'da ve daha sonra da bölünmemiş bir İmparatorluğun son İmparatorluğudur (394-5; bkz kitabın sonundaki İmparatorlar Listesi).

3 Konstantinopolis

1. G. Young, *Constantinople* (1992), s.23 ve dev; C. Mango, C. Mango ve G. Dagron içinde, *Constantinople and Its Hinterland* (1995), s.5 ve dev. I. Büyük Constantine'in kararı tartışma konusu olmuştur. Gerçekten Konstantinopolis'in İmparatorluğun başkenti olmasını istemiş miydi? Bir az çekingen davranmıştı. Bkz M. Grant, *The Emperor Constantine* (1993), Böl. 7, s.116 ve dev. Konstantinopolis'in 'Yeni Roma' olması hakkında: N.H. Baynes'in *The Byzantine Empire* (1925), s. 77. R. Krauthheimer (*Three Christian Capitals* [1983], s. 41-67) Constantine'e gereğinden fazla önem verildiğini düşünen yazarlar çıkmıştır. Fakat, Constantine'in yeniden inşa ettiği ve kendi adını taşıyan kentte, kamu binalarından oluşan bir kompleks yaptırdığı kesindir. Bkz C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople: IVe-VIIe siècle*, 2.basım, 1990. I. Theodosius, kentin rekonstrüksiyonu ve genişletilmesi için çok iddialı bir programa girişmiştir.

2. Grant, *The Emperor Constantine*, s.119 ve dev.; bkz Zosimus, *New History*, II, 31, 35:

169

Konstantinopolis'in, açık farkla en büyük şehir oluncaya kadar alanı büyütüldü. Bunun sonucunda da, hem daha sonraki imparatorlardan birçoğu orada oturmayı tercih ettiler, hem de her taraftan nitelsiz kitleler göç etti.

Bu nedenle kenti Constantine'in yaptırdıklarından [Böl.11] daha geniş surlarla çevirdiler; bunun üzerine, evlerin öylesine birbirine yakın yapılması gerekti ki, bina içlerinde ve sokaklarda büyük sıkışıklık baş gösterdi; öyle ki, insan ve hayvan bolluğundan yollarda dolaşmak tehlikeli olmaya başladı.

Kenti çevreleyen denizin bir bölümü doldurarak karaya dönüştürülmüş ve bunların üzerine evler yapılmıştı. Sadece bu dolgu toprak üzerinde ki yapılar bile büyük bir kenti doldurmaya yeterliydi.

New History of the Roman Empire'ın yazarı Zosimus, Yunanlı ve Pagan bir tarihçiydi. 408 yılından sonra tamamladığı kitap Augustus'tan İ.S.410 yılına kadar süreyi kapsıyordu.

3. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602* (1964), s.692 ve dev, 703. Konstantinopolis'e yiyecek sağlanması sorunu konusunda ayrıntılı bilgi bulunur: Mango ve Dagron, *Constantinople*, aynı ciltte, Feissel (s.367 ve dev.) kente gelen göçü ve P. Magdalino (s.35) nüfusu (daha sonraki yıllara ait) ele

alırlar. 413 yılından sonra kent nûfusunun 300.000-400.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Konstantinopolis Kilisesi Heraclea (Ereğli) Metropolitiğine bağlıydı. Ephesos Konsülünde (449) Konstantinopolis daha önce eline geçirdiği topraklar için onay almıştı. Patrik de uygun zamanı bulur bulmaz Ephesos'un kiliseler arasındaki saygınlık basamağındaki yerini değiştirmiş, Pulcheria da gelenekleşmiş bir âdete uyarak Konstantinopolis'de üç kilise yaptırmıştır. Bunların üçü de Meryem Ana'ya adanmış kiliselerdir; bkz Böl. 8.

4. R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1960), s.126-7.

5. S. Runciman, *Byzantine Civilisation* (1933), s.163, 170, 15 ve dev.

6. E. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88), Böl.17.

7. Antakya (bu konuda ayrıca bkz Böl. 1, not 27) her ne kadar şiddetli depremlerden zarar görmüş ve stratejik bakımdan korumasız ise de çok zengin bir yerdi ve uzmanları -özellikle yeniden dünyaya gelme konusunda- bilgililer. Valerianus'un zamanında (253-60) İmparatorluk yönetimi Antakya'daydı ve Valens (364-78) Konstantinopolis'den Antakya'ya gidip yönetmişti. Bkz A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity* (1993), s.227, not 3 içindeki göndermeler.

8. İskenderiye hakkında yeni tarihli yayınlar çoktur (örn. C. Haas, *Alexandria in Late Antiquity* [1996]); ayrıca bkz. Böl.1, not 29. İskenderiye 332 yılından başlayarak Roma'nın dağıtımlarından yararlanmıştır. Kentin saygınlığı çok yüksekti. (bkz. 1993 yılında Beloit College'de yapılan '*İskenderiye'de buluşalm*' semineri; İskenderiye Kitaplığı için bkz. D. Delia, *American Historical Review*, 97, s.1449 ve dev.) İskenderiye, bilgisine güvenle Bedenselleşmeyi ilan etmişti çünkü İskenderiye felsefe okulu çok önemli bir akımdı. Hieronimus 386-7'de Kudüs piskoposunu Antakya yerine İskenderiye'yi kaynak göstermesinden ötürü eleştirmişti. İskenderiyeli Cyril Kûrilos Konstantinopolis piskoposu Nestorius'u 431 yılında görevinden düşürmüştü. Yine II. Theodosius'un döneminde Papa Celestinus İskenderiye'yi Konstantinopolis'e karşı desteklemişti. Fakat 451'de toplanan Khalkedon Konsülü İskenderiye'nin Kilise etkinliğinde öncülük hevesine son vererek Konstantinopolis'i öne çıkarmıştı. Mısır ve Suriye'nin güçlü ulusal akımları için bkz. N.H. Baynes, *The Byzantine Empire* (1925), s. 42. Ayrıca bkz. Saad-el-Din (vb.), *Alexandria: the Site and Its History* (1996) ve *Chronicles of Alexandria* (A. Bauer ve J. Strzygowski, *Eine Alexandrinische Weltchronik* [1905]).

9. Bkz. aşağıda Böl. 11: O dönemde pek çok kent çevresine sur yapılmıştı. Konstantinopolis, deniz saldırısından Boğaziçi'nin hızlı akıntıları sayesinde de korunuyordu. Theoderic, 487 yılında Konstantinopolis üzerine yürümüş, ancak caydırılmıştı.

10. K.S. Painter, şu yapıt içinde: J.P.C. Kent ve K.S. Painter, *Wealth of the Roman World AD 300-700* (1977), s.77.

4 Roma'nın Çöküşü

1. Bu konuyu, *The Fall of the Roman Empire* (1976, 1996) kitabımda elimden geldiğince anlatmıştım. Şimdi o zaman okumadığım: M. Wes, *Im Westen des römischen Reichs* (1967) adlı kitabı eklemek istiyorum. Burada ekleyeceğim birkaç nokta daha var. İtalya yoksulluk içinde bir ülkeydi ve kıtlık çekiliyordu (örn. Pannonia'da). Roma dünyası sürekli aklıktan ölmenin eşliğinde yaşıyordu. Germenlere karşı tutumları hakkında bkz. G.B. Ludner, *Viator*, VII, 1976. Bozgunla sonuçlanan 378 yılı Hadrianapolis savaşının öncesinde ve

sonrasında da İmparatorlukta çok sayıda Germen bulunuyordu. Mezar taşları bunun kanıtıdır. S. Dill, *Roman Society in the Last Century of the Western Empire* (1898,1958), adlı kitabında (s.228 ve dev.) savaşın sonra daha da yayılan yoksulluğu, B. W. Wells ise *Sewanee Review*, 1922 adlı kitabında (s.421 ve dev.) vergilendirme politikalarını felaketten sorumlu tutmaktadır. Vergilerin Batı İmparatorluğu'nun çökmesinin asıl nedenleri arasında sayılamaya çağrı yolundaki görüşler tartışılmıştı (fakat bkz. Böl. 5, not 1). II. Valentiniyanus zaten zorbalığa karşıydı. Kuşkusuz, Batı İmparatorluğu'nda gereğinden fazla merkezileşme vardı. Bu, aşırı masraflı, talepkâr devlet sistemine karşı yabancılaşma yaratıyordu. Halbuki onun yerine konulabilecek kent meclisleri (*decuriones, curiales*: bkz. ileride) ve bölgesel ya da yerel *comitiva* da çekici değildi. 458 yılından sonra İmparator olacak doğal varis bulunmaması çöküşte önemli bir etkidir. Yasa ihlalleri artmıştır. Genellikle çok fazla şiddet vardı. Üstelik yerel aristokrasiler de -her ne kadar üyelerinin bazen dünya işlerinden el çektikleri olmuşa da- pek masum değildi. J.B. Bury (*Quarterly Review*, 192, 1900, s.129 ve dev.) şöyle demişti: 'Soylular paralarını toprağa yatırıyorlardı; bu da sanayinin geri kalmasına, küçük çiftçiliğin yok olmasına ve bazı kişilerin elinde çok büyük topraklar toplanmasına yol açtı [bu ise birçok kenti söndürdü]... böylece... bu durum İtalya'yı ekonomik yıkıma götürdü.' O. Seeck'in ırkların karışması görüşü günümüzde geçerliliğini yitirmiştir: Nüfus azalmasının (not 24) salt ekonomik açıklamaları da (not 25) kuşku götürür. Marksistler, çöküşün nedeni olarak kölelerden çok fazla söz etmişlerdir; daha önce sayıları çok daha mı fazlaydı? E. Gibbon'ın, *Decline and Fall of the Roman Empire* kitabı aydınlatıcıdır. *Coloniallar* en özgün kırsal kesini topluluklarıydı. Fakat *colonistan* (yerleşmeciden) Ortaçağ toprak kölesine doğrudan geçilmemiştir. Tarım çok önemliydi. G. Alföldy, *The Social History of Rome* (gözden geçirilmiş basım 1988; 1975, 1985), s.190 ve dev., 201 ve dev., *curialleri* orta sınıf diye görmenin doğru olup olmadığını sorgular; onlar hakkında genelleme yapılmamalıdır (s.224,not 222; fakat bkz. Böl.5, not 3).

2. A. Ferril, *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation* (1983, 1988), s.166, 168. Ferril'in 'utanç' dediği şey, Ren Irmağının karşı kıyısından 406 yılının son günü yapılan saldırıdır. Bu saldırı Honorius'un batı hükümdarlığına rastlar. Zaten onun döneminin belirgin çizgisi Germen akınlarıyla uğraşmak olmuştur. 410 yılı konusunda ayrıca bkz. E.R. Chamberlin, *The Sack of Rome*, New York (1979); kilise adamlarının korku dolu tepkileri konusunda bkz. Böl. 4. I. Alaric kenti yağmaladıktan sonra güneye doğru ilerledi ve öldü. Aquitania'da Ordusundan kalanlar konusunda bkz. Ek 2. Ayrıca bkz. T.S. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome* (1994); P. Heather, *Goths and Romans* (1994).

3. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602* (1964), s.1025; bkz. R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1960), s.156. Augustinus konusunda bkz. Kaynakça.

4. Bkz. Gibbon, *Decline and Fall*, Böl.34.

5. Gibbon (*Decline and Fall*), Alaric'in yerine geçen kişiden 'Adolphus' diye, Haywood ve bazıları Athaulf olarak söz ederler. 415 yılında öldürülmüştür.

6. F. Lot, *The End of the Ancient World* (1931), s.207 ve dev. Jordanes altıncı yüzyılda yaşamış ve Yunanca yazan bir tarihçidir. Cassiodorus'un (yaklaşık 490-583) *Historia Gothica* yapıtını *Getica* adlı kitabında özetlemiştir. Jordanes belki bir Gottu. Kitaplarını İtalya'da mı yoksa Konstantinopolis'de mi yazdığı bilinmemektedir. Bkz. Jordanes, *Histoire des Gothes: aux origines de l'Europe* (Fransızca çev. 1995).

7. Procopius, III, iii, 15, bkz. S. Perowne, *The End of the Roman World* (1966), s.81. Procopius 500 yılı dolaylarında Caesarea'da (Kaisareia, Filistin) doğmuş Yunanlı bir tarihçidir. En önemli yapıtı *History of the Wars of Justinian* (bkz. Ek 3) adını taşır. Ayrıca, katı ve keskin yargıların olduğunu *Secret History* adlı kitabı vardır. Bundan başka bkz. A. Cameron, *Procopius* (ciltsiz), 1996 ve Kaynakça (Yunanlı yazarlar).
8. Bkz. J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire* (1958 bask.)I, s.299. III. Valentinianus'un bir sonraki imparator Petronius Maximus (455-6) tarafından kışkırtıldığı söylenmiştir.
9. Ayrıca bkz. Ek 2.
10. R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire* (1990), s.207.
11. Gaiseric etkisi altında 455 yılı (bkz. Ek 2). Batı İmparatorluğu'nun bu son yirmi yılı için bkz. C. Scarre, *Chronicle of the Roman Empire* (1995), s.231 ve dev:

III. Valentinianus'un yerine Petronius Maximus geçti. Varlıklı bir senatör ve İtalya aristokrasisinin önde gelenlerindendi. Zenginliği askeri birliklerin desteğini sağlamıştı. Fakat on bir hafta sonra bir Vandal saldırısı sırasında Roma'dan kaçmak isterken öldürüldü. Vandallar [Ek 2] 429 yılında denizi aşır Kuzey Afrika'ya geçtiler ve güçlü bir krallık kurdular. Oradan İtalya yarımadasına akınlar yapabileceklerdi. 455 yılı Haziran'ında Roma'yı ele geçirdiler ve iki hafta boyunca kenti yağmalayıp İmparatoriçe Licinia Eudoxia'yı (Valentinianus'un dul karısı) iki kızıyla birlikte cariye olarak götürdüler. Bu olaydan sonraki imparator İtalya'da değil, Galya'da tahta geçti. Avitus adındaki bu kişi 455 yılı Temmuz'unda sarayının bulunduğu Tolosa'da (Tulûz) imparator ilan edilen Vizigot kralı II. Theoderic'in dostu ve onun atadığı bir kişiydi. Ne var ki, ertesi yıl Süevler ordusunun komutanı Ricimer Ravenna'da başkaldırdı. Avitus savaşmak üzere harekete geçtiyse de 456 yılı Ekim'inde Placentia'daki [Piacenza] çarpışmada esir alındı. Ricimer onu Placentia piskoposu atayıp yolundan uzaklaştırdı ama, Avitus kısa süre sonra Galya'ya kaçmak zorunda kaldı ve çok geçmeden de öldü. Avitus'un safdışı bırakılıp öldürülmesini izleyen on sekiz aylık bir ara dönem yaşandı. Seçkin bir senatör olan Majorianus 457 yılı Aralık ayında resmen görev başladı. Zamanla Ricimer, Majorianus'un artan gücünden rahatsız oldu ve devirmeye karar verdi. Ağustos 461'de Galya'dan dönmekte olan Majorian, Ricimer tarafından esir alındı ve işkenceden geçirilip başı kesildi. Ricimer, ondan sonra kendi halinde bir senatör, Libius Severus'u, III. Severus adıyla imparator yaptı. Ancak, Ricimer'in de kukla-imparatorunun da sözü İtalya yarımadasının ötesinde pek geçmiyordu. İtalya'da bile Kuzey Afrika'dan gelen Vandallardan rahat yoktu... Nisan 467'de Anthemius imparator ilan edildiye de, Temmuz 472'de Ricimer Roma üzerine yürüyerek Anthemius'u esir alıp öldürttü ve onun yerini Romalı bir soylu olan Olybrius'a verdi, fakat kendisi Ağustos 472'de, Olybrius ise aynı yılın Kasım ayında öldüler. Gerçek güç, Burgundiyalı bir prens olan Gundobad'ın eline geçti. O da 473 yılı mart ayında kendi kukla-imparatorunu, Glycerius'u atadı... Ancak 474 haziranında Doğu İmparatoru Zenon İtalya'ya Iulius Nepos adında yeni bir aday gönderince Glycerius kaçtı. Iulius Nepos da bir yıl sonra ordusunu komutanı Orestes tarafından devrildi. Bu komutan, tahta oğlu Romulus Augustulus'u geçirdiyse de her ikisinin de elinde gerçek güç yoktu. Gerçek güç artık Roma ordularına egemen olmuş paralı Germen askerindeydi.

476 yazında Germenler son bir darbeyle İtalya topraklarının üçte birini istediler. Orestes bu isteği reddedince öldürüldü ve oğlu da tahttan indirildi. 4 Eylül 476 günü on altı yaşındaki Romulus Augustulus İmparatorluk görevinden feragat ederek kendisine bağlanan aylıklı Napoli Körfezine çekildi. Romulus Augustus'un feragatıyla bir zamanlar 'büyük' bir görev yeri olan taht, bir daha doldurulmamak üzere boşalıyordu.

12. Odoacer'in (Odovacar) kökenleri tartışmalıdır: Bkz. A.M. Rollins, *The Fall of Rome: A Reference Guide* (1983). Skyros Adasından bir Germen miydi? Yoksa babası Hun muydu? Perowne, *End of the World* adlı yapıtında (s.95) hoşgörülü ve çalışkan bir kişi diye söz eder. Arius mezhebinden olmasına rağmen papaya saygı göstermiştir. Ostrogot Theoderic (Theodoric) tarafından tahttan indirilip öldürülmüştür. Onun hakkında bkz. B. Saitta, *La civiltà di Teoderico* (1944); A. Garcia, *Teodorico e Bizanzio* (1994). İmparatorluk sonrası yöneticilerin yasal konularıyla ilgili olarak bkz. A.H.M. Jones, *Journal of Roman Studies*, 52, 1962, s.12, J.F. Matthews, *Journal of Roman Studies*, 58, 1968, s.165 ve dev. Genel olarak Gotlar için bkz. H. Wolfram, *History of the Goths* (1988); P. Heather, *Goths and Romans 332-489* (1994). Ayrıca bkz. Böl. 7.
13. Haywood, *Myth of Rome's Fall*, s.262; ayrıca bkz. s.156.
14. D. Kagan, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1912), s. vii ve dev.
15. Grant, *Fall of the Roman Empire*, s.vii
16. a.g.e., s. xii. Yoksa birçoklarının (örn. Almanlar) yaptığı gibi 'dönüşüm' mü dememiz gerekiyor? Bkz. L: White (der), *The Transformation of the Roman World* (1966); Ferril ise bu konuda kuşkuludur (*Fall of the Roman Empire*, s.160 ve dev.). Hiç değilse Latin dili yaşamını sürdürmüştür.
17. W.E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome* (1968), s.254 ve dev.
18. B. Adams, *The Law of Civilization and Decay* (1879, 1943)
19. P. Llewellyn, *Rome in the Dark Ages* (1971, 1993), s. 22 ve dev.
20. G. Matthew, *Byzantine Aesthetics* (1963), s.52; ayrıca bkz. C. Lucas, *Journal of Roman Studies*, 30, 1940, s.72.
21. P. Brown, *The World of Late Antiquity* (1971), s.36.
22. Grant (*Fall of the Roman Empire*) tarafından alıntılanmıştır: s.69 ve dev., özellikle. s.77.
23. a.g.e., s.22 ve dev. A. Cameron, (*The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600* [1993], s.45, 47) Roma'nın çöküşüne içten kaynaklanan, fakat tümüyle ekonomik olmayan bir neden gösterir:

Roma yönetiminin zaman zaman uğradığı [birbirinden ayrı] istilalardan çok, batı eyaletlerinde yavaş fakat sürekli kültür aşınmasının olduğunu gösteren yeterince kanıt vardır. Elbette, o zamanın yazarları bu süreci böyle yorumlamıyorlardı. Onlar etnografik ve kültürel önyargıların etkisindeydiler ve abartılı bir 'barbarlar karşısında Romalılar' tablosu çiziyorlardı.

Gelenekler ve politikaya dayanan açıklamaları olayları geniş bir perspektiften aydınlatmaya uygun değildi. Uzun vadeli değişimlerin çoğu yönetimin iradesi dışında geliyordu. Yine de zamanla bölgelerin İmparatorluk yönetiminden kopması herhangi bir siyasî olaydan çok, bu değişikliklerden kaynaklanıyordu; üstelik denetim güçsüz bir Batı İmparatoru'ndan, çok uzaklardaki Konstantinopolis yönetiminin eline geçtikten sonra.

24. a.g.e., s.xii. Perowne, *End of the Roman World*, s.94 ve dev. Diğerleri gibi nüfusun azalması üzerinde durmaktadır. Odoacer'in katıldığı Ariuşçuluk mezhebi için bkz. Böl. 9.

25. Fakat Cameron, iktisadi tarz bir çözümlü (bkz. ana metin) abartılı ya da yanlış bulur. (*Mediterranean World*, s.241):

İkincil kaynakların önemli bölümü Roma İmparatorluğu'nun geç dönemini parçalanma sürecinde, istikrarsız, üretimi yetersiz ve tüketicisi (ordu, kilise, memur takımı) gereğinden fazla bir ekonomik sistemle, hatta gereğinden ağır vergilerle ya da uygun olmayan bir vergi sistemiyle gösterir.

Bu, karışık ve düşsel bir öyküdür. Bkz. s. 82, 91, 93, 97 ve dev., 212 ve dev., not 2. Yazar 476'yı 'olaysız yıl' diye göstermeye kadar gider. Halbuki bu konuda birçok kimsenin, örneğin nümizmatların (sikke uzmanları) onunla aynı görüşte olmasını bekleyemeyiz. Başkaları da aynı yılı 'bir dönüm noktasının yaratıldığı yıl' diye nitelemişlerdir. O çağın yazarlarıysa her ne kadar Roma'ya 'eski çağın eşiğinde' deme eğilimindeyseler de, kentin atlattığı badireleri anarak iyimserlikle güven tazeliyorlardı. Bkz. *Ancient*, 4, Şubat 1997, s.22 ve dev.

26. Papa, artık Roma'nın olduğu kadar tüm batı dünyasının da en önemli kişisiydi. Papaların Bizans'a karşı koymaları uzun bir öyküdür. Kitabın sonuna papaların listesi eklenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Roma Kilisesi Roma İmparatorluğu'nun hayaletiydi ve mezarının üzerinde oturuyordu. Bkz. F. Dvornik, *Byzantium and the Roman Primacy* (1964); C. Falconi, *Storia dei Papi*, 4 cilt (1967-70); C. Rendina, *I Papi: storia e segreti* (1983) ve Böl. 6, not 22, 23.

27. Jones, *Later Roman Empire*, s.1026 ve dev.

28. E.A. Freeman, *Western Europe in the Fifth Century* (1904), s.101 ve dev.

29. Perowne, *End of the Roman World*, s. 94 ve dev. Perowne'un bahsettiği nüfus azalması sorunu tartışma konusudur (bkz. Yukarıda, not 1). Perowne, T. Hodgkin'den alıntı yapmıştır: *Theoderic the Goth: The Barbarian Champion of Civilization*, s.165.

5 Maliye ve Ordular

1. M. Grant, *The Fall of the Roman Empire* (1976, 1990, 1996), s.53-6, 83, 85 ve dev. Gerek Batı, gerekse Doğu İmparatorluklarıncı Germen kabilelerine ödenen paralar oldukça yüksek bir meblağa ulaşmıştı. Her iki İmparatorlukta enflasyon oranı konusunda çok tartışılmıştır, fakat enflasyon kaçınılmaz şekilde sürüp gitmiştir. Sonunda 'bir zaman geldi, tefecilerin emdiği kan toplumu öylesine yıprattı, yıktı ki, başkentten sınırlara külçe altın ve gümüş akışı kesildi' (B. Adams, *The Law of Civilization and Decay* [1895, 1959], s.43): Yoksullaşma hakkında bkz. Ambrosius (yaklaşık 339-97) ve Salvianus (yaklaşık 400-470 sonrası) varlıklıların yoksullara karşı tutumunu eleştirmişlerdir (fakat yoksullardan hain diye kuşkulandırılması da söz konusuydu): Septimius Severus'un (193-211) çok geniş topraklara el koyması ve bunun sonucundaki merkezileşme öldürücü bir darbe olmuştu. Aşırı vergilendirme (vergi mükellefinin parası yetmezse aynı ödetme ya da zorunlu çalıştırma yollarından birine gidilirdi) yeni bir şey değildi ama baskısı gittikçe artıyordu. Artan bir başka şey de eşkıyalıktı, bu da yaygın bir güvensizlik ortamı yaratmıştı. I. Anastasius Doğu'da vergi durumunu hafifletmişti. Çok zengin aileler bulun-

masına karşın, kentlerden toplanan vergi genellikle çok değildi. (Kartaca'yı bunun dışında tutmak gerekir. Çıkan ayaklanmalara karşın, orası daima refah içindeydi; Ek 2). Yerel kaynaklardan bürokrasiye sürekli para akıyordu. Bağışlara ve fiyat artışlarıyla ilgili ikramiyelere de çok harcama yapıyordu. Ticaret ve sanayi geriliyordu. Belki de batı halkı tümüyle çöküyordu (halbuki doğuda çöküntü o oranda değildi). Doğuda dahi mali tükenme ve belirsiz bir ortamın olduğu söylenebilir. Hatta doğu senatörlerinin mücevherlerini sattıkları yazılmıştır. Bkz. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy AD 300-1450* (1985); Fakat aynı zamanda bkz. Böl. 4, not 1. Rahipler ve rahibeler, iyi bir maliye politikasının başarıyla yürütülmesini engellediler; bkz. Böl. 3.

2. P. Brown, *The World of Late Antiquity* (1971), s.43 ve dev.

3. *Curiales* (orta sınıf kent kurulu üyeleri) iki ateş arasında kalmıştı: mensup oldukları düşük sınıf onları baskıcı olarak görüyor, patronlarıysa gelirleri yetersiz bulup saldırıyorlardı. Fakat bkz. Böl. 4 not 1.

4. Grant, *Fall of the Roman Empire*, s.31 ve dev., 35, 37 ve dev., 46 ve dev.; P. Southern ve K.R. Dixon, *The Late Roman Army* (1996). Askere alma işi ilk zamanlarda olduğu gibi günün gereksinimlerine göre yapılıyordu. Nolalı Paulinus (353/4 - 431) buna karşıydı. En çok asker toplanan bölge İtalya'dan Aşağı Tuna'ya kaymıştı. Artık asker ve subayların çoğu Germendi (*foederati* ya da başka biçim altında), bazıları ise Hundu. Çok sayıda paralı asker vardı. Bağışlara ve ikramiyelere karşın askerler yeterli düzeyde kazanamıyorlardı. Sivillerin sırtından geçinmek zorundaydılar. Siviller de onlardan çok korkuyorlardı. İşleri kentlerde düzeni sağlamak (bkz. Giriş, not 3) ve yerel ayaklanmaları bastırmaktı. Asker sayısı üzerinde tartışılırsa da ilk dönemlerdekinden çok daha fazlaydılar. Ayrıca bazı serkeşlikler bir yana, işlerinde daha iyiydiler. Ekonomi ise bu askerlere dayanabilecek güçte değildi. Askerler için İmparatorluğu hem yaptılar, hem de bozdular denilmiştir (M. Cary, *History of the Roman World* [2.bas., 1954], s.771-81; ayrıca bkz. M. Chambers, *The Fall of Rome: Can It Be Explained?* [1963], s.110). Gallienus (260-8), süvari sınıfını kurarak orduya güçlü bir nitelik kazandırmıştı. I. Büyük Constantine (306-37) de askerleri vurucu güç ve sınır gücü (bunun için ona barbar yanlısı denmiştir) olarak ikiye bölmüş ve sivil yönetimi de ordu komutanlığından ayırmıştı. I. Theodosius'u da orduya tanıdığı 'liberalizm'den ötürü eleştirmişlerdi. Askeri düşünce (savaş makineleri çalışmaları da dahil), öncelikle savunma amaçlıydı. Silah işçileri ayaklandılar ve greve gittiler. Doğu İmparatorluğu'nun beşinci yüzyılda düzenli ve sürekli bir donanma bulundurup bulundurmadığı belirsizdir. Arcadius (395-408)'un savaşçı nitelikleri olmadığı için Synesius'un (yaklaşık 370-413) alaylarına hedef olmuştur. Dönemin sikkeleri askeri zaferleri vurgulamaktadır. A. Cameron (*The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*) [1993], s.10), Batı İmparatorluğu'nun çöküşünden sorumlu tutuluşunu kabul etmediği İmparatorluk ordusu hakkında düşüncesini şöyle özetler:

Beşinci ve altıncı yüzyıllarda çeşitlilik gösteren belirli yerlerde konuşlanmış veya dağılmış durumda olan Roma ordusu ya da orduları, daha önceki dönemlerinkilerden çoğu zaman öne sürüldüğü gibi yetersiz olduğu saptanmamışsa da, donanım da dahil olmak üzere farklıdır.

Ordunun artık barbarları ülke dışında tutmakta etkili olup olmadığı, eğer etkili değilse, bunun nedenleri dönemin tarihçilerince olduğu kadar bugünün tarihçilerince de tartışılmıştır.

Bkz. R. Collins, 'The Disappearance of the Roman Army' (*Early Medieval Europe, 300-1000*). Ordu, vergi tahsildarlarının toplanan paraya yakın olmalıydı. Cameron ordunun savunmak zorunda olduğu sınırların genişliği üzerinde durmaktadır. Yine de Sozomen (öl. yaklaşık İ.S. 450) başkalarının da komutanlık yapabileceğini söyleyerek imparator olmak için gerekli niteliklere komutan olma koşulunu almaz.

5. R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* (1988), s.204.

6 Doğu ve Batı

1. M. Grant, *The Fall of the Roman Empire* (1976, 1990, 1996), s.115-18, 121. Gratian, Batı'da 375'ten 383'e kadar yönetimde kaldı. İspanyol Magnus Maximus'un 383 yılında Batı'da başlattığı ayaklanma 388 yılına kadar sürmüştür. Önce I. Theodosius tarafından tanınmıştır. Stilicho 408 yılında öldürülmüştü. Stilicho ise Rufinus'u 395 yılında öldürtmüştü. Batı ile Doğu'nun -en çok da Illyricum bölgesinin hangisine düşeceği konusundaki- kötü ilişkilerinde Stilicho'nun sorumluluğu olup olmadığı, varsa bu sorumluluğun kapsamı üzerinde epeyce tartışılmıştır.

2. G. Downey, *The Late Roman Empire* (1969), s.72. Ayrıca doğuda Hellenistik gelenek daha güçlüydü. Bkz. Kahrt ve Sherwin-White (der.), *Hellenism in the East* (1987). Doğu İmparatorluğu'nda da herşey yolunda gitmiyordu; örneğin yalnız bürokrasi değil, aynı zamanda iltimas ve akraba kayırma da vardı (örn. vali Anthemius'un ailesi lehine yapılanlar). Devletin üstünlüğü her yerde kendini kabul ettirirdi (N.H. Baynes, *The Byzantine Empire* [1925], s.240 ve dev., 83).

3. M.T.W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire* (1972) bu konuda aydınlatıcı bilgi verir.

4. R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire* (1990), s.210, 217; ayrıca bkz. R.M.Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1958), s.165, 159. Hun İmparatoru Attila 447 yılında Bizans için büyük bir tehditti: bkz. G. Young, *Constantinople* (1992), s.33 ve dev.; bkz. 1996 Aquileia Konferansı (*Attila e gli Unni*). Doğu İmparatoru II. Theodosius'tan (not 8) para almış mıydı? Marcianus ona bir daha para vermeyi reddetmişti (bkz. Böl. 7, not 5).

5. Gainas, Doğu'nun düzenli ordusundan sorumluydu. Belki bu görevi Stilicho'nun yalnızca kağıt üzerindeki komutanlığı altında yürütüyordu (bkz. yukarıda not 1). Barbarların Batı'daki üstünlüğüne Doğu'da geçici bir durum diye bakılsa da Doğu ordusunda bile ezici çoğunluk bir süre Gotlara geçmişti. Germen Fravitta'nın patriğin yardımıyla bu işi yaptığını söylenmişse de, Gainas'ın nasıl olup da Bizans'tan çıkartıldığını tam olarak bilmiyoruz. *The End of the Ancient World* [1931] adlı yapıtta (s.220) F. Lot daha sonraki bir gelişme için 'kurnaz siyaset' der. Gainas'ın yardımcısı Tribigild hakkında bkz. E.A. Thompson, *Romans and Barbarians* (1982), s.296, not 16.

6. Halbuki bu kavimlerin 'güvensiz biçimde yerleştikleri' vurgulanmıştır.

7. Bkz. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, (1964), s.688 ve 710.

8. Downey, *Late Roman Empire*, s.81. Birçok şey Hunların ciddi tehdidi altındaki Doğu İmparatoru II. Theodosius'un Attila'ya Doğu İmparatorluğu yerine Batı'yı istila etmesi için gerçekten rüşvet verip vermediğine bağlıdır (not 4). II. Theodosius'un başlangıçta geçici bir hevesle Batı'yı yönetmeye kalktığını yazarlar olmuştur.

9. Grant, *Fall of the Roman Empire*, s. 116 ve dev. Doğu İmparatorluğu'nun coğrafi konumunun daha uygun ve gerek kentlerinde, gerekse kırsal kesim-

minde daha rahat bir ortamın olduğu doğrudur. Fakat Batı'daki gibi Doğu'da da bürokratlar vardı (a.g.e., bkz. yukarıda not 2). Doğu'da 200,000 civarında *curiales* (*decurionlar*, kent danışmanları) görev yapıyordu ve zorlamalar söz konusuydu; yaşama sürdürmenin toplumsal bedeli çok yüksekti. Fakat Doğuların morali çok işe yarıyordu. (bkz. P. Whitting, *Byzantium* [1968], s.3). İmparatorluklarını Tanrı'nın bahsettiğine ve koruduğuna inanıyorlardı. Norman Baynes'a göre Doğu İmparatorluğu'nun tek bir devlet oluşu aşırı derecede merkezileşmiş olsa da, ki bu Batı'nın çökmesinin nedenlerinden biriydi- onu kurtaran faktör olmuştur.

Doğu Roma için genellikle denilebilir ki; Doğu Roma dilde, edebiyatta, teolojide ve kùltlerinde Yunanlıydı ve bu olgu bilincine iyice işlemiştir. Hukukunda, askeri geleneklerinde, diplomasisinde, vergi yöntemlerinde ve devletin üstünlüğünü daima ayakta tutmasında ise Romalıydı...

Doğu'da, tüm otoritenin ileri derecede merkezileştiği tek devlet varken, ortaçağın Batı Avrupa'sında ise çok sayıda küçük devlet vardır.

(Baynes, *Byzantine Empire*, s.237 ve dev.)

Doğular da ezici vergi yükü altındaydılar ama anlaşıldığına göre onlar daha eşitlikçi yolla bunun üstesinden gelebiliyorlardı (a.g.e., s.240). Gainas için bkz. yukarıdaki açıklamalar, not 5.

10. Tribigild için bkz. yukarıda not 5.

11. Bkz. Kaynakça ve yukarıda Böl.4.

12. Constantine için, bkz. M. Grant, *Constantine the Great* (1993), s.225.

13. S. Perowne, *The End of the Roman World* (1966), s.70 ve dev.

14. Grant, *Fall of the Roman Empire*, s.131.

15. Üstelik İtalya gittikçe çöküyordu; bkz. Böl.4.

16. Bu konuda çok çeşitli kitaplara başvurulabilir. Özellikle: A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (1944, 1966); R.N. Frye, *The Heritage of Persia* (1963, 1966); P. Freeman ve D. Kennedy (der.) *The Defence of the Roman and Byzantine East* (1986), s.677 ve dev.; Wilson ve A. McBride, *Rome's Enemies 3: Parthians and Sassanian Persians* (1986). Persler Akhamenidler döneminin altın çağı altıncı yüzyılda yaşanmıştır: En parlak dönemi 534 yılında Bizans'a gelen I. Husrev dönemidir. Roma ve Pers İmparatorlukları arasında yoğun ilişki vardı. Geç Roma yontularında Pers yontularıyla benzerlikler bulunur. V. Vahahran'ın ve Firuz'un gümüş yaldızlı tabaklarıyla ilgili olarak bkz. J.P.C. Kent and K. S. Painter, *Wealth of the Roman World AD 300-700* (1977), s.146, not 307, 147, not 308. O dönemin zarif Sasani gümüşleri için s.149, 152. V. Vahahran, Hira (Kufa'nın güneyi) Araplarından yardım almıştır. Doğu Roma İmparatoru I. Leon da bir Arapla, Emirül Kays ile yakın dosttu. I. Leon Mezopotamya'da Nicephorium-Callinicum (bugünkü Raqqa, Suriye) kentini yeniden kurmuş ve adını Leontopolis koymuştur. Genel bilgi için bkz. H. Elton, *Frontiers of the Roman Empire* (1996).

17. V.C. Bullough, *Journal of Conflict Resolution*, 7, 1963, s.55-63. Doğu Roma ile Persler arasındaki savaşlar genellikle kuşatmalarla geçirdi. Barışın 'ödemeye değer' bedellerinden biri-savaşın bir yararı olmadığına göre- (F. Stark, *Rome on the Euphrates* [1967]) dördüncü yüzyılın sonlarında Armenia'nın bölünmesidir. II. Theodosius'un I. Yazdagird'e gösterdiği dostluk konusunda bkz. M. Casa, B. *Gentili Festschrift* (1993). Aelia Eudoxia 422 yılında Perslere karşı kazanılmış zaferi yücelten bir şiir yazmıştı. Fakat Persler I. Anastasius ve I. Kavad zamanında Doğu İmparatorluğu'na saldırılarını yenilemişlerdi

(502). Anastasius, Nisibis (Nusaybin) yakınlarında Dara'yı (Anastasiupolis) onlara karşı bir üs olarak kurdu (505-7). Bkz. J. Curtis, *Ancient Persia* (1980). 18. R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire* (1990), s.226 ve dev. Ravenna'da Doğu İmparatoru Zenon'un (474-91) sikkeleri basılmıştır, a.g.e., s.264.

19. Doğu İmparatorluğu, Roma'yı ne dereceye kadar kurtarabilirdi de, bunu yapmamıştır? Bu sorun üzerinde çok tartışılmaktadır. Bkz. N. Clive and P. Magdalino, *Rome and Byzantium* (1977), s.29. II. Theodosius ve Honorius, üzerinde GLORIA ROMANORVM yazan ortak sikkeler bastırmışlardır. Doğu'nun vergi gelirlerinin Batı'ya destek olduğu yolundaki varsayımı destekleyecek doğrudan bir kanıt yoktur (A.M. Rollins [der.], *The Fall of Rome: A Reference Guide* [1983]). Batı, Doğu'dan gelecek sürekli bir yardıma güvenemezdi (J.J. Sanders, *History* 48, 1963, s.17). Ancak, Doğu'nun yapabileceği kadar yardımı sağladığı da ileri sürülmüştür (W.N.Bayliss, *The Political Unity of the Roman Empire during the Disintegration of the West AD395-459*). 410 yılında Roma yağmalandığında Konstantinopolis'de üç gün yas ilan edilmişti; 467 yılında iki ordu Vandalların başı Gaiseric'e karşı -başarısız olacakları- güçlerini birleştirmişti. Fakat, Batı İmparatoru Anthemius'un (467-72) atanmasındaki gecikme en çok Doğu İmparatoru I. Leon ile görüşmelerden kaynaklanmıştır. Ricimer ikna etmeye çalışmış ama başaramamıştı. Leon, hiçbir zaman Majorianus'u (457-61) resmen tanımamıştı; o, kendi adayı Anthemius'u istiyordu. Her ne olursa olsun Doğu ile Batı arasındaki ayrımları vurgulama çabaları abartılmamalıdır (R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* [1988], s.246, not 75). Fakat bütünüyle ele alınırsa bu dönem hakkındaki bilgimiz çok yetersizdir. Jones, *Later Roman Empire*, s.1026).

20. A. Ferril, *Fall of the Roman Empire: The Military Explanation* (1986, 1988), s.159 ve dev. Roma ile Bizans Kilisesi'nin ilişkileri zaten iyi değildi; Zenon'un *Henotikon*'u (481/2) ise aradaki çatlağı (bkz. aşağıdaki not) daha da büyütülmüştür. Bkz. Baynes, *Byzantine Empire*, s.82 ve dev. Ve F. Dvornik, *Byzantium and the Roman Primacy* (1964).

21. Ferril, *Fall of the Roman Empire*. (Nepos tahta Doğu İmparatoru Zenon'un desteğiyle Glycerius'u indirerek geçmişti.) Ayrıca bir sorun daha vardı:

Doğu imparatorları sapkınlığı benimser aynı zamanda da Batıyla birlikteliğini yürütürken, Suriye ve Mısır'daki muhalefete nasıl hoş görünebilirlerdi? Zenon'un *Henotikon*'u doğu kiliselerini birleştirmişti ama, bunun bedeli Kilise'nin Roma'dan ayrılması olmuştur. Yürekten bir Mono-fizit olan I. Anastasius'un yönetimi süresince bu çatlak hiç onarılmadı.

(Baynes, *Byzantine Empire*, s.82)

22. M. Chambers, *The Fall of Rome* (1963), s.5. Bizans'ın ara sıra caydırıcı davranmasına karşın - 517 yılında I. Anastasius'u ziyaret eden heyetteki birçok ayrılıkçı topluluktan Roma ancak bir tanesiydi- papanın istekleri ve gücü, Batı yönetiminin zayıflamasına koşut olarak artıyordu. Bkz. Böl.4, not 26 ve aşağıdaki not.

23. J. Randers-Pehrson, *Barbarians and Romans* (1983), s.203. O dönemin papalarının listesi kitabın sonunda verilmiştir.

24. G. Alföldy, *The Social History of Rome* (gözden geçirilmiş baskı 1988 [1975], s.219).B. Singleton, 'Italy in the Early Christian Period' (konferans, 1997).

7 Doğu İmparatorları

1. Batı'da, Honorius, söylendiği kadar olmasa da (Böl.4) zayıf biriydi, III. Valentinianus dinamik bir kişiliğe sahip olmasa da, hiç değilse uzun bir süre tahta kalmış ve hanedanı sürdürmüştü. Majorianus (475-61) yetenekliydi ama, doğunun desteğine karşın Carthago Nova'da (Cartagena) Gaiseric komutasındaki Vandallar karşısında büyük bir yenilgiye uğradı ve (Ek 2) German başkomutanı Ricimer tarafından öldürüldü. Doğu İmparatoru I. Leon Batı'daki Libius Severus'u (461-5) belki hiç resmen tanımamış, Anthemi-us'u (467-72) tanımakta da çok yavaş davranmıştı. Fakat bu dönemin tümüyle ilgili kaynaklarımız yetersizdir.

2. M. Cary, şu yapıt içinde: M. Chambers (der.), *The Fall of Rome* (1963), s.103.

3. M. Grant, *The Fall of Roman Empire* (1976, 1990, 1996), s.120-3. II. Theodosius yasası için bkz. C. Pharr, *The Theodosian Code* (1952). II. Theodosius'un dönemi imparatorun kişisel güçsüzlüğüne karşın bir sağlama dönemi olarak görülür. I. Leon'a (457-74) gelince, acaba imparator batıyı kurtarmayı gerçekten istemiş midir? Bkz. Böl. 5. III. Valentinianus'un dönemleri çok kısa ömürlü olan iki ardılı Petronius Maximus (455) ile Avitus'tur (455-6). Attila, Doğu'yu bırakıp da Batı'ya saldırmadan önce yetmiş Doğu sitesini yakıp yıkmıştı. Doğu'nun önde gelen kişilerinden Eutropius (sürgün yılı: 398) ile ilişkileri konusunda bkz. A. Ferrill, *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation* (1988), s.177, not 152.

4. E. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88), Böl. 36.

5. Marcianus'un 'Attila'ya demir veririm, altın vermem' dediği söylenir. Batı İmparatorluğu'yla ilgilenmiştir ama tahta çıktığında Batı'yı kurtarmak için iş işten geçmişti. Reformcuymdu, fakat kurallara fazlaca bağlı bir reformcu. Örneğin, vergi yükünün hafifletilmesinde aristokratları kayırmıştır. 451 yılında Khalkedon'da toplanan Konsülde İskenderiye'ye karşı Konstantinopolis'e öncelik verilmesini sağlamıştır. R.A.G. Carson (*Coins of the Roman Empire* [1990], s.210) Marcian'ı över. Krş. Gibbon, *Decline and Fall*.

6. R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1960), s.170; krş. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602* (1964), s.218.

7. Gibbon, *Decline and Fall*.

8. Doğu İmparatoru I. Leon'un tahta çıkışında ilk kez askeri âdetlere uygun tören yapılmıştı. Isaurialılar ve Küçük Asya için ayrıca bkz. Giriş.

9. H. Goodacre, *A Handbook of the Byzantine Empire*, Böl. 1, *Arcadius to Leontius*, s.49. Kendisine bağlı görevliler arasında bir zamanlar I. Leon'un da bulunduğu Flavius Aspar (Ardaburius) Doğu'ya başkomutan unvanıyla yerleşmişti; oranın *magister militum*ı oldu ve Perslerle (441) Attila'yla (447-50) ve Afrika eyaletinde Vandallarla (431-4) savaştı. Marcianus'un döneminde gücünün zirvesine ulaşmıştı, ancak I. Leon tarafından görevinden uzaklaştırıldı.

10. Jones, *Later Roman Empire*, s. 22 ve dev., II. Leon -dendiğine göre- bir hafta süreyle İmparator olduktan sonra, Zenon, Illus'un desteklediği Leontius ve Basiliscus'un tahtı ele geçirme girişimlerine karşı mücadele etmiştir; bkz. Böl.8, not 10. Ostrogot Theoderic de 487 yılında Konstantinopolis üzerine yürümüş ancak Odoacer'i tahttan indirmeye yüreklendirilerek Batı'ya yöneltilmiştir. Zenon'un büyük hizmeti sorun yaratan Isaurialıların üstünlüklerine son vermesidir.

11. J.B. Bury, *The Later Roman Empire* (1958 bask.), s.390 ve 400.

12. *Henotikon* ve Monofizitler konusunda bkz. Böl.9.

13. J.D. Randers-Pehrson, *Barbarians and Romans* (1983), s.205. Kilise sürtüş-

meleri konusunda bkz. Böl.9. Ayrıca bkz. D. Brukke, *Athanasius and the Policy of Asceticism* (1995).

14. Jones, *Later Roman Empire*, s.232 ve dev.

15. J.J. Norwich, *Byzantium: The Early Centuries* (1989), s.182 ve dev. I. Anas-tasius başka bir sikkeden dönüştürerek bir *aes* (bronz) sikke basmıştır. Ayrıca gelir vergisini hafifleterek ('Sıkıntı Altını') ve kazanç vergisini (*chrysargyron*) kaldırarak tacirleri yüreklendirmiştir. Fakat asi bir Monofizit olan Got Vitalianus'a (öl. 520) da hoş görünmesi gerekiyordu.

16. Bury, *Later Roman Empire*, s.446 ve dev.

17. M. Cary, *History of the Roman World* (2.bask., 1954), s.771-81; krş. M. Chambers, *The Fall of Rome* (1963), s.103 ve dev.

18. Odoacer için bkz. yukarıda Böl.7, not 18, Böl.4, not 12.

19. Bkz. F. Lot, *The End of the Ancient World* (1931), s.241 ve dev.

20. I. Madach, *The Tragedy of Man* (1962); ayrıca bkz. S. Mazzarino, *The End of the Ancient World* (1966, 1959), s.179.

21. C.W.C. Oman, *The Byzantine Empire* (1892), s.16. Burgundia kralının oğlu Gundobad (öl.516) da güçlü bir Germen komutanıydı; bkz. Ek 2.

8 İmparatoriçeler

1. M. Grant, *The Severans* (1996), s.45.

2. Aradaki boşlukta Johannes (423-5) adında biri Batı tahtını ele geçirmiştir. Bu kişi, daha önce bir *primicerius notariorum*, yani başkâtipti. Aetius ona çok sayıda Hun askeri sağlamıştır.

3. 423 yılında konsül olan Flavius Constantius Felix 425 yılından başlayarak Doğu'ya *magister militum* atanmış ve III. Valentinianus'un sarayında önemli bir konuma yükselmişti. Bonifacius da Batılı bir komutandı; Afrika eyaletinde hizmet etmişti ve İtalya'ya dönmesi için verilen emri kabul etmiyordu. Vandalları, İspanya'dan Afrika'ya geçip III. Valentinianus'un yönetimine karşı yardıma çağırıldığı sanılmaktadır. Aetius'u yenmeye çalışırken aldığı yara sonucu ölmüştür.

4. Ravenna'daki Santa Croce şantiyerini Placidia yaptırmıştır. Orada adını taşıyan anıt-mezarda gömüldüğü söylenirse de, kesin değildir (Bkz. Böl.11). Ravenna'da, Roma'da ve Aquileia'da adına sikkeler basılmıştır. Baş figürünün bulunduğu gümüş bir külçe bulunmuştur (R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire* [1990], s.223). Ayrıca bkz. S.F. Oost, *Galla Placidia Augusta* (1968).

5. R.A.G. Carson, *Principal Coins of the Romans*, cilt III, *The Dominate AD 294-408* (1981), s.83, no.1540.

6. Attila'ya karşı zaferi Aetius kazanmıştı, ama savaşın nedeni 'Honoriana'nın akılsızlığı' idi; kardeşinin [Honorius] seçtiği kişiyle [Bassus, s.61] evlenmeye zorlandığı için Attila'ya bir mektup yazıp, kendi yüzüğünü göndermiş ve korumasını rica etmişti (A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602* [1964], s.194).

7. R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1960), s.160 ve dev. Meryem Ananın politikada önemli rol oynayan 'Theotokos' (Tanrının Anası) sanı, 431 Ephesos Konsülünde resmen kabul edilmişti. Politikadaki rolü konusunda bkz. K. Cooper, *The Virgin and the Bride: Idealised Womanhood in Late Antiquity* [1996]. Roma'daki Santa Maria Maggiore Kilisesi'ndeki mozaikte, Meryem Roma İmparatoriçesi olarak gösterilmiştir. Pulcheria Konstantinopolis'de üç tane kilise yaptırmıştır. Bunlar arasında Chalcoptatia'daki [Bakırcılar

Çarşısı] [480] Meryem Kilisesinin de bulunduğu sanılmaktadır. 451 yılındaki Khalkedon Konsülü'nün 'iki Nitelik' ilkesinin kabul kararını desteklemiş ve Papa I. Leo'nun yayınladığı *Tome* (Böl. 9, not 23) sorununa karışmıştır. Papa, Pontos, Asya ve Trakya Kiliseleri üzerinde Konstantinopolis'in üstünlüğünü öngören kararın bozulması için kendisine bir mektup göndermiştir. Ayrıca bkz. Böl.7, not 4.

8. Ayrıca bkz. K.G. Holum, *Theodosian Empresses* (1982), s.79 ve dev. Pulcheria'nın kiliseleri konusunda ayrıca bkz. Böl. 3, not 3.

9. Aelia'ya 'Eudoxia' mı yoksa 'Eudocia' mı denmesi gerektiği konusunda bkz. H. Goodacre, *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, Part I (Arcadius to Leontius)* (1928), s.26 ve dev. St John Chrysostom (Aziz Johannes Chrysostomus), saraydaki debdebeli ve pervasız yaşam biçiminden ötürü eleştirmiştir. Perslere karşı sözde kazanılmış bir zaferi yücelten şir yazmıştır. Arcadius'un karısı olan diğer Aelia Eudoxia ile karıştırılmamalıdır.

10. C. Diehl, *Byzantine Portraits* (1927), s.25 ve dev.

11. Aelia Verina adına basılmış sikkeler hakkında bkz. Goodacre, *Handbook*, s.43; Carson, *Principal Coins*, no 1628 ve dev. Verina, Zenon'a karşı ayaklanan (475-6) Basiliscus'un kızkardeşidir.

12. G. Young, *Constantinople* (1992), s.35 ve dev.; Jones (*Later Roman Empire*, s.230) da bu sahneyi anlatır.

13. Ariadne adına basılan sikkeler için bkz. Goodacre, *Handbook*, s.47; Carson, *Principal Coins*, s.102 ve dev., no 1657 ve dev. Üzerinde Ariadne'nin portresinin bulunduğu söylenen fildişi diptikten biri Floransa, diğeri Viyana'da olmak üzere iki kopya vardır. Ariadne için ayrıca bkz. Böl. 7, not 13.

14. C. Diehl, *Byzantine Portraits*, s. 6 ve dev., örn. Augusta Trevirorum'daki (Trier) bir Kutsal Kadınlar kabartması görüldü: Bkz. Böl. 12, not 4. Geç İmparatorluk döneminde kadınların rolü hakkında bkz. H. Foley, *Reflections of Women in Antiquity* (1981), A. Cameron ve A. Kuhrt, *Images of Women in Antiquity* (1983), R. Howley ve B. Levick (der.), *Women in Antiquity: New Assessments* (1996), G. Clark, *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Life-Styles* (1993), A.E. Hickey, *Women of the Roman Aristocracy as Christian Monastics* (1987), D.E.E. Kleiner ve S.B. Matheson, *I Claudia: Women in Ancient Rome* (1996).

181

9 D i n

1. Özellikle Atina, Thessalonika ve Roma'da ve devlet hizmetinde.

2. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602* (1964), s. 904 ve 957.

3. Roma'daki Paganların sayısı bilinmemektedir. (Güneşe tapma konusunda bkz. not 6). Fakat 400 yılı dolaylarında Gazze hâlâ çoğunlukla Pagan'dı. Carrahae'de (Altınbaşak) Paganlık sürüyordu. Geç Doğu Roma ve Bizans kültürünün temeli olan Hellenizmin konumu gözardı edilemez. Örneğin, Yeniplatoncular güçlüydüler. I. Iustinianus Atina Üniversitesi'ni kapattığında bazılarının Persler'e gittiği sanılmaktadır. Yeniplatonculuğa duyulan ilgi Geç Roma döneminde yeniden canlanmıştır. Ayrıca bkz. E. Herbert, *Pagan Religion* (der. J.A. Butler, 1996); T.F. Mathews, *The Clash of Gods* (1994, 1995).

4. Bu, 394 yılındaki Frigidus Irmağı (Vipacco) çarpışmasında olmuştur. Bu savaşta I. Theodosius, Batı tahtını ele geçirmeye çalışan Eugenius ile *magister militum* Arbogast'ı bozguna uğratmıştı; Arbogast savaştan sonra intihar etmişti. Eugenius resmen Hıristiyan olduğu halde, Paganlığın canlandırılmasına yakın bir tutumu vardı. I. Theodosius'un Paganlığa karşı çıkardığı ve sı-

kı hükümler taşıyan yasa da birleşmenin yararınaydı (bkz. G. Young, *Constantinople* [1992], s.32).

5. Augustine, Pagan tapınaklarının yıkılması taraftarıydı. Jerome da Tyre [Es-Sur] ya da Batanea [belki Nugra] kentinden bir Pagan olan Porphyry'yi (yaklaşık İ.S.232/3 - 305) ölümünden sonra şiddetle eleştirmiştir. St John Chrysostom (yaklaşık 354-407) da genellikle paganlar aleyhinde konuşmuştur. Bununla ilgili olarak bkz. J.N.D. Kelly, *Golden Mouth* (1996); krş. Orosius, *Histories against the Pagans*. Fakat Proclus (410/12-85: bkz. Kaynakça) hâlâ Paganlığa hoşgörülü bakılmasından umudunu kesmemişti. Mürted (tektanrılı dinden Paganlığa dönmüş) Iulianus'un (361-3) kısa döneminde Paganlık canlanmıştı.

6. O dönemin Pagan inançları hakkında detaylı bilgi yoktur. Fakat Olympos tanrıları halkın isteklerini karşılamada gittikçe yetersiz kalıyordu (bkz. yukarıda not 2). Bu tanrılar birer simge olarak bakılabilir. Eğer öyleyse Paganlık da tektanrılığın hoşgörülü bir biçimi olarak kabul edilebilir. Suriyeli Iamblichus (ikinci yüzyıl) 350 Tanrı arasında Güneşe onur yerini vermiştir. Güneşe tapma konusunda ayrıca bkz. M. Grant, *The Antonines* (1994), s.76. Ayrıca bkz. J.H. Smith, *The Death of Classical Paganism* (1976), s.3, krş s.2. Herbert, *Pagan Religion*, s.82 şöyle yazar:

Güneşe tapınmanın hem eski hem de evrensel olduğunu yalnız kutsal metinlerden değil, aynı zamanda Homeros, Hesiodos ve diğer İlkçağ tarihçilerinin eserlerinden anlayabiliyoruz. Genellikle, ölümsüzlük kavramına uygun olduğu için Tanrının göğü mekân edindiği düşünülür. Paganlar da bundan daha somut ve daha uygun başka bir mekân düşünmemişlerdir.

182

Bundan ötürü gözlerini ve ellerini saygıyla gökyüzüne kaldırmışlar ve yalnız zorda kaldıklarında değil, aynı zamanda refah içindeyken de bu şekilde dua etmişlerdir; çünkü iyiliğin başka nereden gelebileceğini bilmiyorlardı.

Konunun tümü için bkz. P. Chuvin, *A Chronicle of the Last Pagans* (1990); A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600* (1993), s.70 ve 209 (not 16, göndermeler) ve s. 210, not 26; E.R. Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety* (1965), Böl.4 (s.102 ve dev.) ve *L'intolleranza cristiana nei confronti dei pagani* (1990). Nicomachus ve Symmachus'ların fildişi diptiğinin kanadında Ceres rahibesi görülür. Pagan tanrısı Asclepius (Aesculapius) ve sağlık tanrıçası Hygieia, başka diptiklerde görülebilir; Pagan olan Symmachus (yaklaşık 340-422) Roma'da çok güçlüydü. Marcianus (450-7) sünnunun kaidesinin yanlarında iki tane Nike görülür. Papanın hoşuna gitme de beşinci yüzyılın sonunda bile Lupercalia kutlamaları yapıyordu. Kumaşlara hâlâ Pagan desenler dokunuyordu (G. Koch, *Early Christian Art and Architecture* [1996], s.146). Kumaşlarla ilgili olarak ayrıca bkz. ileride Böl. 12, not 29; Masa dokumaları için bkz. 1995'te British Museum'da açılan Sergi.

7. Zenon'un düşmanı ve hakkı olmadan tahta çıkan Basiliscus'u (475-6) destekleyen Illus, yeniplatoncu Panopolisli (Achmim) şair Pamprepus'a yakındı.

8. M. Grant, *The Fall of the Roman Empire* (1976, 1990, 1996), s.170. Yahudiler, Hıristiyan imparatorların ağır eleştirilerine uğruyorlardı ve St John Chrysostom (yaklaşık 354-407) Yahudileri adeta yerden yere vuruyordu. Ayrıca bkz. Cameron, *Mediterranean World*, s. 140 ve dev, 224, not 42; M.Grant, *The Jews in the Roman World* (1973), s.282 ve dev; D. Jacoby şu yapıt içinde: C. Mango ve G. Dagron, *Constantinople and Its Hinterland* (1995), s. 232; C. Lieu ve diğ. *Jews*

among Pagans and Christians in the Later Roman Empire (1992). Samiriyelilerin (Yahudilerden ayrı olarak) ayaklanmaları 484 yılında başlamıştır.

9. Bkz. F. Lot, *The End of the Ancient World* (1931), s.47. Bu süreçte pek çok şiddet hareketi görülmüştür. Örneğin, Hıristiyanlar 415 yılında bilgin Theon'un kızı Hypatia'yı taşıyarak öldürmüşlerdir.

[Hıristiyan yobazlar] kadını arabasından sürükleyerek çıkardılar ve Caesareum Kilisesine götürdüler: Çırılçıplak soyduktan sonra taşlarla vurarak öldürdüler. Vücudunu parçaladılar. Parçalarını Cinaron'a götürdüler ve orada yaktılar.

Bu olay yalnız Cyril [İskenderiye piskoposu, öl. 444] için değil, tüm İskenderiye Kilisesi için büyük bir utanç kaynağı oldu. Elbette hiçbir şey Hıristiyan ruhundan katliam, çatışma ve benzeri şeyler kadar uzak olmaz.

(Socrates, *Historia Ecclesiastica*, VII, 15, İng. çev. Stevenson)

M. Dzieszka, *Hypatia of Alexandria* (1995); J.L.E. Dreyer, *A History of Astronomy from Thales to Kepler*, 2.baskı. (1953; 1906): 'Yunan biliminin onca uzun süre ve o kadar iyi rol oynadığı büyük sahnenin perdesi bir daha açılmamak üzere kapandı.' Yazar, Hypatia'dan büyük övgüyle söz eder. Söz konusu olay Paganlara yapılan son fiziksel saldırı değildi; bkz. not 12.

10. N.H. Baynes, *The Byzantine Empire* (1925, 1943), s. 85; Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1766-88), Böl. 28. Bilindiği gibi, Gibbon ilk Hıristiyanları ve kilise tarihçilerini çok eleştirir; bkz. W.O. Chadwick, *Conference on Gibbon's Decline and Fall* (Ocak 1976), vb. İlk Hıristiyanların dünya görüşü hakkında bkz. Cameron'un *Mediterranean World* adlı kitabındaki (s.205, not 5) göndermeler.

11. Belki bu kısmen de olsa ökaristi töreninin görkemini açıklar. Her ne kadar 'Ortodoksluk' Doğu'da 'Katoliklik' Batı'da gelişmişse de, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında ayırım yapmanın yararı olamaz. Yeni dine çağırma çalışmaları hele barbarlar arasında yürütülen etkinlikler çok güçlüydü (Cameron, *Mediterranean World*, s.210, not 25). Cameron, ayrıca Kilise ve devlet arasındaki sıkı ilişkiyi vurgular (Kilisenin çağımızdaki ikincil rolü için bkz. Giriş).

Beşinci yüzyıla İmparatorluk kurumunun Kiliseyle daha iç içe girdiği, Kilisenin gücünün ve servetinin arttığı ve Hıristiyan inançlarının temel kurallarının bir bölümünün kesinleştiği yüzyıl olarak bakmalıdır.

Hıristiyanlar arasındaki hırslı uzlaşmazlıklar bugünkü gibi yalnızca Kiliseyi ilgilendiren bir durum değildi; devletin uğraştığı sorunların başında geliyordu. Din günümüzde bireyi ilgilendirir ve ikincil derecede önemlidir, ancak İlkçağın geç dönemlerinde bunun tersine, din -Pagan veya Hıristiyan- yalnızca sahnenin ortasında yer almıyor, aynı zamanda Hıristiyan Kilisesi siyasî, ekonomik ve toplumsal yaşamda giderek başrolü oynuyordu.

(s. 25, 65 ve dev.)

12. R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1960), s.165. Zuni Kızılderilileri, New Mexico'da Gallup'un güneyinde yaşarlar. Henry Chadwick, daha önce olduğu gibi İlkçağ dünyasında da 'bazı katı görüşlülerin olacağını', (*Times Literary Supplement*, 22 Mart 1996, s.4) yazar.

Kuzey Afrika eyaletlerinde özellikle Numidia'da düzensiz köylü milisleri ellerinde sopalarla Pagan eğlencilerinde orkestra enstrümanlarını kırıp dökerlerdi [390, 391, Suriye, Mısır].

Bu sopalı yöntemler yüzünden Kilise kin nefret ve bazı yerlerde güçlü bir karşı saldırıyla karşılaşmıştır.

13. S. Katz, *The Decline of Rome and the Rise of Medieval Europe* (1955), s.150; krş. M. Chambers, *The Fall of Rome: Can It be Explained?* (1963), s.118.

14. G.W.F. Hegel bu çatışmaları 'yorucu' bulduğunu yazar. Bkz. G. Lüdemann, *Heretics* (1996).

15. Bkz. Grant, *Fall of the Roman Empire*, 1990 baskı, s.171.

16. W.E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome* (1968), s.235.

17. Baynes, *Byzantine Empire*, s.42 ve dev.

18. Bu tarikatlar hakkında bkz. T.E. Gregory, *Vox Populi* (1979), s.223 ve dev. Birçok kimse İsa Peygamberi, bir büyücü olarak görürdü (P. Brown, *The World of Late Antiquity*, s.55, res. 39; J.P.C. Kent ve K.S. Painter [der.], *The Wealth of the Roman World AD 300-700*, s.94, res.157).

19. E.E. Kellett, *A Short Story of Religions* (1933, 1962), s.166 ve dev.

20. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (1965), s.67 ve dev. Mısır, öncelik Konstantinopolis'e verildiği için Khalkedon Konsülüne (451) karşıydı. Ayrıca bkz. L.M.R.M. de Lusignan, *Rome et les églises d'orient* (1976).

21. Ayrıca bkz. M. Grant, *The Climax of Rome* (1968, 1993), s.244. Doğu'da Resimlere tapınma Batı'dakinden daha güçlüydü. Antakya İsa Peygamberin dirilmesinin, Batı ise çarmının üzerinde duruyordu.

22. Kellett, *Short Story*, s. 236 ve dev. Kaynakçada Augustinus (ve Hieronimus) hakkında daha çok bilgi bulunabilir.

23. Grant, *Fall of the Roman Empire*, s. 200. 'Titiz bir dil çalışması' (J.G. Hull, *Doctrine and Practices in the Early Church* [1991], s.234) sırasında ya da sonucunda I. Büyük Constantine, İsa'nın Doğası için bir uzlaşma terimi diye 'benzer maddeden' anlamında *homoousios* sözcüğünü kullanarak muhalefeti yuvarlatmaya çalışmıştır (bkz Lot, *End of the Ancient World*, s.130). Başkentte hiç kimse imparatora açıkça karşı koymayı göze alamıyordu ama Mısır'da ve Filistin'de 'İki Doğa' ilkesine karşı şiddetli bir direnç vardı; ayrıca bkz. J. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies* (1966), s.337; Konsüller süresince ve sonrasında şiddetli çekişmeler konu olmuştur. Kısa süre önce 'Tanrının Anası' olduğu kabul edilen Meryem, özellikle Roma'daki Santa Maria Maggiore kilisesinin mozaiklerinde belirgindir (Böl.12).

Beşinci yüzyılda Kilise birliğini ve ona bağlı olarak siyasî birliği sağlama amacıyla çok önemli üç girişimde bulunulmuş, ancak bunların üçü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bkz. Lüdemann, *Heretics*.

Birincisi, Papa I. Büyük Leo'nun yayınladığı *Tome* (448) dir. Paul Johnson şöyle yazar:

Roma, kendisinin kotaracağı tümüyle anlaşılabilir ve hiç tartışılmaz bir formül geliştireceğine, sapkınların kaçış yollarını ve kötü şeyler yapmalarını engellemeye bakıyordu... Yunanlılar, Latinleri teolojide amatör kabul ediyorlar ve onları genellikle barbar ve eğitimsiz insanlar olarak değerlendiriyorlardı.

(Johnson, *A History of Christianity*, 1976, ciltsiz baskı, 1978, s.91)

Böylece Papa I. Leo karşı vuruşu yaptı ve 'bedenselleşmiş Tanrı'da iki Doğa'nın kalıcı ayırımı en güçlü dille belirtti' (H. Chadwick, *The Early Church*, 1967, s.202). Kaleme aldığı *Tome*, 'Bedenselleşme ve İsa Mesih'in varlığında tanrısal nitelik, insan niteliğinin birleşmesi konusundaki Katolik öğretisinin duru, kesin ve belirli bir sisteme oturmuş anlatımı' olarak tanımlanabilir (R.E. McNally, *Encyclopaedia Britannica*, XIII, 1970 bask., s.955). Fakat 'iki Doğa' teması Doğu'da hiç de iyi karşılanmamıştır. Hele, Mesih'teki 'sıradan insansı öge' Yunanlı okuru sersemletmişti. P. Brown, *The World of Late Antiquity* başlıklı yapıtında (1971, s.145) şöyle yazar: 'Çünkü bu tutum, Tanrının herhangi bir şeye dönüştürülemez bir tortu ve Tanrının gücünü sınırsız denizinin dibinde acı bir damla konumuna mahkûm ediyordu.'

Hakkında epeyce tartışılan 451 yılındaki Khalkedon Konsülü konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışmış ve sınırlı bir başarı elde etmiştir.

451'de, Kilise mensuplarından oluşan ve alışılmamış büyüklükte bir kurul Khalkedon'da toplandı. Bu kurul, Dördüncü Kilise Konseyini oluşturuyordu.

Bunun hakkında o kadar çok şey yazılmıştır ki, kararlarını değerlendirmeye çalışmayacağız. Sadece 'toplantıya katılanların İsa Mesih'i gerek insanî, gerekse tanrısal varlığında aynı derecede eksiksiz olarak; tek ve aynı Mesih'i açıklıkla ya da değiştirmeksizin, bölmeksizin, iki Doğada; her bir Doğayı aynı kişinin oluşumuna katılır biçimde tanımladıklarını' söyleyebiliriz... 'Fakat gerçek olan şudur ki; Khalkedon'dan yapılan tanımlama ayrı biçimlerde yorumlanabilir. Papa Leo ve Batı Kilisesi için başka bir anlamı, İskenderiyeli Cyril için bir başka, Antakyalılar için ise daha başka bir anlamı vardır...

Konsül, Konstantinopolis için kesin bir siyasî zaferken, İskenderiye'deki piskoposluk merkezinin ileri sürdüğü taleplereyse aynı kesinlikte bir tokat indirmişti... [Fakat] Mısır'da ve Suriye'de Tek Doğa öğretisine [monofizitliğe] bağlı kalan bir kesim vardı ve bu kitle Khalkedon'dan çıkan karara şiddetle karşıydı...

Öğretisiyle düşünce ayrılığına böylesine geniş bir alan açan Hıristiyan dini, İmparatorluğa tehlikeli uyumsuzluklar sokmuştu ve bunlar yönetime rahatsızlık ve kararsızlık veren şeylerdi.'

(J.B. Bury, *The Later Roman Empire*, 1889, 1958 bask., s.357 ve dev.)

Zenon da Kilise içindeki ayrılıkları gidermeye çalışmıştır. A.H.M. Jones'un belirttiği gibi Zenon'un *Henotikon*'u Mısır'ın din adamlarına ve halkına sesleniyordu:

482 yılında (bazı yazarlar 481'i tercih ederler) Zenon, karşıtları çok fazla olan Khalkedon Konsülü'nden beri Kiliseyi yaralayan ilke ayrılığını gidermek için girişimde bulundu. Konstantinopolis patriği Acacius bile Khalkedon toplantısına pek sempatik bakmıyordu; bu nedenle Zenon'a ancak Konsül etkisizleştirilirse ve unutulmaya terk edilirse birliğin başarıya ulaşabileceği düşüncesini aşlamıştı.

Bu doğrultuda bir İmparatorluk yasaı çıkartıldı. *Henotikon* ya da birlik kararnameyi denilen bu metinde, imparator kısa bir inanç bildirisinde bulunuyordu. Bu metin İsa Mesih'in iki Doğasından bahsetmeksizin, Khalkedon'da veya başka bir Konsülde farklı inancı olan herkesi lanetliyordu.

(Jones, *Later Roman Empire*, s.227 ve dev.)

Kilisenin bütünlüğünü sağlama yolunda, beşinci yüzyılda yapılmış tüm girişimler başarısız olmuştur ve sonuçlarını zamanımızda da yaşamaktayız.

24. İmparatorlar Ariusçuluğa ve yandaşlarına karşı tutumları ve saldırılarıyla nakdi ya da gayrinakdi çok büyük servet edinmişlerdir.

25. I. Büyük Constantine (İzmit) patriği Eusebius (daha sonra 338'de Konstantinopolis patriği olmuştur; öl. 341/2) tarafından ölüm döşeğinde vaftiz edilmiştir. Arius'a inananların en önemlisi Vizigot Kralı Euric'ti (466-84). Daha o zamandan tarikatın önemli bir yazarı vardı: Philostorgius (yaklaşık 368-430/40).

26. Kurucuları Mani için (216-77) Bkz. Grant, *Climax of Rome*, s.200 ve dev.

27. J.W.L. Myres, *Journal of Roman Studies*, 50, 1960, s.36.

28. John Wesley konusunda bkz. Kellett, *Short History*, s.167, not 1. Bugün kendini Hıristiyan hissedenlerin çoğu aslında manikeist inançlara sahiptirler.

29. Augustine donatistleri hiç sevmezdi; bkz. N. Chadwick, *Times Literary Supplement*, 22 Mart 1996.

30. Suriye ve Mısır, Khalkedon Konsülü'nde (451) kısa bir süre geri çekildikten sonra monofizitliğin asıl kaynakları olarak kalmayı sürdürmüşlerdir. Bkz. W. Fend, *A History of the Monophysite Movement* (1972). Altıncı yüzyılın başlarında Antakya piskoposu olan Sozopolisli Severus (Apollonia Pontica; Burgaz) önemli bir monofizit teologtu; bkz. Bury, *Later Roman Empire*, I, s.438, not 2; P. Brown, *Authority and the Sacred* (1995), s.73, 87. Zenon'un Mısır'a yönelik kaleme alınan *Henotikon* u Roma'ya karşı gelse de (bkz. not 23), birçok ılımlı monofizitçe beğenilmişti. Dinle çok yakından ilgilenen (o kadar ki ayinlerde değişiklik bile önermişti) I. Anastasius, monofizit harekete yakın davrandığı için 512 yılında ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştı. Bkz. John Malalas (yaklaşık 491-578):

186

Kentte kalabalık toplanıyor ve Hıristiyan inancına yabancı bir şey eklendi diye şiddetle homurdanıyordu. Sarayda da gürültüler yükseliyordu; kentlinin valisi Platon halkın öfkesinden kaçıp saklandı. İsyancılar, 'Roma devletine yeni imparator [isteriz]!' diye slogan atmaya başladılar. Sonra eski vali Suriyeli Marinus'un konutuna yürüdüler; kendisini bulamayınca evini yaktular ve herşeyini yağma ettiler...

El koydukları evde doğru bir keşiş bulmuşlardı; adamı öldürdüler ve başını bir sırığa geçirip 'İşte [Kutsal] Üçlemenin düşmanı' diye dolaştırdılar. Çok seçkin bir sınıftan olan Iuliana'nın konutuna gittiler ve kocası Areobindus'u Roma'nın İmparatoru olarak görmek istediklerini söylediler.

(John Malalas, *Chronographia*, İng. Çev.Jeffreys, 728)

Marinus için bkz. Bury, *Later Roman Empire*, I, s.470.

31. G. Downey, *The Late Roman Empire* (1969), s.90-2.

32. Baynes, *Byzantine Empire*, s.79.

Antakya ekolünün tarihsel ve eleştirel yöntemleriyle yetiştirilen Nestorius Konstantinopolis patriği idi... Mesih'in kişiliğini tanrısal Söz (Logos) ve insan İsa diye ikiye ayırmakla suçlanıyordu. 431'de Ephesos'da toplanan üçüncü Kilise Konsülünde İskenderiye piskoposu Cyril (412-44) papa vekili sıfatıyla Nestorius'un hüküm giymesini ve görevinden uzaklaştırılmasını sağladı. II. Theodosius biraz duraksadıktan sonra Mısırlı piskoposun otoriter kişiliği karşısında geriledi. İskenderiye bir kez daha galip gelmişti ama Roma'da huzursuzluk artıyordu.

İskenderiyeli Cyril, öncülünün paganlığı yoketme politikasını sürdürmüştü (Hypatia'nın öldürülmesinde (bkz. not 9) onun da sorumluluğu olduğu söylenmişti). Fakat 433 yılında çekinerek verdiği ödünler İskenderiyeli ile Antakya arasındaki ayrılığını giderilmesine yardımcı olmuştur. Khalkedon Konsülünde (451) tarafların ikisi de onun yargısına başvurduysa da İskenderiyeli başarılı olamamıştır.

Eutyches 428 yılında Konstantinopolis'de Nestorius'un 'İki Doğa' öğretisine karşı çıkmıştı; İskenderiyeli Cyril'in sert ve sürekli ısrarı üzerine monofizitlikle suçlandı. Papa I. Leo da Eutyches'in durumuna üzülmesine rağmen onun düşüncelerine karşı çıktı ve mahkûmiyet kararı alındı. Anımsatalım ki Papanın St J. Chrysostom ve birçok doğulu tarafından kuşkuyla karşılanan *Tome*'si (yukarıda not 23) 'İki Doğa'yı vurgulamaktaydı. Monofizitlikle suçlanan Eutyches'in öğretisi ise İsa'nın insan niteliği üzerinde durduğu için sönmeydi.

33. Dodds, Pagan and Christian, s.67 ve not 1. I. Iustinian konusunda bkz. Ek 3.

34. Grant, *Fall of the Roman Empire*, s.232, bkz. W.H.C. Frend, *Journal of Roman Studies*, 59, 1969, s.9. Sahipsiz geniş malikâneler genellikle parçalanırdı. Libanius (314-yaklaşık 393), keşişlere düşmandı fakat St John Chrysostom 'Uzun Kardeşler'i desteklemiştir. 'Uykusuzlar' manastırında en az kırk ayrı dil konuşulmaktaydı. Yahudiye'deki manastırların sayısı 140'tan az değildi. Suriye ve Mezopotamya'da daha da fazlaydı. Toplumdan hoşnut olmayanların, işinde iflas edip kaçanların da katıldığı keşiş toplulukları uzun bir süre etkili olmuşlardır. Bu etkilerini insanların dertlerini dinleyerek ve hasadın kötülüğünden ya da salgın hastalıktan zarar gören veya kişisel sıkıntısı olanlara aracılık ederek gösterirlerdi. Yardım etikleri şeyin aslında 'geleceğin yeni kitle dinini belirleme' olduğunu ileri sürenler vardır. Altıncı yüzyıl filozofu Procopius'a göre keşişlerin dualarını Suriye sınırlarını korumaya faydası olmuştur. Keşişler hakkında beşinci yüzyılda kaleme alınmış üç yazı için bkz. C. Mango, *Byzantium* (1980), s.113.

I.Theodosius'un Aziz Ambrosius'a 'Ben bu yobaz keşişlerle ne yapacağım?' dediği söylenir. Bunu söylemiştir, çünkü keşişler saldırgan olabilirlerdi. Kuzey Afrika'daki militan *circumcelliones* içinde bunlar başı çekiyorlardı; herhalde İskenderiyeli'de Hypatia'nın linç edilmesinde (yukarıda not 9 ve 12) de rol oynamışlardır. 'Uykusuzlar'a saldırı 426 yılında Antakya'dan başlamıştı ('Uykusuz' Alexander'i [öl.430] Konstantinopolis'den kovmuşlardı) ve 466'da Atripeli (Yukarı Mısır'da merkezi Teb olan yörede Ak Manastır) Sınuthius (Contra Origenistes'i yazmıştır) *vigilantes* denilen bir keşiş topluluğunu yönetiyordu. Yahudiye çöllerinde çok sayıda keşiş yaşıyordu (Y. Hirschfeld, *The Judaean Desert Monasteries in the Byzantine Period* [1992]; Martyrius manastırı için bkz. Cameron, *Mediterranean World*, s.142, levha 9). Palladius (yaklaşık 364-430), İskenderiyeli'de 2000 keşiş, Nitria'da (Vadi Natrun) 5600, Tabenisi adasında 1200 keşişle 12 tane kadın manastırı bulunduğunu yazar (ayrıca bkz. aşağıdaki not). Sütuncu Simeon ve Konstantinopolis'deki Sütuncu Danyal gibi 'kutsal' adamlar için ayrıca bkz. (Böl. 11, not 31 ve 32; ayrıca bkz. aşağıdaki not). Ephesos (431) ve Khalkedon (451) Konsüllerinde bu 'kutsal' adamlar etkili rol oynamışlardır. Bkz. P. France, *Hermits: The Insights of Solitude* (1996); ayrıca bu keşişlerin (ve din adamlarının) oluşturduğu mali yük için bkz. Jones, *Later Roman Empire*, II, s.933 ve dev.

35. Kayserili Vasil-Kappadokia'da manastır yaşamı çok yaygındı-yaklaşık 330-79. Bkz. S. Perowne, *The End of the Roman World* (1966), s.127 ve dev. V. Wimbush (der.), *Ascetic Behaviour in Greco-Roman Antiquity* (1996) ve Kaynakça.

NOTLAR

Büyük Vasil... dünyevî işlerle uğraşmamayı Kutsal Kitaba dayandırmaya çalışıyordu. Dünyadan elini çekmiş kişi 'mükemmelliğe yönelerek tapınır ve büyük ödülü (Tanrı ile birleşme ödülünü) elde etmeye, münzevilikle, feragatla ve bedensel gereksinimlerini bastırarak hazırlar'. Vasil'e göre münzevinin yaşamı pasif ve verimsizdi ve tarlada ya da işlikte emek harcamak da dindarlığın bir parçasıydı. Aziz Benedictus'a [yaklaşık 480-547] batı keşişlerinin kurallarını saptamada Vasil örnek olmuştur.

(Baynes, *Byzantine Empire*, s.87)

Henry Chadwick (*Times Literary Supplement*, 22 Mart 1996, s.4) Simeon gibi 'sütuncu' azizler [Böl.11, not 31] konusunda şöyle yazar: "[Bu adamlar] toplum içinde hakem ya da koruyucu işlevi görmüş ve 'değişimi kolaylaştırmışlardır'. Çevrelerindeki insanların paganlıktan kurtulmalarına yardım etmişlerdir." Augusta Trevirorum'da (Trier) Kutsal Kadınların kabartması vardır. Ayrıca bkz. yukarıda not 34 ve A.E. Hickey, *Women of the Roman Aristocracy as Christian Monastics* (1987).

36. Baynes, *Byzantine Empire*. Hacıların rolü hakkında bkz. S. Coleman ve J. Elsner, *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions* (1995).

37. F.A. Wright ve T.A. Sinclair, *A History of Later Latin Literature* (1969), s.49 ve dev. Paula, Beytlehem'deki etkinliklerinde ona yardımcı olmuştur. Aziz Hieronimus (ve Aziz Augustinus) hakkında Kaynakçada daha çok bilgi bulunabilir.

38. a.g.e., s.10.

10 Edebiyat

188

1. K.H. Marshall ve I. Mavrogordato şu yapıt içinde: N.H. Baynes ve H. St L.B. Moss (der.), *Byzantium* (1948, 1949), s.221. Bizim edebiyat beğenimiz Bizanslılarınkinin tam tersidir: bkz. C. Mango, *Byzantium* (1980), s.234.

2. C.E. Stevens, *Oxford Classical Dictionary*, 2.baskı. (1970), s.128. Bkz. J.M. Rist, *Augustine* (1994); H. Chadwick, *Augustine* (1986). Edinburgh Üniversitesinde Latince profesörüyken İlahiyat fakültesindeki arkadaşlarımdan biri gelip St Augustine konusunda ders vermeyeyim diye beni uyarılmıştı; meğer St. Augustine İlahiyat fakültesinin tekelindeymiş.

3. M. Hadas, *A History of Latin Literature* (1952), s.439 ve dev.

4. a.g.e., s.438 ve dev. Bkz. F.A. Wright ve T.A. Sinclair, *A History of Later Latin Literature* (1969), s.56, 58 ve 64.

5. Hadas, *History of Latin Literature*, s. 432 ve 437 ve dev.

6. R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1960), s.170.

7. A. Souter, *Oxford Classical Dictionary* (2.baskı, 1970), s.562 ve dev.

8. Ayrıca bkz. F.A. Wright, *Jerome: Selected letters* (Loeb yay., 1963).

11 Mimarlık

1. Unutmamak gerekir ki mimarlık, yerleşme kalıplarının dışı vurulmasından başka bir şey değildir:

Yerleşme biçimlerinin incelenmesi Batı İmparatorluğu'ndaki değişim sürecini ve en çok da yazınsal kaynakların özündeki sorunları kavramada çok önemli bir ilerlemeyi gösterir. Bugüne kadar edinilen kanıtların

çoğu hâlâ yetersizdir ve bazı durumlarda da tartışmalıdır. Bunların yorumuysa büyük ölçüde uzmanların işidir.
(A.Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600* [1993], s.45.)

Bayan Cameron ayrıca İmparatorluğun Doğu eyaletlerinin geç dönemdeki durumları hakkındaki araştırmaların (s.199) arkeoloji güdümünde yapıldığına işaret etmektedir. Bkz. Böl. 11. Bundan başka bkz. S. McReady ve F.H. Thompson, *Roman Architecture in the Greek World* (1987, 1990); G. Koch, *Early Christian Art and Architecture: An Introduction* (1996).

2. M. Gough, *The Origin of Christian Art* (1975), s.62; G. Young, *Constantinople* (1992), s.55; H.P. L'Orange, *Art Forms and Civil Life in the Late Roman Empire* (1965), s.81 ve dev, 84, 103; fakat W. Sas-Zaloziecky, *Die altchristliche Kunst* kitabında, s. 24, L'Orange'ın sarayların kökenleri konusunda verdiği bilgiyi kuşkuyla karşılar. A. Bryer (*Byzantium* [1968], s.29), bu tür mimarlığın kilise bakımından işlevsel niteliği üzerinde durur. Koch (*Early Christian Art and Architecture*, s.29) şöyle yazmıştır:

Erken Hıristiyan ve Bizans döneminde 'bazilika'; genellikle bir kilise anlamına gelirdi. Bugün sanat tarihçileri 'bazilika' ile en az üç niteliği olan kilise yapısını kastediyorlar: uzunlamasına yapılmış; birden çok -en az üç tane- yan nefi olan ve orta nef, onlardan pencereci bir üst kısım ile ayrılacak; giriş, dar bir uçta, sunak diğer uçta bulunacak... Constantine'den önce bazilika olup olmadığı incelenmeye değer.

Ayrıca bkz. S. Runciman, *Byzantine Style and Civilization* (1975, 1981), s.24; Gough, *Origins of Christian Art*.62; Young, *Constantinople*, s.25.

3. D. Talbot Rice, *Byzantine Art* (1935, 1962, 1986), s.16.

4. Nomena yolundaki S. Agnese Kilisesi I. Constantine'in ölümünden sonra yapılmıştır. Bugün yıkılmış olan Santa Petronilla'da yaklaşık 400 yılından kalma mezarlar vardı.

5. 'Placidia'nın anıtmezarı' denilen yerde gerçekten kimin gömülü olduğu bilinmemektedir. Yapı, aslında San Lorenzo'ya adanmış bir *martyrium* olabilir. Ravenna'da da beşinci yüzyıldan kalma çeşitli kiliseler vardır: Örneğin, San Francesco, San Pietro Crisologo kiliseleri ve kentin 425 yılından önce yapılmış katedrali. Galla Placidia'nın (Böl.8) 436 yılında bir fırtına sırasında S. Giovanni Evangelista'ya adak adadığı bilinmektedir. Ravenna'nın mozaikleri bir sonraki bölümde incelenecektir.

6. Talbot Rice, *Byzantine Art*, s.148 ve 152.

7. J. Vogt, *The Decline of Rome* (1967), s.305 ve dev. Pencereler su mermerindendir.

8. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (1965), s.133; Gough, *Origins of Christian Art*, s.94 ve 96.

9. Talbot Rice, *Byzantine Art*, s.152 ve 156. İtalya'da beşinci yüzyıla ait kalıntılar da vardır: Örneğin, M. Small ve R.J. Buck, *The Excavations at S. Giovanni di Ruoti*, cilt I: *The Villas and Their Environment* (1994).

10. M. Grant, *The Emperor Constantine* (1993), s.199 ve dev. Konstantinopolis'deki Aya İrini kilisesi ilk biçimiyle bir Constantine dönemi yapısı olabilir (bkz. Young, *Constantinople*, s.24 ve 26) ve Ayasofya'nın öncüsü olduğunu düşündürmektedir (Ek 3, not 11).

11. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.77. Marmara Adası üretimi için bkz. Nuşin Asgari şu yapıt içinde: C. Mango ve G. Dagron (der),

Constantinople and Its Hinterland (1995), s.263 ve dev. Aynı kaynaktan yoğun mermer ihracı konusunda bkz. C. Mango, *Byzantium* (1980, 1994), s.261.

12. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.78, ayrıca bkz. Sas-Zaloziecky; *Die altchristliche Kunst*, levha 4; M. Grant, *Art in the Roman Empire* (1995), s.80 ve dev. Kilisenin bağlı bulunduğu manastırdan kalan tek şey büyük bir sarnıçtır (Koch, *Early Christian Art*, s.58).

13. C. Mango, *Byzantine Architecture* (1976), s.36; S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (1996), s.36. İlyricum valisinin görev yeri 442 yılı civarında Sirmium'dan Thessalonika'ya nakledilmişti.

14. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s. 95 ve dev. Kilise Meryemlik'ten (bkz. aşağıda) hemen sonra yapılmış olabilir; Hill, *Early Byzantine Churches*, s.55 ve dev.

15. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.74 ve dev., res.25. Thessalonika'da bir rotunda veya bir mozole ya da bir taht odası St George kilisesine dönüştürülmüştür.

16. Neos Anchialos, Phthiotis'in Teb'i olmuştur. Liman kenti Pyrasos onun adını almış ve bir piskoposluk konumuna gelmişti. I. Iustinianus eski kenti surla çevirtmişti (Ek 3). Yunanistan İ.S. üçüncü yüzyılda durumunu düzeltmeye başlamıştı ve süreç devam ediyordu.

17. Kilikia iki bölgeden oluşurdu: Dağlık (Aspera) Kilikia ve Ovalık (Campestris, Pedias) Kilikia. Kilikia'yı Isauria'dan ayırdetmek çoğu zaman pek kolay olmazdı (Hill, *Early Byzantine Churches*, s.31 ve dev., 55). Kilikia'nın kiliseleri genellikle bazilika biçimine sadık kalmıştır (a.g.e., s.55). İlkçağ yazarları da yakın geçmişte kazı yapanlar da bu bölgeden pek söz etmemişler, burayı önemsememişlerdir (a.g.e., s. xxii). Ancak bu durum Isauria'nın seçkin mimarî yapıtlarını ve ilk örnekleri veren bir yer olması gerçeğini yok etmez (a.g.e., s. 7, 38 ve dev.).

18. Gough, *Origins of Christian Art*, s.64 ve 68; Hill, (*Early Byzantine Churches*, s.39) Kilikia kubbesi olduğu kanısındadır ve bölgede bu tarzda beş 'kubbeli bazilika' gösterir.

19. Meryemlik'teki 'mağara kilise' adeta çok büyük bir bazilikanın mahzen-mezarı gibidir ve belki İmparator Zenon'un bulunduğu bir biçimdir. Meryemlik'te bir de kubbeli kilise vardır. Gerçekte Aziz Thekla Dağlık Kilikia'nın koruyucusu sayılan azizeydi. Onun hakkında bkz. S. Lloyd, *History Today*, 11Ağustos 1952, s.527-31.

20. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.177 ve resim 99. Hill (*Early Byzantine Churches*) böyle bir Konstantinopolis etkisi olduğuna inanmaz.

21. Gough, *Origins of Christian Art*, s.64

22. Hill, *Early Byzantine Churches*, s.68. 'Doğu Kilisesi' (Koca Kalesi) en iyi korunmuş olandır.

23. Gough, *Origins of Christian Art*, s. 65 ve dev.

24. Bu konuda daha fazla açıklama için bkz. Hill, *Early Byzantine Churches*, s.80 ve 214.

25. Gough, *Origins of Christian Art*, s.177 ve dev.

26. J. Freely, *The Companion Guide to Turkey* (1984), s.221.

27. Gough, *Origins of Christian Art*, s.65 ve dev.; Hill, *Early Byzantine Churches*, levha 62-74; Coropissus olmayabilir. Kubbe herhalde kâgirdi (a.g.e.,s.150). Ayrıca bir de ambülaturarlı kilise vardır (a.g.e., s.155)

28. Ura ve Uzuncaburç aynı kentin kışlık ve yazlık yerleşme yerleri olabilir. Olba'da tek bir kilise az çok ayakta kalmıştır (o da hâlâ duruyorsa) (a.g.e., levha 112, 113, ayrıca bkz. s.150). Olba'nın bir bölümü olan Canytela'da

(Kanlıdivane) da bu dönemden bir kilise vardır (a.g.e., levha 82 ve 93). Olba, Isauria'nın anakenti Silifke yakınlarındadır. Kilikia'da iyi yollar vardı. Lykia'dan da söz etmek gerekir: A.S. Hall (*In Memoriam*), *Studies in the History and Topography of Lykia* (1994).

29. Bölgede daha epeyce erken dönem kilisesi vardı. Özellikle Carallia (Hill, *Early Byzantine Churches*, s.179), II. Theodosius zamanında başlayarak Kilikia'nın yarısının anakenti olmuş ve Suriye'den fazla Anadolu'nun etkisinde kalan Anazarbus'ta (Anavarza) (a.g.e., levha 85 ve 91), Anemurium'da (Eski Anamur) (a.g.e., s.91), Adrasus'ta (Balabolu), Celenderis'te (Aydıncık) (a.g.e., s.99), Flavia'da (Kadirli) (a.g.e., s.179), Yanıkhan'da (bu, Kutsal Topraklardaki erken dönem *martyrum*larıyla bağlantı gösterir: a.g.e., s.32, levha 118-26), Toros eteklerindeki Akören'de (birçok kilise: a.g.e., s.66), Alilikise (a.g.e., s.83), Emirzeli (a.g.e., s.110), Epiphaneia (Erzin) (a.g.e., s.166 ve dev.), Canbazlı, Mahras Dağı (Kale Pınar) (a.g.e., levha 95, 96), Elausa-Sebaste (Ayaş: kent çökmüş olmasına karşın [a.g.e., s.97])

30. Freely, *Companion Guide to Turkey*, s.113; ayrıca bkz. s.105, 108 ve dev., 118. Bölge konusunda bkz. Cameron, *Mediterranean World*, s.227, not 9.

31. Kal'at Sim'an, Antakya ile Halep'i bağlayan yol üzerindeydi. Mezopotamya'da Resapha'daki (Rusapha, Sergiopolis, R'safah) kilise daha sonra yapılmış olabilir. (bkz. Sas-Zaloziecky, *Die altchristliche Kunst*, s.50 ve dev. Res.21).

Simeon (sütun üzerinde yaşayan Simeon) (390-459), dindarlığı delillige vardır. İlk manastırından kovulmasının nedeni şuydu: Palmiye yapraklarından örülmüş bir halatı vücuduna öylesine sıkı dolamış ki, halat etine batmıştı ve yarıp çıkarmaları üç gün sürmüştü. Bu olaydan sonra Halep'in ilerisindeki tepelere çıkmış, orada yine vücuduna çeşitli yollarla acılar vermiş ve sonunda kendini bir kayaya bağlamıştı. Bu durumuyla dikkati çekmişti ve insanlar meraktan gelip bakıyorlardı.

İnsanların müdahalesinden rahatsız olan Simeon, kendisine yaklaşık üç metre boyunda bir sütun yaptı ve tepesine tırmanıp dört yıl oturdu. Bu sefer seyretmeye gelenlerin sayısı daha da artmıştı. Simeon daha yüksek sütunlar yapmaya devam etti. Tepesinde yirmi yıl yaşadığı sonuncusu on sekiz metreye ulaşmıştı.

O aşamaya geldiğinde artık Britanya kadar uzak yerlerden bile ziyaretçiler geliyordu. Tutumunun yalnızlığını engellediğini kabul eden Simeon vaiz oldu. Dünyaya öğütlerini tepeden yağdıracaktı. Öldüğünde, son sütununun çevresinde çok büyük haç biçimli bir kilise yaptılar. Zamanının en büyük kilisesiydi.

(Joe Roberts, *The Times*, 6 Nisan 1996, s.18)

Ayrıca bkz. Böl.9, not 34, 35 ve P. Brown, *Authority and the Sacred*, s.66 ve 76 ve dev.; D. Kruger, *Simeon the Holy Fool* (1996). Aziz Simeon'un sütunu onu cennete daha da yaklaştırsın diye yapılmıştı. Görüşüp konuşmalarının çoğu toplum dışına itilmiş kişilerdi ama zenginlerle de ilişkisi vardı. Kilise konusunda bkz. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.111 ve 113. Haçı oluşturan dört kilisenin detaylı açıklaması için bkz. Sas-Zaloziecky, *Die altchristliche Kunst*, res.17. Koch'un *Early Christian Art* kitabının ciltsiz başkısının kapağında rekonstrüksiyonun renkli bir resmi vardır. Kiliselerin aşagısında beşinci yüzyıldan ya da biraz daha sonraki bir tarihten kaldığı sanılan bir han varmış. (Koch, *Early Christian Art*, s. 73). O dönemdeki Suriye konusunda bkz. W. Ball, *Syria: A Historical and Archaeological Guide* (1996); H. King, *Syria Revealed* (1996); R. Burns, *Monuments of Syria* (1996).

32. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.330, not 26. Simeon'un Suriyeli bir taklitçisi olan Sütüncü Danyal hakkında bkz. M. Kaplan, yapıt içinde: Mango ve Dagron, *Constantinople*, s.196-201 ve 204 ve Mango, *Byzantium*, s.111. Danyal (öl.493) Samosata (Samsat) yakınlarında doğmuş, Konstantinopolis yakınlarında Anaplous'a yerleşmiştir. 476-7 yılında Zenon'a başkaldırması Basiliscus'un Danyal'ın şişmiş ayağını görünce yeniden imana geldiği söylentisi yayılmıştır.

33. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.111.

34. a.g.e., s.120. Beşinci yüzyılda Gerasa'da en az yedi kilise yapılmıştır. Bunlardan St Theodere özellikle incelemeye değerdir.

35. Gough, *Origins of Christian Art*, s.63. Aziz Hieronimos da Beytlehem'de Paula'nın yardımıyla (bkz. Bölüm 9, not 37) önemli binalar yaptırmıştır.

36. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.89. Bu kişi hakkında bkz. yukarıda, Böl.9, not 34.

37. Talbot Rice, *Byzantine Art*, s.34. Kharga Oasis'te, El Bagavvat'taki anıt-mezarların yakınında iki küçük dörtköşe yapı vardı. Göç'e saygı sunma amacıyla yapılmış cenaze şapelinin de, dördüncü ya da beşinci yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır (bkz. P. Du Bourget, *Early Christian Painting* [1965], res.151-5). Genel olarak bu konuda bkz. K. Painter (der.), *Churches Built in Ancient Times* (1994).

38. Konstantinopolis'deki Büyük Saray (Young, *Constantinople*, s.24, 35) her ne kadar kesin tarihi bilinmese de kapsamlı bilgi verecek bir örnektir. İmparator I. Anastasius kentin varoşlarına rastlayan Blachernae'de bir saray yaptırmıştır. Elbette III Valentinianus'un (425 -55) ve Placidia'nın zamanında Santa Croce (yaklaşık 425) Kilisesi'nin ve diğerlerinin yapıldığı yıllarda Batı'nın değerli başkenti Ravenna'da da bir saray yapılmıştı. Ravenna'daki başpiskoposluk sarayı da epeyce yenilenmesine rağmen dikkate değer.

Konstantinopolis'de resmi niteliği bulunmayan kişilere (örneğin Antiochus ve Lausus) ait özel saraylar da vardı. Böyle özel saraylar için bkz. Koch, *Early Christian Art*, s.68 ve dev. Kal'at Sim'an'da da bir handan kalıntıları (bkz. yukarıda not 26) vardır. Bunlardan başka Amida'da (Diyarbakır) kilise görevlisi Appius'a ait bir konuk evinden söz eden ve beşinci yüzyılda kaleme alınmış bir yazıt vardır.

39. Örn. Yüksek sütunlu Arcadius forumunun yapılmasına 402 yılında başlanmıştır. Arcadius Yolu için bkz. Koch, *Early Christian Art*, s.65 ve res.25.

40. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.48 ve dev. Surların çok sağlam olmaları bir yana, uzunlukları da yirmi yedi kilometreyi aşar. Bugün yalnızca deniz tarafındaki surlardan bölümler kalmıştır. Elli kapıdan yedisi kullanılmaktadır. Surlar, Constantine'in surlarının yıkılma tarihi olan 413'te yapılmıştır. Bkz. B. Granville Barker, *The Walls of Constantinople* (1910), A. Von Millingen, *Constantinople, The Walls of the City* (1899).

41. J.G. Crow, şu yapıt içinde: Mango ve Dagron, *Constantinople*, s.109 ve dev., 112 ve dev., 120-4: 'Açııkça bilinen bir nokta, Marcianus'un ölümüne [457] kadar doğu sarayında Tuna eyaletleriyle Trakya'nın güvenliği konusunda gerçek bir tedirginlik yaşandığıdır. Bu da etkin bir yapı programında kendini gösterir' (s.120). Ayrıca bkz. *Anatolian Archaeology I*, 1995, s.12 ve dev. içindeki göndermeleri, J.F. Haddon, şu yapıt içinde: Mango ve Dagron, *Constantinople*, s.144, not 3, çevredeki asker konaklamasıyla ilgili olarak bkz. s.154. Bu konuda Procopius (altıncı yüzyıl) ve Gibbon için bkz. Crow, s.124 ve dev. Bilinçli estetik çekicilik için bkz. Koch, *Early Christian Art*, s.66 ve dev.

42. Young, *Constantinople*, s.33.

43. H.P. L'Orange, *Art Forms and Civic Life in the Late Roman Empire* (1965), s.131.
 44. Crow, şu yapıt içinde: Mango ve Dagron, *Constantinople*, s. 121, not 36; J. Crow ve A. Ricci *Anatolian Archaeology*, Research Reports 1996, s.16 ve dev. (*The Times*, 2 Ocak 1997). Makedonya'daki (Stip yakınlarında) Bargala, beşinci yüzyılda, daha iyi savunulabilir bir yere taşınmıştı.
 45. Thessalonika'daki yeni surlar II. Theodosius ve Marcianus dönemindedir (Crow, şu yapıt içinde: Mango ve Dagron, *Constantinople*, s. 120 ve 132) ve J.F. Haddon, a.g.e., s.154.
 46. Chersonese (Gelibolu) surları konusunda bkz. Crow, a.g.e., s.124 (ve not 46); ayrıca bkz. Crow ve Ricci *Anatolian Archaeology*, s.16; G. Greatrex şu yapıt içinde: : Mango ve Dagron, *Constantinople*, s.125 ve dev. Kartaca'da da Hunların saldırılarına karşı kent surları yapılmıştı. Erken dönem Bizans kentlerinin surlarla çevrilmesi gelenektir.

12 İnsan ve Tanrı Biçimleri

1. M. Grant, *The Climax of Rome* (1968, 1996), s.96 ve dev.
 2. Arkeoloji Müzesi, İstanbul; J. D. Randers-Pehrson, *Barbarians and Romans* (1983), levha 37; S. Vryonis, *Byzantium and Europe* (1967), levha 14; M. Gough, *The Origins of Christian Art* (1975), s.115, res.98; C. Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors* (1995), s.223 ve 227. Heykeltıraşlık hemen hemen unutulmuş bir sanat mıydı, yoksa Arcadius ile II. Theodosius dönemlerinde canlanma olmuş muydu? Bkz. W. Sas-Zaloziecky, *Byzantinische Kunst* (1963), s.74; G. Koch, *Early Christian Art and Architecture* (1996), s.127. Günümüze kalmamasına rağmen II. Theodosius'un at üzerinde bir heykeli olduğu bilinmektedir (K.G. Holum, *Theodosian Emperresses* [1982], s.110 ve not 127 [göndermeler]. Barletta'daki at üzerinde bir imparator heykelini buraya almıyoruz, çünkü her ne kadar yakıştırmalar çoğu zaman belirsizse de bu heykelin daha erken bir tarihe ait ve atın üzerindeki kişinin de I. Valentinianus olduğu düşünülebilir. Bkz. N. Hannestad, *Tradition in Late Antique Sculpture* (1994).
 3. Roma'da bir özel koleksiyondan; Holum, *Theodosian Emperresses*, s.38.
 4. Viyana Sanat Tarihi Müzesi; D. Talbot Rice, *Byzantine Art* (1935, 1965), s.399, res.363 (fakat bu kişi gerçekten bakan ve konsül Eutropius mudur acaba?). Ayrıca, İstanbul Arkeoloji Müzesinde de beşinci yüzyıldan kalma ve bir resmi görevliyi temsil eden heykel vardır (Koch, *Early Christian Art*, levha 29.2). J.M.C. Toynbee (*The Art of the Romans* [1965], s.42) diğer portreler hakkında şunları yazar:

İmparator dışındaki kişilerin beşinci yüzyılda yapılmış portrelerinin özellikleri iki önemli yapıtta görülebilir. Biri, Ostia'da bulunmuş, yuvalarının derinliğinden uzaklara bakan gözleri tüm çehreye egemen çok büyük bir baştır... Alına oturtulmuş ağır, stilize kıvrımlardan oluşmuş ve üzerinde üç tane stilize yarık bulunan kalın bir çelenk görülür... genel izlenime, sanki bu dünyayla pek ilgilenmiyor gibi dalgın duruşu egemendir.

(H.P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts* [1933], levha 221 ve 223)

Profesör Toynbee, ikinci bir başı anlatır (*Art of the Romans*, levha 216-18), Epheos'dan çıkartılan bu eser bugün Viyana'dadır (bkz. bu notun başlangıcı):

Kesinlikle bilinmese de 500 yılı dolaylarında yapıldığı sanılmaktadır. Bayan Toynbee şöyle der: 'Bunda bir peygamberi ya da dünyadan elini çekmiş bir ermişi andıran görünüm hakimdir. Ona bakınca antik çağ hümanizmasından çıkıp, adeta Ortaçağın dinsel havasına giriyoruz.'

Konstantinopolis'deki I. Theodosius sütununun kaidesi daha erken bir tarihten kalma İmparatorluk kabartmalarını içerir (M. Grant, FMR [Franco Maria Ricci], 20, 1989, s.19 ve dev.) . O sütun moda olmaya yeni başlamış hiyeratik denen yani kutsallığı kalıplaşmış ve gösterişli bir biçimde öne çıkaran üslubu daha o zamandan sergiler. Fakat *İmparatorluk kültü* ile erken dönem Hıristiyan sanatı arasında bir devamlılık olduğunu öne sürmekte acele etmemeliyiz.

İmparatorluk dışı temalara gelince, Augusta Trevirorum'da (Trier) Kutsal Kadınları gösteren (bkz. Böl. 8 not 14) kabartmadan söz etmeye değer. Ayrıca Konstantinopolis'deki Marcianus sütununda görülen ve bir pagan teması olan Victoria (zafer) figürlerini de (bkz. Böl. 9 not 6) hatırlamalıyız. Bu sütun başka yerlerden etkilenecek yapılmıştır. Örneğin Aphrodisias bu konuda etkindi ve ürettiği pek çok eseri Konstantinopolis'e gönderiyordu. Ayrıca bkz. S. Walker, *Greek and Roman Portraits* (1995) ve D.M. Brinkerhoff, *A Collection of Sculpture in Classical and Early Christian Antioch* (1970).

5. Koch, *Early Christian Art*, s.133 ve dev.

6. S. Williams ve G. Frick, *Theodosius: The Empire at Bay* (1994), s.17.

7. J.P.C. Kent ve K.S. Painter, *The Wealth of the Roman World: Gold and Silver, AD 300-700* (1977), s.186. Trabea bir devlet giysisiydi. I. Iustinian konusunda bkz. Ek 3. Ravenna Katedrali'ndeki (beşinci yüzyılın ilk yarısı) Ravenna Lahdi'nde de kabartmalar vardır. Lahitler konusunda bkz. aşağıda not 31. Metalden kabartmalar da yapılırdı. Fakat Ravenna'daki başpiskopos Maximianus'a ait tahtın üzerindeki mermer kabartmalar daha sonraki bir tarihte yapılmış olabilir. (Bunlardan başka, Roma'daki Santa Sabina kilisesinin kapısındaki ahşap zarif kabartmalardan da söz etmek gerekir.)

8. Gough, *Origins of Christian Art*, s.134. En eski tarihli konsül diptiği Probus'unkidir (408) (a.g.e., s.124, res.100, krş. s.120). 'Nicomachus ve Symmachus diptiği' hakkında, a.g.e., s.127. Honorius'un bir diptik üzerindeki resmi için bkz. Williams ve Frick, *Theodosius*, levha 14. Onun bir de Aosta Katedrali'nde fildişinden yapılmış levhası vardır.

Oyma fildişinden kutular da yapılırdı (Gough, *Origins of Christian Art*, s.196). Bunlar Ortaçağ'da kutsal emanet çekmeceleri olarak kullanılmıştır (Koch, *Early Christian Art*, s.135)

9. Kent ve Painter, *Wealth*, s.57.

10. J. Vogt, *The Decline of Rome* (1965), s.305 ve dev. Konstantinopolis'deki Havariler Kilisesi'ndeki mozaik halka ancak daha sonraki betimlemelerden bilinmektedir. Başka bir yerde de söylendiği gibi, Konstantinopolis'deki Büyük Saray'ın mozaiklerinin gerçekten beşinci yüzyıla ait olup olmadığı belli değildir (bkz. Böl. 11, not 33). Ravenna'da özellikle Galla Placidia'nın anıtmezarında -mavi renk baskındır-, zarif beşinci yüzyıl mozaikleri vardır; ayrıca Aquileia'da 'İyi Yürekli Çoban' mozaigi vardır. Mozaik tekniğine gelince, renkler arasındaki matematiksel orana özenle uyulurdu. Sanatçıların ve müşterilerinin tutumlarının zaman içinde yavaş yavaş doğaç bir gerçekçilikten, düşsel, gerçektışı ve hiyeratik bir tercihe kaydığı gözlemlenir.

11. S. Runciman, *Byzantine Style and Civilization* (1975, 1981), s.25 ve 27.

12. Gough, *Origins of Christian Art*, s.86, 88, 91.

13. H. Neumayer, *Byzantine Mosaics*, (1964), levha 1; ayrıca bkz. levha 2 (yaklaşık 450).

14. Gough, a.g.e., s.93
15. H. Neumayer, *Byzantine Mosaics*, levha 20.
16. Gough, a.g.e., s.85 (yaklaşık 406)
17. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (1965), s.55; ayrıca bkz. Gough, *Origins of Christian Art*, res.72; Aziz Onesiphorus ve Aziz Porphyrius. 'Kubbeye Kudüs ruhunun mozaikle gösterilmesi, Geç Antik Çağ sanatını iyi tanımlar' (R.C. Gordon, *Times Literary Supplement*, 6 Temmuz 1996, s.27)
18. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, s.55
19. İstanbul'da belediye sarayının temeli atılırken sokak döşemesi mozaikleri bulunmuştur. (P. du Bourget, *Early Christian Painting* [1971], s.149 ve dev.).
20. Gough, *Origins of Christian Art*, s.73 ve dev., 76. Mopsuestia'daki (Misis) bu mozaikler beşinci yüzyıldan daha erken bir tarihe ait değildir. (S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, s.235).
21. Gough, *Origins of Christian Art*, s.77. İmparator Zenon kuşları ve diğer hayvanları severdi, çünkü aslı Isaurialı olduğu için St Thekla'yı (Böl. 11) koruyucu azisesi sayardı. Bu dönemden başka mozaikler de bulunmuştur: El-Tabgah'ta (Heptapegon [du Bourget, *Early Christian Painting*, res.161-2 - Ekmelekler ve Balıklar]) ve Tabarca'da bir mezarın üzerinde (Thabraca: Tunus'ta, a.g.e., res.158 ve dev.).
22. Gough, *Origins of Christian Art*, s.77 ve 166. Panel mozaikleri de vardı (*opus sectile* 'kesik iş'). Kullanılan malzeme değerli mermerler ve değişik renklerde porfirdi. Duvarlar için ayrı biçimlerde kesilmiş renkli camdan panel kullanılır ve bunlarla geometrik desenler ya da çiçeklerden figürler oluşturulurdu (Koch, *Early Christian Art*, s.97 ve dev.). Fakat bu dönemin camları yeterince incelenmemiştir: J.J. Henderson ve M.M. Mango, şu yapıt içinde: E. Mango ve G. Dagron (der), *Constantinople*, s.333 (ve not 1); ayrıca bkz. Toynbee, *Art of the Romans*, s.141 ve dev. Bu tür mozaikler beşinci yüzyılın bazı kiliselerinde görülür (Koch, *Early Christian Art*, s.98). Biri Ephesos'dadır.
23. du Bourguet, *Early Christian Painting*, s.3, 5 ve 7 (beşinci yüzyıl başları). Resimlerde çoğu zaman panel mozaikleri taklit edilirdi (Koch, *Early Christian Art*).
24. du Bourget, a.g.e., res. 172-5, 171. Bunlardan başka Roma'daki San Pietro ve San Marcellino kiliselerinde çok büyük resimler vardır: İsa, Petrus ile Paulus'un arasında çarmıha gerilmiş gösterilmektedir. 'İkonalar' altıncı ya da yedinci yüzyılda ortaya çıkarlar (Koch, *Early Christian Art*).
25. Sas-Zaloziecky, *Byzantinische Kunst*, s.91. Quedlinburg İtalya için, Koch *Early Christian Art*, s.104 (bugün kaybolmuş daha eski örnekler olabileceğine işaret eder). Fakat Quedlinburg hazinesinin ve çeşitli parçalarının nerede olduğu çeşitli tartışmalara konu olmaktadır ve henüz bir kesinlik yoktur (bkz. J. Langton, *Sunday Times*, 7 Nisan 1996, s.7).
26. Kent ve Painter, *Wealth*, s.160.
27. Coleraine gümüş definesinden parçalar için bkz. a.g.e., s.123 ve 125. Louvre Müzesi'ndeki gümüş bir kutsal kalıntı mahfazası konusunda bkz. Koch, *Early Christian Art*, lev. 28, no. 3 (krş. Ravenna Başpiskoposluk Müzesindeki kutsal kalıntı mahfazası, lev.27, no. 1). Kartaca hazinesinin bu tarihten mi yoksa dördüncü yüzyıldan mı kaldığı belli değildir. İmparatorluk damgaları için bkz. a.g.e., s.80. Altın külçeler için bkz. R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire* (1990), s.30, no. 20 (göndermeler). Altın mühür-yüzükler için bkz. Kent ve Painter, *Wealth*, s.6. Genellikle mücevherat için bkz. H. Tait, *Jewellery through Seven Thousand Years* (1976); H. Tait (der) *Seven Thousand Years of Jewellery* (1989, 1995); J.Ogden, *Ancient Jewellery* (1992); A. Catinescu

(der.), *Ancient Jewellery and Archaeology* (1996); D. Williams ve J.Ogden, *Jewellery of the Classical World* (1994). Gümüş eşya için bkz. M. Grant, *Art in the Roman Empire* (1995), s.116 ve dev.; Kent ve Painter, *Wealth*. Britanya'da gümüş öne çıkan bir madendi ve genellikle Roma diplomasisinde ve ticarete önemli rol oynamıştır.

28. Kent ve Painter, *Wealth*, s.160. Ayrıca bkz. P. Grierson ve M. Blackburn, *Medieval European Coinage*, cilt I: *The Early Middle Ages* (1956) .

29. İpek, ayrıca duvara asılmak için kullanıldıysa da günümüze kalmış örnek yoktur. İpek ithal edilirdi. Bizans İmparatorluğu'nda ipek böceği yetiştirilmesine ancak 552 yılında başlanmıştır. Kumaşlardaki pagan desenler için bkz. yukarıda Böl. 9, not 6. Aynı dönemin cam işlerinden de söz etmeye değer. Bkz. E.M. Stern, *Roman Mold-Blow Glass* (1995); 1995'te British Museum'da açılan 'Caesarların Camları' sergisi; D.B. Harden, *Glass of the Caesars* (1987).

30. Koch, *Early Christian Art*, s.144 ve 146.

31. a.g.e., s.113, krş. yukarıda not 7. Ayrıca bkz. M. Koortbajian, *Myth, Meaning and Memory on Roman Sarcophagi* (1995). Koch (*Early Christian Art*, s.109-12) çeşitli lahit tiplerini numaralamıştır. Ayrıca 'sözde lahit' (pseudosarcophagus)'i de betimlemiştir. Ravenna üslubundakilerin (bir bölümü Roma'dan götürülmüştür) Konstantinopolis üslubundakilerden farklı olduğuna işaret eder. Lahitler Roma İmparatorluğu sanatında önemli bir yer tutmuştur (Grant, *Climax of Rome*, s.25 ve dev.; Koortbajian, *Myth*) ve daha sonra Hıristiyanlara geçmiştir. Hıristiyanlar da Kutsal Kitaplarının temaları için lahitlere ikinci sırayı eklemişlerdir (E. Strong, *Art in Ancient Rome*, II [1929], s.188). Son zamanlarda Iunius Bassus'un -erken- dönem lahdi konusunda epeyce yorum yapılmıştır.

S o n s ö z

1. S. Runciman, *Byzantine Civilisation* (1933), s.277.

2. S. Huntington (*Foreign Affairs*, 1993), Batı ile İslam arasında bir çatışma olacağını tahmin ediyor. Ancak, o dinin inanlarını arasında da en azından şu sırada büyük ayrılıklar vardır. Ne var ki, Bizans İmparatorluğu'nun Ortaçağdaki rolü üzerinde daha kesin konuşulabilir: 'o kale, iki kıta arasındaki kistağı tutmasaydı, İslam'ın dalgası daha Hıristiyanlığın emekleme aşamasındaki Avrupa'yı süpürüp, onun yerine geçebilirdi.. Hıristiyanlık beşiğinde boğulurdu' (G. Young, *Constantinople* [1992], s.64) . Bunu dindışı terimlere çevirip sadece Hıristiyanlığın değil, Ortaçağdaki Avrupa ülkelerinin ya da daha belirgin olarak Batı Avrupa'nın Bizans tarafından kurtarıldığını söyleyebiliriz. Beşinci yüzyıl, Avrupa ülkelerinin Ortaçağ tarihini ilk belirleyici dönem olmuştur.

3. R. Byron, *The Byzantine Achievement* (1929, 1987), s.28 ve 78 ve dev. Bkz. M. Moorcock, *Byzantium Endures* (ciltsiz baskı, 1992).

Ek ı

I. Büyük Constantine ve Sonrası

1. M. Grant, *The Emperor Constantine* (1993), s.64.

2. a.g.e., s.221 ve dev.; bkz. R.A.G. Carson, *Principal Coins of the Romans*, cilt III: *The Dominate AD 294-498* (1971), s.61, no 1334.

3. Grant, *Constantine*, s.217 ve dev. Constantine'nin en büyük oğlu Crispus 326

yılında Pola'da (Pula) babasının -ikinci karısı Flavia Maxima Fausta'nın gösterdiği bir kanıt üzerine- emriyle öldürülmüştü. Constantine daha sonra karısını da Augusta Trevirorum'da (Trier) öldürtmüştür.

4. J.M.C. Toynbee, *The Art of the Romans* (1965), s.41. Flavius Magnus Magnentius (350-3) Augustodunum'da (Autun) imparator ilan edilmişti. Konstantinopolis'deki Aya İrini Kilisesi'nin Constantine zamanından kalma olasılığı hakkında bkz. Böl.11, not 10.

5. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602* (1964), s.120 ve dev.

6. Bu amaçla atanmış *defensor civitatis* konusunda bkz. a.g.e., s.144 ve dev.

7. a.g.e., s.139. İmparatorun koruma birliğinin (*protectores divini lateris*) Gallienus (260-8) tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Diocletianus (284-305) zamanında İmparator'a eşlik eden bir birlik (*protectores*) vardı. Bu nitelikleriyle subay okulu öğrencileri gibi rütbe alırlardı.

8. a.g.e., s.150.

9. a.g.e., s.150 ve dev.

10. Gratianus, Magnus Maximus tarafından tahtından indirilmişti. 383 yılında Lugdunum'da (Lyon) öldürüldü.

11. I. Büyük Constantine (306-37) kara ordusunu yani merkezden saldıran asil gücünü bir *magister peditum* (piyadeler komutanı) ve bir *magister equitum* (atlılar komutanı) komutasına vermişti. Bundan sonra, zamanın başkomutanı *magister militum* (askerler komutanı) olarak her ikisinin de denetimini almıştır.

12. Dacia ve Makedonya o dönemde doğu bölgesi içindeydi.

13. Bazı yazarlar Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden, kısmen *foederati* olarak savaşanları sorumlu tutmuşlardı. bkz. Ek 2, not 4.

14. Eugenius, Roma'da retorik öğretmeniymi ve Symmachus'un arkadaşıydı. Kâğıt üzerinde Hıristiyanı ama paganlıkla arası iyiydi ve Roma'daki Senato binasının Zafer Altarını onartmıştı.

15. I. Constantine'den sonraki imar programları tartışmalıdır. Konstantinopolis'deki ilk Ayasofya ve ilk Havariler Kilisesi'nin II. Constantius (337-61) zamanında yapılmış olmaları daha akla yakındır. Ayasofya için bkz. C. Mango, *Byzantinische Zeitschrift*, 82, 1990, s.51-61. Fakat, Ayasofya'nın kökeni konusunda çeşitli teoriler ileri sürülür. Bkz. M. Gough, *The Origins of Christian Art* (1973), s.149 ve G. Koch, *Early Christian Art and Architecture: An Introduction* (1996), s.52.

Ek 2

Afrika, İspanya, Galya

1. Batı İmparatorluğu'nun bu toprakları yitirmesi konusunda bkz. birçok ikincil kaynak, bu arada J.P.C. Kent ve K.S. Painter, *Wealth of the Roman World: Gold and Silver, AD 300-700*, s.117. Krş. Bölüm 10, not 1.

2. Afrika için bkz. B.H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest* (1954); D.S. Mattingly, *Tripolitania* (1995). 420 yılında Romalı general Bonifatius'un (öl.432; ayrıca bkz. Böl.8, not 2) Roma İmparatorluk yönetimine karşı kendisine yardım etmeleri için İspanya'daki Vandalları çağırdığını ileri sürenler olmuştur. Ayaklanmalarla sürekli uğraşsa da hâlâ zenginlik içindeki Kartaca'nın yitirilmesi Batı İmparatorluğu' için çok büyük bir yıkımdı (J.G. Pedley (der.) *New Light on Ancient Carthage* [1990], *Carthage: A Mosaic of Ancient Tunisia* [1987], A.B.A. Ben Khader ve D.

Sören (der.), *Carthage* [1990] ve son zamanlarda yapılan kazılar için: S. Lancel, *Carthage: A History* [1994, 1992]. Kuzey Afrika'da ayrıca geniş çöl toprakları da vardı. Buralarda *circumcelliones*-ister dinsel ister toplumsal nedenlerle baş kaldırırsınlar- haydutluk yapıyorlardı ya da sonradan haydut olmuşlardı. Merkezdeki yönetimin Vandalları Afrika'dan atma çabaları boşa çıkmıştı. Germenlerde deniz gücü yalnızca Vandallarda vardı ve sürekli bir tehlike oluşturuyordu. N.H. Baynes, *Journal of Roman Studies*, 19, 1929, s.230 ve dev. Ayrıca bkz. W.H.C. Frend, *Transactions of the Royal Historical Society*, 5, 1955, s.61 ve dev.; C. Courtois, *Journal of Roman Studies*, 46, 1956, s.161 ve dev. Elbette Kuzey Afrika eyaletinin güneyindeki *fossatum Africae*, İspanya'dan gelen Vandallara karşı işe yaramıyordu.

3. R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1960), s.160. Afrika: C. Courtois, *Les Vandales et Afrique* (1953). A. Cameron (*The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600* [1993], s.37 [krş. s.231, not 9]) Gaiseric ve Vandalları hakkında şunu yazar:

420'li yılların sonlarında... Gaiseric yönetimindeki Vandallar Cebelitarık Boğazını geçip Kuzey Afrika'ya çıktılar; 430 yılında Hippo'da [Regius; Annaba yakınları] Augustinus'un piskoposluk makamına dayanmışlardı. 435'te Numidia'da aceleyle yerleşik konuma geçtiler ve 439 yılında Kartaca'yı ele geçirdiler.

II. Theodosius'un 441 yılında bir donanma gönderip Vandalları denetimi altına almaya çalışsa da girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve Vandalların Kuzey Afrika'nın büyük bölümündeki yönetimleri 442 yılında resmî değilse de edimsel olarak kabul edilmişti. Söz konusu topraklar şuraları içeriyordu: Africa Proconsularis, Byzacena [Hammamet Körfezinden Gabes Körfezine kadar] ve Numidia ve Tripolitania'nın büyük bölümü.

Gaiseric daha 455 yılından önce Korsika, Sardunya ve Balear adalarını ele geçirmişti. Aynı yıl III. Valentinianus öldüğünde Roma'ya girip kenti yağmaladı ve 468'de Sicilya'yı aldı. Doğu İmparatoru I. Leon'un [Batı'dan da Majorianus] 460'lı yıllarda açtığı deniz seferi [Böl.7, not 10] utanılacak bir başarısızlıkla sonuçlandı ve Kuzey Afrika -Belisarius'un İ.S. 533 yılındaki seferine kadar- Vandal denetiminde kaldı.

Vandalların elindeki Afrika topraklarının ekonomik bakımdan İmparatorluğun geri kalan kesimlerinden (eskiden sanıldığı kadar) ayrı düşmediği bugün bilinmektedir ama yine de en zengin, kentleşme derecesi en ileri eyaletlerden birinin ve Roma'ya tahıl gönderen eyaletin bölgesine kaybedilmesi artık kuzey barbarlarının hangi değişikliklere yol açabileceklerini gösterir.

Ayrıca bkz. Böl.9, not 29; Böl.8, not 1 ve Gaiseric hakkında Böl.7, notlar 3, 4, 19. Kuzey Afrika keşiş yaşamına ve toplumdan kopmaya çok uygundu; bkz. Böl.9.

4. *Foederati*, Roma İmparatorluğu'na genellikle askerlik için gruplar halinde kabul edilen Germenlerdi. Bunların Galya'da yerleştirilmelerinde izlenen politika konusunda bkz. E.A. Thomson, *Journal of Roman Studies*, 46, 1956, s.65 ve dev. Bazı yerlerde dördüncü yüzyıl sonlarından ve beşinci yüzyıldan kalma mezarlar, Romalılarla Germenlerin bitişik gömüldüklerini gösterir. Ostrogot, Vizigot, Vandal ve Burgundların Doğu ve Batı İmparatorluk sikkelerini taklitleri konusunda bkz. R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire* (1990), s.18 ve 243. Aetius'un da İtalya'yı ve Afrika'yı ve diğer batı toprakla-

rını yitirme pahasına Galya ile ilgilendiğini yazarlar olmuştur. Bkz. J.B. Moss, *Historia*, 22, 1973, s.712; A. Ferril, *The Fall of Rome: The Military Explanation* (1988), s.168. 486 yılında Batı Roma'nın Galya'daki son kalesi Syagrius'un yönetimindeki Noviodunum Frankların eline geçti. Franklar hakkında bkz. H. Fischer, *Catholic Historical Review*, n.s. 4, 1924-5, s.536 ve dev. Burgundlar I. Anastasius'un (492-518), Vizigotlar Honorius'un (395-423) altın ve gümüş sikkelerinin kopyalarını yapmışlardır. Bkz. T.J. Haarhoff, *Schools of Gaul* (2.basım, 1958); R.W. Mathisen, *Roman Aristocrats in Barbarian Gaul* (1993); F. Funck-Brentano, *A History of Gaul: Celtic, Roman and Frankish Rule* (1993); J. Drinkwater ve H.Elton (der.), *Fifth Century Gaul: A Crisis of Identity* (1992, 1994)

5. II. Alaric 485-507 yılları arasında Vizigotların kralıydı; Wallia ise 415-418 yılları arasında kraldı. Bkz. H. Wolfram, *History of the Goths* (1990), vb. Allamanlar, beşinci yüzyılda Alsace'ta kuzey İsviçre'de yerleşmiş Germen boylarının aralarında fazla bağımlılık olmayan bir konfederasyonuydu.

6. Bu bilgiyi Frankların Galyalı-Romalı tarihçisi Caesarodunumlu Tours Aziz Gregorius'tan?) (yaklaşık 540-94) öğreniyoruz. Pellalı Paulinus'un (doğ. 377/8) yazdığına göre 417 yılında Aquitania'da (Cossio) *civitas Vasatica* bir köle topluluğu tarafından Germenlere verilmiştir. Ayrıca bkz. R. Van Dam, *Saints and Their Miracles in Late Antique Gaul* (1995).

Cameron (*The Mediterranean World in Late Antiquity AD395-600* [1993], s.40) Clovis konusunda şöyle yazar: (ayrıca bkz. s.245 ve dev., not 32 ve s.208, notlar 38, 39) Drinkwater ve Elton (der.), *Fifth Century Gaul*):

Germen krallıkları arasında en uzun ömürlü olanı Franklarınkidir. Vizigotların Vouillé'de [Poitiers'ye on beş kilometre uzaklıkta] yenilmelerinden sonra 507 yılında kralları Clovis (481-511) tarafından kurulmuş ve 751 yılına kadar sürmüştür. Bugünkü Fransa'ya adını verenler Franklar olmakla birlikte, Clovis'in ardıllarından genellikle Mérovinge hanedanı diye söz edilir.

Papaz Grégoire de Tours Frankları çok canlı anlatan bir tarihçidir. Frank kralliyet ailesinin kanlı işlerini anlatan *Frankların Tarihi* adlı yapıtı Frankların geçmişi hakkında temel kaynağımızdır. Grégoire, Clovis'in Hıristiyanlığı kabulünü ve vaftiz edilmesini pek renkli bir dille anlatır... Askerlerinden 3000 kişiyle aynı anda vaftiz edilmiştir.

Galya çok dindar bir ülkeydi (van Dam, *Saints*), fakat çok ağır vergi yükü altında ezilmekteydi (bkz. Sidonius Apollinaris). British Museum'daki küçük bir fildişi kutu güney Galya'dan gelmiş olabilir: M. Gough, *The Origins of Christian Art* (1973), s.130.

Beşinci yüzyılda Britanya'dan düzmece bir imparator çıkmıştır. Kendine III. Constantine dedirten bu adam belki Britanya doğumlu değildi ama Britanya'daki ordu tarafından 407 yılında imparator ilan edilmişti. Galya'ya geçmiş ve aralarında Stilicho'nun gönderdiği Got Sarus da bulunan Germen istilacıları yenmişti. III. Constantine, oğlu Constans'ı İspanya'nın desteğini kazanmaya yollamış ve Honorius tarafından tanınmıştı. Ancak Honorius tanımakla birlikte üzerine III. Constantius'u ve Ulfilas'ı göndermişti. Generali Edobiscus'un bozguna uğramasından sonra, III. Constantine Arelate'de (Constantine, Arles) teslim olmuş, Honorius da idam edilmesine ses çıkarmamıştı. C.E. Stevens (*Oxford Classical Dictionary*, 2.basım, 1970) şöyle yazar: İ.S. 410 yılından sonra yeniden bir Roma ordusunun bulunması kuşkuludur... Keltlerle

Tötonlar arasındaki çekişmede Roma'ya bağlı Britanya gücü hemen tümüyle yok olmuştu (kalınan süre konusunda görüş birliğine varılmamıştır). Britanya'nın Romalıların eline geçmesi konusunda bkz. W. Reece, *World Archaeology*, 12, 1980, s.77 ve dev.; A.S.E. Cleary, *The Ending of Roman Britain* (1989), ülke (ya da hiç değilse güneydoğu kesimi) Anglosaksonlaşmıştır.

Britanya (ya da İrlanda) aynı zamanda 'sapkın' Pelagius'un (öl. 419'dan sonra; bkz. Böl.9) yurdudur. Bkz. S. Hill ve S. Ireland, *Roman Britain* (1996). Kral Arthur hakkında da epeyce yayın vardır, örn. G. Ashe, *The Discovery of King Arthur* (1985) ve *Arthuriana*. Viroconium (Wroxeter) beşinci yüzyıl sonlarında hâlâ yeniden inşa edilmekteydi ve Tintagel'deki kazılarda çıkan bazı buluntuların beşinci yüzyıla ait olduğu hesaplanmıştır. Ayrıca bkz. The Times, 23 Ağustos 1996; M. Haig, *The Art of Roman Britain* (1996).

Ek 3

I. Iustinianus ve Öncesi

1. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602* (1964), s.267.

2. C.W.C. Oman, *The Byzantine Empire* (1892), s.6. Bkz. G. Young, *Constantinople* (1992), s.38. Theodora hakkında çok şey söylenebilecek renkli bir kişiydi. Altıncı yüzyıl tarihçisi Procopius (bu tarihçi hakkında bkz. G.A. Williamson [çeviri], *The Secret History* [Loeb yay., 1966, 1981]; A. Cameron, *Procopius* [ciltiz baskı 1996]) imparatoriçenin bir portre-heykelinin kusursuzluğunu över. Evliliği birçok skandala yol açmıştır. Gibbon bunları ayrıntılarıyla anlatır. Roma'dan çok, Doğu'yu kayırmakla suçlanmıştır. Nika Ayaklanması (532) sırasında kocasını kurtaracak güce sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanmayı çıkararak otokrasinin eski şehir-devlet idealine bir ödün olarak verdiği Mavi ve Yeşil gruplarıydı. Ayrıca bkz. C. Diehl, *Byzantine Portraits* (1927), s.49 ve dev.; R. Browning, *Justinian and Theodora*.

3. Iustinianus'un Atina Üniversitesi'ni kapatması 'Pagan felsefeye indirilmiş öldürücü darbe' olarak tanımlanmıştır (N.H. Baynes, *The Byzantine Empire* [1925], s.86. Iustinianus'un başlıca amacı Pagan Atina ile Hıristiyan Kudüs'ü bir araya getirmektir. Ayrıca Manikeistlere karşı şiddetle harekete geçmişti (Böl.9); Montanistlerin sonu da onun döneminde gelmiştir (aynı bölüm, not 33).

4. R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall* (1960), s.164. Afrika konusunda ayrıca bkz. Ek 2. I. Iustinianus'un Afrika'yı ele geçirmesi eyaletin zenginliğini artırmıştır. İspanya için bkz. Ek 2 (Carthago Nova [Cartagena] kısa bir süre Bizans devletinin başkenti olmuştur). Fakat Clovis'in egemenliğindeki (481-511) Galya'ya müdahale edememiştir. Batıdaki ordusu çoğunlukla paralı askerlerden ve yabancılardan oluşmaktaydı. Tasalarını din üzerinde yoğunlaşan Iustinianus yeniden fethi önemsemiyordu ama Doğu'nun kaynakları, o büyük işin üstesinden de gelebilecek çapta değildi. 565 yılında İmparatorluğun bir daha birleşmeyeceği açıkça belli olmuştu. Roma'nın beş kez düşman eline geçtiği ve hayli hırpalandığı İtalya savaşı 561 yılına kadar sürmüştü. Iustinianus'un devlet adamı görünümündeki düşmanı Baduila (diğer adıyla: Totila, 551-62), sikkelerden Iustinianus'un başını kaldırıp, uzun süre önce ölen I. Anastasius'unkini (491-518) ya da kendisininkini koydurtmuştu. Baduila'nın yerine Theia geçti. 534 yılında Batı'daki son konsül görevdeydi (doğuda 541). İtalya'nın bazı kesimleri on birinci yüzyıla kadar Bizans'ın elinde kalmıştır. Iustinianus döneminde İtalya'daki Bizans kuvvetleri komutanlığında uyuşmazlıklar çıkmıştı ve imparator, Belisarius'u yeterin-

ce desteklememişti. Narses daha esnek davranmıştı ama onun da elinde yeterli sayıda gemi yoktu. Iustinianus tarihsel misyonunun tam bilincindeydi (bkz. *Novel* 30, 11). Yine de İtalya'yı fethetmesi kalıcı bir sonuç vermediği gibi, yakın sonuçları da yüreklendirici değildi, çünkü İtalya'daki eski toprak sahibi aristokrasi yıpratılmıştı ve Henry Chadwick'in dediği gibi (*Times Literary Supplement*, 22 Mart 1996, s.5) 'Roma soysuzlaşmış, ipten kurtulmuş nüfusuyla çöken bir yıkıntılar kentine dönüşmüştü.' [Bkz. yukarıdaki açıklamalar]

5. Young, *Constantinople*, s.54 ve dev.

6. Bkz. L.H. Fauber, *Narses: Hammer of the Goths* (1996).

7. W.E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome* (1968), s.238 ve dev. Iustinianus'un hukukla ilgilenmesi ve çabalarının ne dereceye kadar bir ön çalışma düzeyinde kaldığı konusunda çok tartışılır. Neden II. Theodosius'un yasası üzerinde durulmamış ya da büsbütün rafa kaldırılmıştır? Iustinianus'un *Corpus*u Doğu'da uyulması gereken ölçüt sayılırken, Batı'da neden on ikinci yüzyıla kadar beklenilmiştir? Metinler Latince kaleme alınmıştı. Halbuki İmparatorluğun resmi dili olmasına karşın Latince, artık Yunancadan daha az kullanılıyordu. O tarihte 'Hukuk İşleri Dairesi' Berytus (Beyrut) idi. Yine de Iustinianus'un Konstantinopolis'deki yasal düzenlemeleri 'kenti, antik çağ ile Ortaçağ uygarlıkları arasında bir bağ olarak gördüğünün kanıtı' diye karşılanmıştı (Young, *Constantinople*, s.32; krş. yukarıda Böl.3).

8. Kappadokialı Yohannes yoksul bir aileden gelmesine ve dil, felsefe ya da edebiyat eğitimi almamasına rağmen, doğuya *praefectus praetorio* (praetor rütbesinde vali) atanmıştı. Çok kısa bir süre bir yana bırakılırsa 531 ile 541 yılları arasında görevde kalmıştı. 541'de bir kez daha aynı göreve atanmıştı ki, Theodora'nın hazırladığı bir tuzağın kurbanı oldu. İdarî reformları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jones, *Later Roman Empire*, s.283, krş. S.351 ve 834. Binlerce askerden oluşan bir savunma birliği vardı (Procopius, *Bellum Persicum* I [*History of the Wars of Justinian*], XXV.7; Jones, *Later Roman Empire*, s.866). Yohannes, I. Iustinianus'a batıyla savaşmaması için öğüt vermiştir.

9. I. Iustinianus büyük toprak sahipleriyle inatçı bir çekişmeye girmişti. Otuz altı tane yeni vergi çıkardığı söyleniyordu (kuşkusuz, Kappadokialı Yohannes'in önerisiyle; bkz. yukarıdaki not).

10. Örneğin Neos Anchialos (Thebai in Phthiotis) I. Iustinianus döneminde sur-la çevrilmiştir. Anazarbus (Anavarza) I. Iustinus ile I. Iustinianus dönemlerindeki depremlerden sonra yeniden kurulmuştur (Procopius, *Secret History*, XVIII.10; S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* [1996], s.9).

11. Young, *Constantinople*, s.41 ve dev, 47 ve dev. Ayasofyanın kubbe ve yarım kubbelerinin görünümü son derecede çarpıcıdır. I. Iustinianus'un kilise başmimarı Anthemius (öl.534) matematikçi ve mucitti. Yeniden yapım bittikten sonra Iustinianus'un şöyle dediği söylenir: " Tanrıya şükürler olsun ki, beni bu büyük yapıtı bitirmeye ve seni aşmaya layık gördü, ey Süleyman." (bkz. Young, *Constantinople*, s. 42). İlk Ayasofya II. Constantius tarafından yaptırılmış olabilir (bkz. Ek 1, not 15), onun tavanı Iulianus zamanında (361-3) çökmüştü. Ayrıca bkz. N. Mainstone, *Hagia Sophia* (ciltsiz baskı 1997).

12. I. Iustinianus Konstantinopolis'in en eski kubbeli bazilikası diye bilinen Aya İrini Kilisesi'ni 532 yılında ya da o tarihten hemen sonra genişletmiştir. (Bu kilisenin daha önceki aşamaları için bkz. Böl.11, not 10). St Sergius ve Bacchus Kilisesi 523 ve 537(?) tarihleri arasında yapılmıştır. Polyeuctus (yaklaşık 524-7, kazısı yapılmıştır) Kilisesi'ni -Ayasofya bunu aşma için yapılmış olabilir- yaptıran varlıklı bir soyludur (Anicia Iuliana): C. Mango, *Byzantium*

(1980, 1994), s.262; R.M. Harrison, *A Temple for Byzantium* (1989); Hill, *Early Byzantine Churches*, res.62. Krş. S. Runciman, *Byzantine Style and Civilization* (1975), s.50 ve dev., 99 ve 210. Yine aynı kentte Havariler adına adanmış ilk kiliseyi de II. Constantius'un yaptırdığı sanılmaktadır.

13. D. Talbot Rice, *Byzantine Art* (1955, 1962), s.164 ve 167. Sant'Appollinare in Classe, Theoderic tarafından Arius tarikatı cemaati için yaptırılmışsa da, Iustinianus zamanında (549) Ortodoks (Katolik) cemaatine verilmiştir. Birçok bakımdan sade bir bazilikadır; fakat yakından incelendiğinde daha önce örneklerine rastlanmış bazilika geleneğinden sapmalar gösterir. Sant'Appollinare in Classe, uyumu, ışığı ve renkleri bakımından genel havası ilginç bir kilisedir. Mozaikleri bulunduğu yerin özelliklerini taşımakla birlikte yine de simgesel niteliklere sahiptir.

14. a.g.e., s.158 ve dev. San Vitale Kilisesi'nin yapımına 525 yılında başlanmış, kutsanması 542'de yapılmıştı. Üç tane eşmerkezli sekizgenden oluşan ilginç bir planı vardır. Renkleri özenle seçilmiş mermerleriyle ve çok güzel mozaikleriyle dikkati çeker. 545-553 tarihleri arasında Ravenna başpiskoposu olan Maximianus'un kusursuz bir portresi de vardır. Piskoposun levhalarla süslü tahtının çeşitli tarihlerde çalışmış Mısırlı (ve daha başka) oymacılarca yapıldığı ileri sürülür. İmparator I. Iustinianus ve karısı Theodora'nın mozaiklerinde doğu çizgilerini farkedenerler olmuştur. Gerçekten de mozaiklerin birçoğu dile getirdikleri çeşitli anlamlar arasında Doğu etkilerinin peş peşe gelen dalgalarını da yansıtır. Baş ressamın -birçok kilisesi Batı tarafından kopyalanan- Konstantinopolis'den gelmiş biri mi, yoksa İtalyan mı ya da hiç değilse bir batılı mı olduğu kesinlik kazanmamıştır. San Vitale Kilisesi çok sayıda değerli taşınabilir eser de içeriyordu; çok pahalıya mal olduğu düşünülebilir.

202

15. J.J. Norwich, *Byzantium: The Early Centuries* (1989), s.263 ve dev., 266.

16. Jones, *Later Roman Empire*, s.269 ve dev. (Ayrıca bkz. J. Moorhead, *Justinian: The Mediterranean World* [1994]). Sant'Appollinare Nuovo, her ne kadar birçok bakımdan Sant'Appollinare in Classe kadar etkileyici değilse de, ön cephesinde ilginç bir ışık ve renk uyumu sunar. Suriye özellikleri taşıyan ve natüralist olmayan bu simgesel mozaiklerde görülen ilginç bir azizler ve azizeler geçidi, İncil'in bazı sahnelerinin en eski ve en eksiksiz verilmiş biçimidir.

17. Bkz. J.A.S. Evans, *The Age of Justinian* (1996); krş. J.W. Barker, *Justinian and the Later Roman Empire* (1966).

Kaynakça Notları

1. P. Brown, *Religion and Society of in the Age St Augustine*, krş. yazarın *Augustine of Hippo* (1967), s.436 içinde dökümü verilen makaleleri. Ayrıca bkz. B. Stock, *Augustine the Reader*, Harvard University Press, 1996 ve Bölüm 10 (not 2, 3 ve 4). Aziz Augustinus konusunda yakın tarihte yayınlanmış başka yapıtlar için bkz. Viella Catalogue no.16 (1997), no 997-1004.

2. Yaşam öyküsü için bkz. P. Brown, *Augustine of Hippo*(1967).

3. M. Hadas, *A History of Latin Literature* (1952), s.430 ve dev.

4. G. Downey, *The Late Roman Empire* (1969), s.76.

5. Daedalus Book Catalogue (1995) içinde yeni bir çeviri tanıtılmaktadır. Ayrıca krş. D. Slavitt (çev.), *The Fables of Avianus* (1993).

6. S. Perowne, *The End of the Roman World* (1966), s.137.

7. M.C. Howatson, *Oxford Companion to Classical Literature* (1937, 1989), s.342.

NOTLAR

8. J. Vogt, *The Decline of Rome* (1965), s.177 ve dev.
9. W.H.C. Frend, *Journal of Roman Studies*, LIX, 1969, s.8.
10. Salvianus, IV, 30; krş. M. Hadas, *A History of Latin Literature* (1952), s.444, J. Badewein, *Geschichtstheologie und Sozialkritik im Werk Salvians von Marseille* (1980).
11. J.D. Randers-Pehrson, *Barbarians and Romans* (1983), s.251 ve 258; krş. J. Harries, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome* (1944).
12. C.W.C. Oman, *The Story of the Byzantine Empire* (1892), s.52 ve dev.
13. Krş. C. Siorvanes, *Proclus* (1996)
14. SLR, *Oxford Classical Dictionary*, 1970 bask., s.1005.
15. Krş. J. Bregman, *Synesius of Cyrene: Philosopher-Bishop* (1982).

LİSTELER

I Roma İmparatorları

İ.Ö.31 - İ.S.14	Augustus
İ.S. 14 - 37	Tiberius
37 - 41	Gaius (Caligula)
41 - 54	Claudius
54 - 68	Nero
68 - 9	Galba
69	Otho
69	Vitellius
69 - 79	Vespasianus
79 - 81	Titus
81 - 96	Domitianus
96 - 8	Nerva
98 - 117	Trajanus
117 - 38	Hadrianus
138 - 61	Antoninus Pius
161 - 80	(Marcus Aurelius
161 - 9	(Lucius Verus
180 - 92	Commodus
193	Pertinax
193	Didius Iulianus
193 - 211	Septimius Severus
211 - 17	(Caracalla
211 - 12	(Geta
217 - 18	Macrinus
218 - 22	Elagabalus
222 - 35	Severus Alexander
235 - 8	Maximinus I
238	Gordianus I Africanus
238	Gordianus II Africanus
238	Balbinus
238	Pupienus
238 - 44	Gordianus III
244 - 9	Philippus
249 - 51	Trajanus Decius
251 - 3	Trebonianus Gallus
253	Aemilianus
253 - 259/60	Valerianus
253 - 268	Gallienus
268 - 270	Claudius II Gothicus
270	Quintillus
270 - 275	Aurelianus
275 - 276	Tacitus
276	Florianus
276 - 282	Probus
282 - 283	Carus
283 - 284	Carinus
283 - 284	Numerianus
284 - 305	Diolectianus

LİSTELER

286 - 305	Maximianus
305 - 306	Constantius I
305 - 311	Galerius
306 - 312	Maxentius
306 - 313	Maximinus II Daia
312 - 337	Constantine I Büyük
312 - 324	Licinius I
337 - 340	Constantine II
337 - 350	Constans
337 - 361	Constantius II
361 - 363	Iulianus (Mürted)
363 - 364	Iovianus

İmparatorluğun Bölünmesi

Batı

364 - 375	Valentinianus I
375 - 383	Gratianus
383 - 392	Valentinianus II
392 - 395	Theodosius I
395 - 423	Honorius
423 - 425	Johannes
425 - 455	Valentinianus III
455	Petronius Maximus
455 - 456	<i>Avitus</i>
456 - 457	Yönetim boşluğu
457 - 461	Majorianus
461 - 465	Libius Severus
465 - 467	<i>Saltanat boşluğu</i>
467 - 472	Anthemius
472	Olybrius
473 - 474	Glycerius
474 - 475	Iulius Nepos
475 - 476	Romulus Augustulus

205

Doğu

376 - 378	Valens
378 - 395	Theodosius I
395 - 408	Arcadius
408 - 450	Theodosius II
450 - 457	Marcianus
457 - 474	Leon I
474	Leon II ve Zenon
474 - 491	Zenon
491 - 518	Anastasius I

2 Papalar (Beşinci Yüzyıl)

398 - 401	Anastasius I
402 - 417	Innocentius
417 - 418	Zosimus
418 - 422	Bonifacius
422 - 433	Celestinus
433 - 440	Sixtus III

LİSTELER

440 - 461	Leo I
461 - 468	Hilarius
468 - 483	Simplicius
483 - 492	Felix III
492 - 496	Gelasius II
496 - 498	Anastasius II
498 - 514	Symmachus

3 Olaylar

395 - 408	Batı'da Stilicho'nun yükselişi
396 - 401	Alanlar'ın Doğu Balkanlar'daki egemenliği
400	Gainas'ın Konstantinopolis'de güçlenmesi
401 - 417	Santa Pudenziana Kilisesi tribün mozaikleri, Roma
402	Batı başkentinin Mediolanum'dan (Milano) Ravenna'ya taşınması
402, 403	Stilicho'nun, Vizigot Kralı I. Alaric'i bozguna uğratması
yaklaşık 404	Claudianus'un ölümü
405'ten sonra	Prudentius'un ölümü
406 (son gün)	Germanlerin Ren Irmağını geçmeleri
407	III. Constantine'nin Britanya'dan Avrupa anakarasına geçişi
408	Konstantinopolis'de deprem
410	I. Alaric'in Roma'yı yağmalaması
yaklaşık 410	Britanya'da Roma ordusu'nun sonu
411	III. Constantine'in ölümü
413	Konstantinopolis'in büyük suru?
414	Anthemius'un ölümü, doğuda Preator Vali
415	Hypatia'nın İskenderiye'de linç edilmesi
415	Vizigot Kralı Ataulf'un ölümü, yerine Wallia'nın geçişi
417	Placidia ile Constantius'un (ileride III.) evlenmesi
418	Tolosa Tulüz Vizigotların başkenti
419'dan sonra	Pelagius'un (sürgünü 417/8) ölümü
420	Aziz Hjeronimos'un ölümü
422	Doğu İmparatorluğu'nun Perslerle barış yapması
422-31	Roma'da Santa Sabina Kilisesinin yapılması
423	Aelia Eudoxia'nın (II, ya da Eudocia: Athenais) Augusta ilan edilmesi
425	Galla Placidia'nın Doğu İmparatoruna başvurması
425	Konstantinopolis'de üniversite kurulması
yaklaşık 425	Ravenna'da Santa Croce Kilisesi'nin yapımı
428	Vandalların Kralı Gaiseric'in başageçmesi
428-31	Nestorius Konstantinopolis başpapazı
429 (411)	Donatist çekişmelerinin yatışması
430	Aziz Augustinus'un ölümü
431	Ephesos'daki birinci konsil (Haydutlar)
432	Bonifacius'un ölümü
437	Honorio'nun Augusta ilan edilmesi
yaklaşık 444	İskenderiye başpapazı Cyril'in ölümü
447	Konstantinopolis'de deprem
448	Papa I. Leo'nun <i>Tome'si</i>
449	İkinci Ephesos Konsülü
yaklaşık 450	Roma'da San Pietro in Vincoli Kilisesinin yapılması
yaklaşık 450	Ephesos'da St John Kilisesi'nin yapılması
yaklaşık 450	Ravenna'da Neon (ya da Ortodokslar, San Giovanni in Fonte) Vaftizhanesi'nin yapılması
451	Catalaunia Düzlükleri Savaşı
451	Khalkhedon (Kadıköy) Konsülü

LİSTELER

- 452 Hun İmparatoru Attila'nın İtalya'yı istilası
453 Attila'nın ölümü
453 Pulcheria'nın ölümü
454 Aetius'un ölümü
455 Gaiseric'in Roma'yı yağmalaması
456 Batıdaki German başkomutanı Ricimer'in, Avitus'u tahttan inmeye zorlaması
460 Aelis Eudoxia'nın (II, ya da Eudocia: Athenais) ölümü
463 Konstantinopolis'de St John Studios Kilisesi'nin yapılması
466 - 484 Euric'in bağımsız Vizigot krallığı
468 - 483 Roma'da Santa Maria Maggiore Kilisesi'nin (Basilica Liberiana) yapılması
468 - 483 Roma'da San Stefano Rotondo Kilisesi'nin yapılması
469'dan önce Trakya Uzun Surları'nın yapılması
yaklaşık 470 Mediolanum'da (Milano) San Vittorio in Ciel d'Oro Kilisesinin yapılması
yaklaşık 470 Thessalonika'da Akheiropoietos Kilisesi'nin yapılması
470'ten sonra Salvianus'un ölümü
472 Ricimer'in ölümü
474 Burgundlardan Gundobad'ın tahta çıkışı
475 Orestes'in, oğlu Romulus Augustulus'u son Batı İmparatoru yapması
476 Roma'nın çöküşü: Odoacer'in İtalya Kralı oluşu
476 - 477 Basiliscus'un doğu ayaklanması
477 Gaiseric'in ölümü
481/2 Doğu İmparatoru Zenon'un *Henotikon*'u
481/2 Frank Kralı Clovis'in tahta çıkışı
483/4 Illus'un, Aelia Verina'yı sürgünden kurtarması
484 - 488 Doğu'da Leontius'un ayaklanması
485 - 507 II. Alaric, Vizigot Kralı
486 Galya'da, İmparatorluğun son kalesi Noviodunum'un (Pommiers) Syagrius elindeyken Franklara teslim oluşu
488 Illus'un ölümü
491 Ariadne'nin doğu tahtı Ostrogot verasetini yönlendirmesi
493 Odoacer'in ölümü; yerine Theoderic'in geçmesi
496 Konstantinopolis'e bir Hindistan heyetinin gelişi

SEÇME KAYNAKÇA

Aşağıda verilen yapıtların tümü İ.S. beşinci yüzyılda yaşamış yazarlara aittir.

I Latin

AUGUSTINE (Aurelius Augustinus); - Thagaste'da (Suk Aras, Cezayir) doğmuş ve Latince eğitimi almıştır, İ.Ö. 354-430. Yapıtları: *Confessiones* (yaklaşık 397-400), *De Doctrina Christiana*, *De Trinitate* (399-419), *De Civitate Dei (Tanrının Kenti)*, 413-26), *Retractationes* (Tereddütler, 427). P. Brown şu yorumu yapar:

Augustinus'la klasik düşünce son bulmuştur. İlkçağda yaşamış bir Yunanlı için ahlak bilimi, kişiye ne yapacağını ve neyi başarabileceğini söylemekten ibaretti. Augustinus *De Civitate Dei* başlıklı yapıtında insanlara neyi umarak yaşamaları gerektiğini söylemiştir. Bu köklü bir değişikliktir.¹

(P. Brown, *Religion and Society in the Age of St Augustine*)

Bkz Brown'ın *Augustine of Hippo* (1967), s.436'da verilen makaleleri. Ayrıca bkz B. Stock, *Augustine the Reader* (1996) ve Böl. 10, not 2, 3, 4. Augustinus hakkında yeni eserler için bkz Viella Catalogue no. 16 (1997), no. 997-10004.

Augustinus'un toplumsal gözlemi yalnızca üst sınıflar hakkında değildir; 'gerçek yaşam' der, 'insan soyunun bir güldürüsünden başka bir şey değildir'. R.M. Haywood şunu ekler:

208

Augustinus İmparatorluğun Doğu kesimine hiç gitmemiştir.

Thagaste (Suk Aras) kasabasının küçük okulunda çok iyi Latince öğrenimi görmüştür. Sonra Kartaca ve Roma'da üniversiteye gitmiştir.

Öğrencilik yıllarında Yunancadan hoşlanmadığını açık açık söyler. Olgunluk çağında, bir din adamı ve Teolog olarak Yunancayı ele alması gerektiğinden korkmuştur. Bunun nedenlerinden biri, yetişmesindeki eksikliklerden ötürü Hieronymus'un bir mektubunda kendisini eleştirmesidir. Yunancası iyi değildi ama sonunda işe yarayacak dereceye ulaşmıştır.²

(R.M. Haywood, *The Myth of Rome's Fall*, 1960)

Augustinus'un 'sapkınlıkların' kökünü kazıma yolundaki kararlılığını M. Hadas şöyle anlatır:

Augustinus'un çok sayıdaki yapıtlarının tek bir amacı varsa, o da sapkınlığı ezmektir. Augustinus'un istekleri çok katı şeylerdi. Örneğin Kutsal Kitapla ilgili inancı: -zamanla daha da güçlenmişti- kitaptaki zaman dizini tamamıyla doğrudur, yazılı olaylar gerçektir ve simgesel değil somuttur. Kutsal Kitapta yazılı tarih, dindışı tarihle denetlenemeyecek kadar yüksek bir otoriteye sahiptir.

Kurtuluşa ancak Kilise yoluyla varılabilir; Kilise, Kutsal Kitapla gelen haberin tek varisidir. O da hiçbir sapma kabul etmez.

... Protestanlık olsun Katoliklik olsun, Hıristiyanlıkta bundan sonraki herhangi bir gelişme aslında Augustinusçuluğu tartışmaya açmaktır.³

(M. Hadas, *A History of Latin Literature* [1952], s.430 ve dev.)

Ayrıca bkz. Böl. 9 ve 10, krş. Haywood, *Myth of Rome's Fall*

Aziz Augustinus şunu ileri sürer: Roma'nın başına gelen, Roma dünyasında varlıklarını birlikte sürdüren iki topluluğun; yani İnsanın kentiyile, Tanrının kentinin yaşam biçimleri arasındaki ayrılığı gösterir. Başa gelen felaket bu yaşam biçimlerinin kaçınılmaz sonucudur... Aziz Augustinus'un görevi birbirlerinden temelde ayrılan bu iki tür topluluğu incelemek ve onların karşılaştırmasını yapmaktır...

Fakat *Tanrının Yönetimi* adlı yapıtını günümüzde okuyanlar Roma'nın çöküşünün Doğu yurttaşlarının zihninde Batılıların zihninde bıraktığı izlenimin aynısını bıraktığının farkında değiller. Elbette felaketin doğrudan anlamı Doğu'da duyulmuştur ama ne bir bilgin ne de bir din adamı, İki Kent konusunda böyle bir yazı yazmamıştır.⁴

(G. Downey, *The Late Roman Empire* [1969], s.76)

AIANUS (ya da Avienus). Nereli olduğu bilinmeyen, Romalı beşinci yüzyıl masal yazarı Aianus, elegeiak ölçüde kaleme aldığı eserini Macrobius'a ithaf etmiştir. Bu Romalı yazar hakkında şu satırlar okunabilir:

Yazarın canlı ve öğretici masalları ortaçağ boyunca Avrupa'da çok sevilmiş ve tutulmuştur... Mizah ve güldürünün insanlar için tek kurtuluş yolu olduğu karmaşık bir dünyayı gözler önüne serer... Hıristiyanlığın Roma dünyasını değiştirmeye başladığı bir dönemde ortaya çıkan Avianus, insanoğlunun değişimlerle başedebilmesi hakkında kuşkuçudur... Yaşamda kalma yollarını öğrenmeyi yeğler ve zayıfların yanında yer alır.⁵

(Daedalus Book Catalogue [1995])

Ayrıca bkz. D. Slavitt (çev.), *The Fables of Avianus* [1993].

CLAUDIANUS. İskenderiyelidir. Yaklaşık 370 - 404. Klasik geleneklere uygun bir şairdir. İtalya'ya 395 yılından önce gelmiş ve ana dili Yunancadan Latinceye geçmiştir. Son yıllarındaki yapıtları konsüllüğe getirilmiş kişilere övgülerdir: Honorius'a (396, 398, 404) ve Stilicho'ya (400; iki kitapta; bir üçüncüsünde de Stilicho'nun Roma'ya girişini anlatır). Gotlarla savaş üzerine de yazmıştır, *On the Gothic War* (402). Ortaçağdaki ünü, büyük ölçüde daha önce yazdığı *Rape of Proserpine* adlı yapıtından kaynaklanır. Retorikteki ustalığını ve buluşlarını alçakgönüllü temalar için kullanırdı. Sözcüklerini (aynı zamanda sövgülerini) özenle seçmesindeki tekdüzelik bıkırtıcıdır. Uslanmaz bir Pagandı. Bkz. O.A.W. Dilke, *Claudian: Poet of Declining Empire and Morals* (1969).

COMMODIANUS (Lucius Aelius Aurelius). Üçüncü, dördüncü ya da beşinci yüzyıllardan hangisinde yaşadığı bilinmemektedir. *Instructiones* ve *Carmen Apologeticum*.

DRACONTIUS (Blossius Aemilius). Beşinci yüzyıl sonları. Kartaca'da yaşamıştır. Gerek dindışı, gerekse Hıristiyan izlekli birçok şiir yazmıştır. Dinsel olanlar arasında üç kitapta topladığı ve heksametron ölçüsünde kaleme aldığı *De Laudibus Dei* vardır.

FULGENTIUS (Fabius Planciades). Afrikalı Katolikleri rahatlatan çok sayıda eser yazmıştır. Ortaçağda okuru fazlaydı.

HYDATTIUS. Dördüncü yüzyılda doğmuş, 468 yılından sonra ölmüştür. Gallacia'daki (bugün Portekiz'in kuzey kesiminde) Aquae Flaviae (Chaves) başpazı olduğu sanılmaktadır. Filistin'deki (Strabo Kulesi) Caesareali Eusebius *Ecclesiastical History*'nin devamını yazmıştır (yaklaşık 260-340'dan 468'e kadar).

JEROME (Eusebius Hieronymus). Stridon, Dalmaçya'da (yaklaşık 348 - 420) doğmuştur. *Chronicle, De Viris Illustribus* (392), *Vulgate* (İncil'in çevirisi) ve *Letters*'i yazmıştır.

Stewart Perowne, Hieronymus hakkında şöyle der:

On dokuzuncu yüzyılın büyük bir bölümünde moda olduğu gibi, kutsallığı bir çeşit süslenmiş ve yumuşatılmış sunuş içinde gören kimse Jerome'da böyle bir şeye rastlamadığını itiraf etmek zorundadır.

Fakat Ortaçağın ve onu izleyen dönemin insanları, azizlerinin sert ve süsten arındırılmış olmasını isterdi. Roma'da salonlarının sevgilisi iyi laf yapan, bilgili, yumuşak olsa da bağışlanabilecek adam Jerome, kendisini sert göstermeye ve cennetin kapısını fırtınayla açmaya kalkacaktı.⁶

(S. Perowne, *The End of the Roman World* [1966], s.137)

Kuzey Afrika, Byzacena'daki Thelepte'dendir (Medinetül Kdima), 437-532 dolayları. Thelepte (yaklaşık 437 - 532) (Medinetül Kdima, Byzacena, Kuzey Afrika). Başka yerde de Jerome hakkında epeyce şey söylenmiştir (Böl.9, not 37 ve 38; Böl.10, not 4).

MACROBIUS (çağdaşlarınınca 439 yılında İtalya'ya praetor rütbesinde vali atanan Theodosius olarak bilinirdi). Tarihsel değer taşıyan diyaloglarını yedi kitapta toplamış, *Saturnalia* ve oğluna ithaf etmiştir. Aynı zamanda yeniclatoncu bir yapıt olan 'Scipion'un Düşü' (*Somnium Scipionis*) nün yazarıdır. M.C. Howatson şöyle der: 'Oxford'daki Pembroke College'a ilk geldiği akşam hiç ağzını açmayan Samuel Johnson'ın (1709-84) sohbeti tek katkısı Macrobius'tan yapıtı bir alıntıydı.'⁷

(M.C. Howatson, *Oxford Companion to Classical Literature* [1937, 1989], s.342)

210

NOTITIA DIGNITATUM. Tartışmalı da olsa son dönem Roma ordusu ve eyaletler hakkındaki temel kaynaklardandır. Bir kopyasından bilinir.

J. Vogt'un şu yorumunu kaydetmeyi yerinde buluyoruz:

Bir rastlantı sonucu elimizde resmi amaçla kullanılmak üzere hazırlanmış ve İmparatorluğun tüm askeri ve sivil görevlerinin bir listesi bulunuyor... Geç dönem Roma İmparatorluğu'nda ordu yapısı, imparator çevresi ve yönetim için çok büyük değer taşıyan bu liste uzun incelemelerden geçirilmiştir, en çok da Otto Seeck tarafından 1876'da yayınlanan son baskısından beri üzerine dikkatle eğilinmektedir...

Notitia 395 tarihinden hemen sonra İmparatorluğun batı bölümünün lider yöneticisi için kaleme alınmıştır. Fakat onu izleyen yıllarda resmi görevliler ve birliklerle ilgili bazı ayrıntılar yeniden gözden geçirilmiştir. Doğu bölümü 395 yılında uğrayacağı değişiklikten kısa bir süre önceki durumuyla görülmektedir. Öte yandan batı bölümündeki birçok madde her ne kadar birtakım eksiklikler ve tutarsızlıklar varsa da 425 yılı civarında güncelleştirilmiştir... Yine de *Notitia*'daki bilgiler birimlerin kesin etkili gücü konusunda yetersiz bir rehberdir.⁸

(J. Vogt, *The Decline of Rome* [1965], s.177 ve dev.)

OROSIUS (Paulus). İspanyalıdır. 414 yılında Vandallardan kaçmış ve Augustinus'un öğrencisi olmuştur. 417 yılına kadar çeşitli yazılar, bu arada *Paganlara Karşı Oyküleryazmıştır*.

NOLALI PAULINUS (Meropius Pontius Paulinus). Burdigala'da (Bordo) doğmuştur (yaklaşık 353/4 - 411). Servetinin çoğunu dağıtıp Nola'ya (Campania, İtalya) yerleşmiş ve piskoposu olmuştur. Otuzdan fazla şiir yazmış, yeni düğün ilahisi ve dinsel ağıt türleri yaratmıştır. Günümüze altmış mektubu kalmıştır.

Onun bitip tükenmez dostluk arayışı sayesinde; görevleri ya da manastırları ister Galya, İtalya, Afrika ister Beytlehem'de olsun, Batı'nın önde gelen kilise yetkilileriyle arasında sıkı bağlar kurulmuştur.

Aydınlar arasında kurulan bu iletişim teolojik tartışmaların gittikçe arttığı bir dönemde çok değerliydi, aynı zamanda İmparatorluğun batı eyaletleri barbarlara yenilirken Batı'da papazlar çevresinde sıkı bir ağ geliştirilmesini de yöreklendirmiştir.⁹

(W.H.C. Frend, *Journal of Roman Studies*, 59, 1969, s.8)

PRUDENTIUS (Aurelius Clemens). Hıristiyan Latin şairlerin en büyüğüdür. İlahiler ve öğretici yapıtlar yazmıştır.

RUTILIUS NAMATIUS (Rutilius Claudius Namatianus). Tolosa'da (Tuluz, Fransa) doğduğu sanılmaktadır. Beşinci yüzyıl başları. Pagandırı. Etruria'nın kıyı manzaralarından söz eden ve yaşadığı dönemin olaylarını konu alan şiirler yazmıştır. Samimi ve hoşgörülüdür.

SALVIANUS. Augusta Trevirorum'da (Trier) doğduğu sanılmaktadır. 400 civarı ve 470'ten sonra. Lérins adalarından, Saint Honorat'daki Honoratus manastırına girmiş ve 439 yılı dolaylarında Massilia'da (Marsilya) başpapaz yardımcısı olmuştur. Günümüze sadece dokuz adet mektubu, cimriliğe karşı bir makalesi ve sekiz kitapta topladığı *De Gubernatione Dei (Tanrının yönetimi, 400)* adlı yapıtı kalmıştır. Salvianus, Germen istilacılarını ahlaken çöken Batı İmparatorluğu'nun başına inen Tanrı gazabı olarak görmüştür. Yoksulların sözcüsü olmuş ve miras kalan servetinden vazgeçmiştir. M. Hadas şöyle yazar: 'Salvianus, yönetimdeki yolsuzlukları, zenginin yoksulu ezişini ve çılgınca zevk peşinde koşulmasını ürkütücü şekilde resmeder.' Hıristiyanlardaki adamsendecilikle, barbarların yüksek ahlaki arasındaki zıtlığı abartılı biçimde anlatmıştır. 'Roma uluslar topluluğu öldü' diye yazar, 'yaşıyor, göründüğü yerlerde de son soluğunu alıyor... o, ölür, yine de güler.'¹⁰

(Salvianus, IV, 30; bkz. M. Hadas, *A History of Latin Literature* [1952], s.444)

SIDONIUS APOLLINARIS (Gaius Sollius Apollinaris Sidonius). 430 yılı dolaylarında Lugdunum'da (Lyon, Fransa) doğmuş, 479'da ya da 480'lerde ölmüştür. Gençlik ateşi dolu şiirler yazmış ve üç şiirsel dilde övgü ile dokuz kitaplık *mektuplar* bırakmıştır.

Sidonius Apollinaris, kayınpederi imparator Avitus (455-456) onuruna yazdığı parlak övgüyü okuduğu ve Romalı senatörlerin hayranlık dolu alkışlarını topladığında iyimser bir adamdı...

O tarihten sonra çeyrek yüzyıl daha yaşamıştır (479 yılı dolaylarında izini yitiririz), fakat o dönemde yaşamını sürdürülebilmek için politik bir cambazlığı sürdürmek zorundaydı... Sidonius [piskopos olarak] gücünü, ölçülü biçimde kişisel çekişmeleri çözümlenmede ya da kilisesinin cemaatinden olup da dış koşullar altında ezilenlerin yardımına gitmede kullanırdı. Onun dışında, çabaları herhalde iletişim yollarını açık tut-

SEÇME KAYNAKÇA

makla sınırlı kalıyordu ve bunu yaparken o yolların ileride yararlı olacağını umuyordu.¹¹

(J.D. Randers-Pehrson, *Barbarians and Romans* [1983], s.251 ve 258; krş. J. Harries, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome* [1944])

Ayrıca Sidonius'un Batı Roma İmparatorluğu'nu çok eleştirdiğini yazanlar da olmuştur.

SULPICIOUS SEVERUS. Aquitania'da (Galya) 360 yılı dolaylarında doğmuştur. *Tourslu Aziz Martinus'un Yaşamı* adlı yapıtı, Latin edebiyatında kişilerin yaşam öykülerini inceleyen yazın türünün ilk örneğini oluşturur. Ayrıca, 400 yılına kadar olan olayları anlatan evrensel çerçeveli bir tarih kitabı kalmıştır. Aziz Martinus'a saygı ve bağlılığından ötürü servetinden vazgeçmiş ve Galya'ya dönerek orada yaşamış ve 420 yılında ölmüştür.

SYMMACHUS (Quintus Aurelius). Yaklaşık 340-402. Hıristiyanlığın en önde gelen ve en güçlü karşıtlarındandır. Bir çok olay, bu arada Aziz Ambrosius'la söz kavgası bunu doğrular. Çok zengindi. Bugün elimizde olan mektuplarının çoğunu yaşamının son yıllarında yazmıştır. Ayrıca söylevler de kaleme almıştır; bunlardan elimizde parçalar vardır. Bazı yazarlar, 476 yılının son çöküş tarihi olmasının orijinal kaynağı olarak Symmachus'u görürler.

2 Yunan

212

Kitabın ele aldığı dönemde daha önce de söylediğimiz gibi Yunanca, Latince'den öne çıkmaktaydı. Ne var ki, zamanın en önemli yazarları yapıtlarını Latince kaleme almışlardır. Bunu saptamak için Augustinus ile Hieronymus'u dikkate almak yeterlidir. Yine de doğuda kültür çok güçlüydü ve bunda daha birçok şeyde olduğu gibi Hıristiyanlığın etkisi vardı. Fakat doğuda en ileri sanat dalı edebiyat değil, mimarlıktır, (elbette bu, batıda mimarlığın ilerlemediği anlamına gelmez; Böl. 11). Öte yandan, unutulmamalı ki, sayıları az da olsa birkaç tane sivilmiş ve çok sayıda ikinci sınıf Yunan yazarına da rastlanır. Aşağıda bu yazarlardan bir kısmının adı verilmektedir. Bu yazarların tüm yapıtları günümüzde kalmamıştır.

ACACIUS. Zenon'un *Henotikon*'unun ortak yazarıdır (481/2).

İSKENDERİYELİ CYRIL. İskenderiye başpapazıdır. 444 yılı dolaylarında ölmüştür. 'Tutkusu sınırsız, entrika becerisi büyük ve amacına ulaşmakta kullandığı araçlara hiç aldırmayan bir adam, aslında ne kadar İsa'nın tersi bir din adamı olunursa, işte öyle biri.' Çok sayıda eseri vardır. Bunlar arasında; ilk on cildi günümüze kalan yirmi ciltlik yapıtında, eski imparator Mürted İulianus'un yanlışlarını ortaya koyarak ona karşı olduğunu açıklar. Mısır'da kendinden önce o makamda bulunan Theophilus'un başlattığı Paganlık, Yahudilik ve sapkınlığı bastırma hareketini sürdürmüştür.

EUNAPIUS. Lydia'da, Sardes'da (Sart) doğmuştur. (yaklaşık 345-420). 270 yılından 404'e kadar gerçekleşen olayları anlatan Hıristiyan karşıtı bir tarih ve daha önce de (yaklaşık 396) *Sofistlerin Yaşamı*'nı yazmıştır.

Johannes Chrysostomus. Yaklaşık 354-407. Antakya'da eğitim görmüş, Konstantinopolis'de patrik olmuştur. Antakya üslubunda güzel ve güçlü konuşan

ve Paganlara saldıran bir vaizdir. Kilise içi ayin kurallarının büyük bölümünün oluşturulmasında önemli rol oynamıştır. Güç şebekesinin nasıl işlediği onun meslek yaşamına ve etkinliklerine bakınca iyice gözler önüne serilir. 'Uzun Kardeşler' adıyla bilinen keşişleri desteklemiştir. Fakat kendini bedensel zevklerden uzak tutmadaki katılığı çevresinde sevimsizleşmesine ve I. Aelia Eudoxia'nın sarayına dinsel yasak getirmesi de 403 yılında 'Kurul' tarafından sürgüne gönderilmesine yol açmıştır. Sonra, bir kez daha sürgüne gönderilmiştir. *De Sacerdotia* adlı yapıtında din adamının görevleri konusunda görüşlerini açıklar. C.W.C. Oman, Johannes Chrysostomus hakkında şunları yazar:

Bir kutsal kişi gibi yaşardı ve bir havarinin ateşliliğine sahipti, fakat konuşmasında ve eylemlerinde atak ve düşüncesizdi. İyilikseverliği ve güzel konuşması imparator kentinin [Konstantinopolis] ayaktakımı arasında çok sevilmesini sağlamıştı. Fakat çok katı tavırları ve astlarına karşı tartışma kabul etmez tutumu din adamları çevresinde çok sayıda düşman edinmesine yol açtı. İmparatoriçe patriğin düşmanlarını gizlice destekliyordu, çünkü Johannes onun sarayındaki savurganlık ve edepsizliği açıkça eleştirmeyi âdet edinmişti. Sonunda imparatoriçe, patriği görevinden aldırma imparatoru [Arcadius] razı etti. Bu, alelacele toplanmış bir kurulun kararıyla gerçekleşti... Başka bir konsül Johannes Chrysostomus'u mahkûm etti ve 404 yılının Paskalya Yortusu gününde patrik silah gücüyle kilisesinden alınıp Asya'ya sürüldü... Böylece kovulan Johannes, daha sonra Kappadokia'da kasvetli bir hisara gönderildi, oradan da Karadeniz kıyısında, Pytus'ta [Pitzunda] daha ücra bir hapis-haneye gönderilirken yolda öldü.¹²

LEON I. Doğu İmparatoru (457 - 474). *Tome*'yi yayınlamıştır.

213

LEO I. Papa. Vaazları ve mektupları vardır.

MARINUS. Bkz. Proclus.

MARK THE DEACON Gaza piskoposu. Manikeizm karşıtı bir yaşam öyküsü olan *Porphyry'nin Yaşamı* adlı bir eser (yaklaşık 420) yazmışsa da, kitap günümüze kalmamıştır.

NOÏNUS. Mısır'daki Panopolis (Achmim) kentindedir. Beşinci yüzyılda yaşadığı sanılmaktadır. Kırk sekiz bölümlük bir destan olan *Dyonisiaca*'yı yazmıştır. Ayrıca, bir de Yuhanna İncili'ni heksametron ölçüsünde koşuk şeklinde kaleme aldığı sanılmaktadır.

OLYMPIODORUS. Mısır, Teb (Medinet Habu) kentindedir. 380 yılından önce doğmuş, 425 yılından sonra ölmüştür. Kendisini 'meslekten şair' diye tanımlasa da 407-415 yılları arasında kaleme alınmış yirmi iki kitaplık bir *Tarih* (ya da anı) yazmıştır. Kitap bugüne ulaşmamıştır. J.F. Matthews şöyle yazar: 'Tebli Olympiodorus'un çeşitli yetenekleri onu, yaşadığı dönemi inceleyenler için ilginç kılar...' Olympiodorus için Batı İmparatorluğu'nun çöküşü çağdaş bir olaydı ve politik yeteneksizliklerden ve rastlantılardan doğmuş diğer olaylarla aynı düzeydeydi. Çeşitli uygulama yolları arasında bir seçim yaparak olayları etkileyebilecek sınıflarla konuşuyordu. Onların başarısız olmaları önceden saptanmış bir şey değildi, yalnızca rastlantısal bir sonuçtu. Kötü rastlantı, uygunsuz

karar (her zaman kendi ellerinde olmayan kararlar), siyasî beceriksizlikler ve geçimsizlikler hepsi bir araya gelmişti ve böylece başarısız olmuşlardı.

PALLADIOS. (yaklaşık 364-431/2). Mısır ve Filistin'de rahiplik yapmış, Helenopolis'te (eski Drepanum, Bithynia) başpapaz olmuştur. Erken dönem Mısır Hıristiyan rahipleri konusunda *Historia Lausiaca* ve *Johannes Chrysostomus'un Yaşamı Hakkında Konuşma* (yaklaşık 405) adlı iki eser yazmıştır.

PETRUS MONGUS. Zenon'un *Henotikon* adlı Birlik Fermanı'nın (yaklaşık 481/2) ortak-yazarıdır.

PHILOSTORGIUS. (yaklaşık 368-430/40). Kappadokialıdır; Konstantinopolis'de çalışmıştır. Arius tarikatındandır. Eusebius'un *Historia Ecclesiastica* (yaklaşık 260-340) adlı kilise tarihini kaldığı yerden en az 425 yılına kadar sürdürmüştür. Yazdıkları tam olarak bugüne kalmamış, dokuzuncu yüzyılda Photius tarafından özetlenmiştir.

PRISCUS. Beşinci yüzyılda yaşamıştır. Paniumludur (Trakya). Yedi kitaplık bir *Bizans Tarihi* yazmıştır. 433 - 472 arasındaki yılların olaylarını içeren eserin bazı bölümleri daha sonraki yazarlar aracılığıyla günümüze kalmıştır.

PROCLUS. (410/12-485). Lykialı olduğu sanılmaktadır. Varlıklı bir kişidir. Atina Akademisi başkanlığı yapmıştır (Ondan sonra başkanlığa gelen Marinus tarafından bir yaşam öyküsü yazılmıştır). *Tanrıbilimin Öğeleri, Platoncu Tanrıbilim, Fiziğin Öğeleri* adlı yapıtları, çeşitli yazarlar hakkında yorumlar, *İlahiler* (H.D. Saffrey tarafından Fransızcaya çevrilmiştir, 1994) yazmıştır. *Chrestomathia* adlı bir yapıtı olduğu da sanılmaktadır. Bir grup insan üzerinde büyük etkisi vardı. Yunan felsefe mirasını bir sisteme oturtan son yazardır. Hıristiyanlığı 'barbar felsefesi' diye adlandırmıştır.¹³

SOCRATES (SCHOLASTICUS). Konstantinopolislidir. (yaklaşık 380-450). Hukukçudur. Caesareali Eusebius'un *Historia Ecclesiastica*'sını 305-439 olaylarıyla sürdürmüştür. Sozomen ve Theodoret'in (bkz. bu adlar) temel kaynağını oluşturur. **SOZOMEN.** Konstantinopolislidir. 450 yılı dolaylarında ölmüştür. Hukukçudur. *324-430 Yılları Kilise Tarihi*'ni yazmıştır. S.L.R. [Oxford Antik Çağ Sözlüğü] şöyle yazar: 'Sonuç bölümü belki kaybolmuştur. Yapıtı, büyük ölçüde -adını hiç vermediği- Socrates'e [Scholasticus] dayanır, görünümü ve içeriği bakımından ona benzer ama daha az eleştireldir ve üslup üzerinde daha çok durulmuştur. Sozomen'in elinde çoğu manastır akımı konusunda olmak üzere Socrates'ten daha çok bilgi vardır.'¹⁴

SYNESIUS. Cyrenelidir yaklaşık 370-413. İskenderiye'de filozof Hypatia'nın öğrencisi olmuştur. Cyrenaica'da, Ptolemais (Tolmeta) başpapazlığı yapmıştır. Dokuz ilahi, 156 mektup ve söylevler yazmıştır. Söylevleri çok ünlüdür. *De Regno* (Yönetim Konusunda) adlı yapıtı çok politik, simgesel ve tutarsızdır. Cyrenaica'nın toprak sahibi soylularıyla iyi ilişkiler yürütmüştür.¹⁵

THEODORET. Yaklaşık 393-466. Önce keşiş, sonra Cyrrhus (Kuros, Suriye) başpapazı olmuştur. *Graecarum Affectionum Curatio* adlı bir yapıtı, Constantine'den 428 yılına kadar süreyi kapsayan bir *Kilise Tarihi* ve bir *Din Tarihi* vardır. Ayrıca İncil yorumlarıyla, teolojik tartışmalarla uğraşmış ve mektuplar yazmıştır. İskenderiyeli Kyrillos'a ters düşerdi. Cemaati çoğunlukla yalnız Süryanice bilirdi ama onun kültürü Yunan kültürüydü.

ZENON. Doğu İmparatoru (474-491). *Henotikon'u* (481/2) yürürlüğe koymuştur. Yazarlar: Acacius ve Petrus Mongus (bu adlara bkz.)

3 Çağdaş Yazarlar

- Alföldy, G. *The Social History of Rome*, göz.d.geç.bs. 1988
- Arnheim, M.T.W. *The Senatorial Aristocracy of the Later Roman Empire*, Oxford University Press, 1972
- Arnott, P. *The Byzantines and Their World*, St Martin's Press, New York, 1973
- Ash, J. *A Byzantine Journey*, Random House, New York, 1996
- Bark, W.C. *Origins of the Medieval World*, Stanford University Press, 1958, Doubleday Anchor, New York, 1960
- Baynes, N.H. *The Byzantine Empire*, Oxford University Press, 1925
- Baynes, N.H. ve Moss, H. St L.B. *Byzantium*, Clarendon Press, Oxford, 1949
- Boak, A.E.R. *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West*, Michigan University Press, 1955
- Brandon, S.G.F. *Religion in Ancient History*, Allen & Unwin, 1969, 1973
- Brown, P. *The World of Late Antiquity*, Thames & Hudson, 1971
- *Religion and Society in the Age of St Augustine*, Faber & Faber, 1972
- *The Making of Late Antiquity*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1978, 1996
- *The Cult of the Saints*, SCM Press, 1981
- *Society and the Holy in the Late Antiquity*, California University Press, 1982
- *Authority and the Sacred*, Cambridge University Press, 1982
- Burns, T.S. *Barbarians within the Gates of Rome*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1994
- Bury, J.B. *The History of the Later Roman Empire*, 2 cilt, Dover Publications Inc., New York, 1889, 1923, 1958
- Byron, R. *The Byzantine Achievement*, Routledge & Kegan Paul, 1927, 1987
- Cameron, A. *The Later Roman Empire AD 281-430*, Fontana, 1993
- *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, Routledge, 1993
- Cameron, A., Long, S. ve Sherry, L. *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*, California University Press, Berkeley, 1993
- Carson, R.A.G. *The Principal Coins of the Romans*, cilt III, *The Dominate AD 294-498*, British Museum Publications, 1971
- *Coins of the Roman Empire*, Routledge, 1990
- Chadwick, H. *The Early Church*, Penguin, 1967, 1978
- Chambers, M. *The Fall of Rome: Can It Be Explained?*, Holt, Rienhart & Winston, New York, 1963, 1970
- Christ, K. (der.) *Der Untergang des römischen Reiches* (Weg der Forschung), 1971
- Chuvin, P. *A Chronicle of the Last Pagans*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1990
- Cochrane, C.N. *Christianity and Classical Culture*, Oxford University Press, 1940, Galaxy, New York, 1957
- Coleman, S. ve Elsner, J. *Pilgrimage*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995
- Collins, R. *Early Medieval Europe 200-1000*, Macmillan Education, Basingstoke, 1991
- Coster, C.H. *Late Roman Studies*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1968

- Davies, J.G. *The Early Christian Church*, Barnes & Noble, New York, 1946
- Deichmann, F.W. *Archaeologia Christiana*, Roma, 1983 (Almancadan İtalyancaya çev.)
- De Lusignan, L.M.R.M. *Rome et le églises d'Orient*, Paris, 1976
- Demandt, A. *Der Fall Roms*, Münih, 1984
- Demougeot, E. *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, Paris, 1969
- Dill, S. *Roman Society in the Last Century of the Western Empire*, Meridian, New York, gözd.geç.bas.1958 (1898)
- Dixon, K.R. ve Southern, P. *The Late Roman Army*, 1996
- Dodds, E.R. *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge University Press, 1965
- Downey, G. *The Late Roman Empire*, Holt, Rienhart & Winston (Harcourt Brace Jovanovich), 1969
- du Bourguet, P. *Early Christian Painting*, Weidenfeld & Nicolson, 1971
- Dvornik, F. *Byzantium and the Roman Primacy*, Fordham University Press, 1966 (1964)
- Elsner, J. *Art and the Roman Viewer: Transformation of Art from the Pagan World to Christianity*, Cambridge University Press, 1996
- Elton, H. *Warfare in Roman Europe A.D. 350-425*, Oxford, 1995
- Ferrero, G. *Le donne dei Cesari*, Milano, 1925
- Ferrill, A. *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation*, Thames & Hudson, gözd.geç.bas. 1988 (1983)
- Ferrua, A. *The Unknown Catacomb*, Gedder & Grosset, Yale, 1995
- Friend, W.H.C. *The Rise of Christianity*, Fortress Press, 1985
- *The Early Church. From the Beginnings to 461*, SCM Press, 1991 (1965)
- Gibbon, E. *The Decline and Fall of the Roman Empire (1776-1788)* [1993'te bir Everyman, 1996'da David Womersley'in önsözüyle bir Penguin Classic and Library of America baskıları yapılmıştır.]
- Goffart, W. *Barbarians and Romans AD 418-584: The Techniques of Accommodation*, Princeton University Press, 1987 (1980)
- Goodacre, H. *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, Part I, Arcadius to Leontius*, Spink, 1928
- Gordon, C.D. *The Age of Attila*, University of Michigan Press, 1960
- Gough, M. *The Origins of Christian Art*, Thames & Hudson, 1973
- Grabar, A. *Byzantium: From the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, Londra, 1966
- *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, 3 cilt, Paris, 1968
- Grant, M. *The Dawn of the Middle Ages*, Weidenfeld & Nicolson, 1981
- *The Fall of the Roman Empire*, Weidenfeld & Nicolson, gözd.geç.bas. 1990 (Annenberg School Press, Radnor, Pennsylvania, 1976) ve 1996 (Weidenfeld & Nicolson)
- Hamblen, L. *Attila et les Huns*, Paris, 1972
- Haywood, R.M. *The Myth of Rome's Fall*, Alvin Redman, 1960
- Hestiasis *Studi di tarda antichità offerti as. Calderone*, I, VIII, Viyana, 1988-1991
- Hild, F., Hellenkemper, H. ve Hellenkemper, G. *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, IV, 1894
- Hill, S. *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Byzantine and Ottoman Monographs, Birmingham, 1996
- Holum, K.G. *Theodosian Empresses*, University of California Press, Berkeley, 1982
- Hordern, P. ve Purcell, N. *The Mediterranean World: Man and Environment in Antiquity and the Middle Ages*, Oxford University Press, 1993

- Hubert, J., Porcher, J. ve Volbach, W.F. *Europe of the Invasions*, Braziller, New York, 1969
- Hussey, J.M. *The Byzantine World*, Hutchinson, Londra, 1957, 1961
- Jacobini, A. ve Zanini, E. *Arta sacra e arte profana a Bisanzio*, Milano 1995
- Johnson, A. ve Scott, G.W. *Byzantium*, BBC, 1968
- Johnson, P. *A History of Christianity*, Penguin, 1978 (Weidenfeld & Nicolson, 1976)
- Jones, A.H.M. *The Later Roman Empire 284-602*, 2 cilt, Blackwell, Oxford, 1964
- *The Decline of the Ancient World*, Longman, 1966
- Kaegi, W.E. *Byzantium and the Decline of Rome*, Princeton University Press, 1968
- Kagan, D. (der.) *The End of the Roman Empire: Decline or Transformation*, 3.baskı, Yale University Press, 1992 (gözd.geç.bas. Lexington, Mass., 1978)
- Kellet, E.E. *A Short History of Religions*, Gollancz, 1933, Pelican, Harmondsworth, 1962
- Kent, J.P.C. ve Painter, K.S. *Wealth of the Roman World AD 300-700: Gold and Silver*, British Museum Publications Ltd, 1977
- Kitzinger, E. *Byzantine Art in the Making*, Harvard University Press, Cambridge
- Koch, G. *Early Christian Art and Architecture: An Introduction*, SCM Press, 1996
- Krautheimer, R. *Early Christian and Byzantine Architecture*, Pelican, Harmondsworth, 1965
- Lane Fox, R. *Pagans and Christians*, New York, 1987
- Lazaret, V.M. *Istoria Vizantiskoi Žhropisi*, Iskustvo, Moskova, 2 cilt, 1941-1948
- Le Goff, J. *Medieval Civilisation 400-1500*, Oxford University Press, 1988
- Liddell, R. *Byzantium and Istanbul*, Cape, 1956
- Liebesschutz, J.H.W.G. *Barbarians and Bishops: Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, cilt 2, Oxford University Press, 1900, 1994
- Littlewood, A.R. (der.) *Originality in Byzantine Literature*, Art and Music, Oxford, 1995
- Llewellyn, P. *Rome in the Dark Ages*, Constable, 1993 (Faber & Faber, 1971)
- L'Orange, H.P. *Art Forms and Civic Life in the Late Roman Empire*, Princeton University Press, 1965
- Lot, F. *The End of the Ancient World*, Routledge & Kegan Paul, 1931, 1966
- Loverance, R. *Byzantium*, British Museum Press, Londra, 1988, 1994
- Maclagen, M. *The City of Constantinople*, Thames & Hudson, 1968
- MacMullen, R. *Soldier and a Soldier and Civilian in the Late Roman Empire*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1963
- *The World of the Huns*, University of California Press, Berkeley, 1973
- Mango, C. *Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Englewood Cliffs, N.J., 1972
- *Byzantium: The Empire of New Rome*, Weidenfeld & Nicolson, 1980, Phoenix ciltiz, 1994
- Mango, C. ve Dagron, D. (der.) *Constantinople and Its Hinterland (Society for the Promotion of Byzantine Studies)*, Variorum, Londra, 1995
- Mathew, G. *Byzantine Aesthetics*, Murray, 1963
- Matthews, J. *Western Aristocracies and Imperial Court AD 364-425*, Clarendon Press, Oxford, 1975
- *The Clash of the Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton University Press, 1995

- Mazzarino, S. *The End of the Ancient World*, Faber & Faber, 1966
- Milburn, R. *Early Christian Art and Architecture*, University of California Press, Berkeley, 1988
- de Montesquieu, C.L. *Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and Their Decline*, Cornell University Press, Ithaca, 1969 (1734)
- Musset, L. *The Germanic Invasions: The Making of Europe; 400-600 AD*, Pennsylvania State University Press, University Park, 1975
- Neumayer, H. *Byzantine Mosaics*, Methuen, 1964 (1963)
- Norwich, J.J. *Byzantium: The Early Centuries*, Knopf, New York, 1989
- Oman, C.W.C. *The Byzantine Empire*, Fisher Unwin, 1892
- Painter, K.S. (der.) *Churches Built in Ancient Times*, 1994
- Palanque, J.R. *Le bas-empire*, Paris, 1971
- Parry, A. (der.) *Studies in Fifth-Century Thought and Literature*, Yale University Press, New Haven, 1972
- Paschoud, F. *Roma Aeterna* (Bibliotheca Helvetica Romana, cilt 7), Roma, 1967
- Pelikan, J. *The Excellent Empire: The Fall of Rome and the Triumph of the Church*, Harper & Row, San Francisco, 1987
- Pereira, M. *Istanbul: Aspects of a City*, Bles, 1968
- Perowne, S. *The End of the Roman World*, Hodder & Stoughton, 1966
- Piganiol, A. *L'empire chrétien*, Paris, gözd.geç.bas.1972 (1947)
- Randers-Pehrson, J.D. *Barbarians and Romans: The Birth-Struggle of Europe AD 400-700*, University of Oklahoma Press, Norman, 1983
- Randsborg, K. *The First Millennium AD in Europe and the Mediterranean*, Cambridge University Press, 1991
- Rehm, W. *Der Untergang Roms im abendländischen Denken* (Das Erbe der Alten, cilt 18), Leipzig, 1930
- Remondou, R. *La crise de l'empire romain: de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris, 1964
- Rodley, E. *Byzantine Art and Architecture: An Introduction*, Cambridge University Press, 1994
- Rollins, A.M. *The Fall of Rome: A Reference Guide*, McFarland, Jefferson, 1983
- Rousseau, P. *Ascetics, Authority and the Church*, Oxford University Press, 1979
- Runciman, S. *Byzantine Civilization*, Arnold, 1933
- *Byzantine Style and Civilization*, Penguin, 1975, 1981
- Sas-Zaloziecky, W. *Die altchristliche Kunst*, Frankfurt, 1963
- Scarre, C. *Chronicle of the Roman Emperors*, Thames & Hudson, 1995
- Seeck, O. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Stuttgart, 1910-1914
- Singleton, B. *Italy in the Early Christian Period*, Cambridge University Press, 1996
- Smith, J.H. *The Death of Classical Paganism*, Scribner, New York, 1976
- Sordi, M. *The Christians and the Roman Empire*, Routledge, 1994
- Stein, E. *Geschichte des spätromischen Reichs, I, vom römischen zum byzantinischen Staate* (İ.S.284-476), Viyana, 1928 (*Histoire du bas-empire* başlığıyla Fransızca çevirisi J.R. Palanque tarafından yayınlanmıştır, Paris, 1949, 1968)
- Stevenson, J. *Creeeds, Council and Controversies*, S.P.C.K., gözd.geç.bas., 1989 (ilk baskı 1966)
- Talbot Rice, D. *Byzantine Art*, Oxford University Press, 1935, Pelican, gözd.geç.bas., 1952, 1968 (1954)
- *The Byzantines*, Thames & Hudson, 1962
- Temple, R. (der.) *Early Christian and Byzantine Art*, Element 1990
- Thompson, E.A. *A History of Attila and the Huns*, Oxford University Press,

- 1948, Greenwood Press, Westpoint, 1975 (gözd.geç.bas. The Huns başlığı altında, Blackwell, 1996)
- *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*, University of Wisconsin Press, Madison, 1982
- Vasiliev, A.A.** *History of the Byzantine Empire*, 2cilt, University of Wisconsin Press, Madison, 1961
- Vogt, J.** *Kulturwelt und Barbaren: Zum Menschheitsbild der spätantiken Gesellschaft*, Wiesbaden, 1967
- *The Decline of Rome*, Weidenfeld & Nicolson, 1967 (1965)
- Viyonis, S.** *Byzantium and Europe*, Thames & Hudson, 1967
- Walbank, F.W.** *The Awful Revolution*, Liverpool University Press, 1969
- Wallace-Hadrill, J.M.** *The barbarian West AD 400-1000*, 5.baskı, Blackwell, 1985 (ilk baskı Hutchinson, 1952)
- Weitzmann, K. (der.)** *The Age of Spirituality*, New York, 1979
- Wes, M.A. (der.)** *The Transformation of the Roman World: Gibbon's Problem after Two Centuries*, University of California Press, Berkeley, 1966
- Wharton, A.J.** *Refiguring the Post-Classical City*, Cambridge University Press, 1996
- Whitton, M.** *The making of Orthodox Byzantium*, Macmillan, 1996
- Womersley, D.** *The Transformation or the Decline and Fall of the Roman Empire*, Cambridge University Press, 1989
- Yoffee, N. Ve Cowgill, C.L.** *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, University of Arizona Press, Tucson, 1988
- Young, G.** *Constantinople*, Barnes & Noble, New York, 1992
- Zosso, F. Ve Zingg, C.** *Les empereurs romains 27 av.J.C. - 476 ap.J.C.*, Paris, 1994

DİZİN

Dizin; tüm bölümleri, ekleri ve kaynakça içindeki Latin ve Yunan yazarları kapsar.
Notlar dizin dışında bırakılmıştır.

Harita ve resimlerin sayfa numaraları italikle gösterilmiştir.

- Abu Mina Kilisesi: 118
Acacius: 58, 87, 185, 212, 216
Adams, B.: 32, 172, 174, 212
Adrianople (Edirne): 42
Aelia Eudoxia: 54, 73, 74, 76, 77, 177, 181
Aelia Galla Placidia, bkz. Placidia, Galla: 73
Aelia Verina: 78, 181, 208
aenikon (toprak vergisi): 157
Aetius: 3, 27, 28, 74, 151, 180, 198, 208
Afrika, Kuzey Afrika: 10, 16, 26, 28, 29, 63, 92, 93, 130, 144, 145, 149, 155, 156, 172, 179, 180, 184, 186, 196, 198, 200, 210, 3
Akheiropoiotos Kilisesi: 107, 208, 25
Akhunlar: 54
Ak Manastır, Hermupolis: 116, 187
Alahan: 110-113, 27
Alanlar: 50, 121, 123
Alaric I: 7, 25-27, 33, 44, 52, 53, 125, 140, 149, 151, 171, 198; portresi: 181, 202; Roma'yı yağmalaması: 3, 28, 207
Ambrosius: 10, 88, 167, 174, 187
Ammianus Marcellinus: 53
Anastasius I: 3, 43-45, 54, 61, 68, 69, 71, 78, 80, 121, 125, 152, 157, 174, 177, 180, 186, 199
Anderson, W.B.: 5, 51, 98, 167, 6, 20, 37, 38
Angora (Ankyra, Ankara): 2, 114, 168
Antimezar: 102, 189, 20, 40; Galla Placidia'nın: 3, 28, 73, 74, 20; Ravenna: 101, 20, 40
Ankara bkz. Angora: 2, 114, 165
Anthemius (imparator): 61, 162, 178, 179
Anthemius (praetor vali): 80, 118, 176
Antakya (Antiokheia): 13, 21, 23, 40, 84, 86, 91, 96, 54, 90, 97, 100, 105, 115, 160
Aphrodisias: 131, 166, 194
Aquilaia: 9, 10, 91, 144, 147, 176, 180, 194
Arbogast: 147, 181
Arcadius: 3, 17, 26, 47, 48, 50, 52, 60, 61, 73, 75, 76, 81, 84, 90, 118, 120, 124, 147, 148, 175, 179, 181, 192, 193, 6; Hıristiyanlık: 25, 81, 85, 94, 96, 141; Paganlık: 80-82, 136, 181, 182, 188, 197, 213; İran: 22, 53, 54; portreleri: 124, 161, 193
Ardaburius: 64, 178
Arelate (Arles): 11, 168, 199
Ariadne: 68, 75, 78, 80, 125, 180, 184, 16
Arius tarikatı, Ariuşçuluk: 87, 88, 151, 170, 174, 184, 200, 202, 212
Aristokrasi, soylular sınıfı: 67, 201
Armenia: 147, 166, 177
Aspar: 64-66
Ataulf: 27, 53, 73, 151; Galla Placidia: 3, 28, 73, 74, 101, 102; Galya: 11, 27, 29, 39, 40, 47, 57, 75, 144, 145, 151; İspanya: 27, 29, 140, 151
Athanasius: 180
Athenais: 76, 78
Atina: 19, 78, 81, 96
Augusta: 11, 12, 64, 68, 73-75, 124, 128, 1167, 168, 180, 181, 188, 194, 197
Augusta Trevirorum: 11, 12, 124, 168, 181, 188, 194, 197
Augustine, Saint (Aziz Augustinus): 167, 182
Aurelianus: 7, 8, 10, 11, 167
Aurelius, Marcus: 11, 15
Aureolus: 9
Avianus (Avienus): 209
Ayasofya: 97, 102, 108, 156, 159, 189, 197
Ayaş: 133, 191, 34
Ayatekla: 111
Aziz Hieronimos: 7, 53, 192, 206
Bagawat, El: 132, 192
Barbarlar: 22, 28, 32, 34, 36, 44, 48, 56, 59, 66, 72, 125, 146, 172, 174, 176, 182, 198
Barberini fildişi: 70, 125
Basil (Kaisareialı aziz): 90
bazilikalılar: 100, 107, 108
Baynes, N.: 2, 48, 164
Belisarius: 154, 156, 160, 198, 200
Bergama: 2
binyl: 138
Bonifatius: 74, 196
Bostra Bosra: 116
Britanya: 16, 25, 35, 88, 120, 138, 139, 167, 191
Brusa, bkz. Prusias ad Hypium: 2
Burgundlar: 151, 198
Bury, J.B.: 67, 69, 171, 178
bürokrasi: 33, 173, 176; bkz. yönetim
Byron, R.: 139
Calvin, John: 94
Cameron, A.: 2, 30
Caracalla: 17
Carthago Nova (Cartagena): 149, 151, 177, 200
Cennet Cehennem: 114
Chalchedon, bkz. Khalkedon Konsülü: 22, 58, 75, 84, 85, 88, 89, 168, 170, 178
Châlons-sur-Marne: 74
Chambers, Mortimer: 58, 175, 178, 179
Cilicia, bkz. Kilikia
Claudianus: 52, 54, 61, 126
Claudius Gothicus: 11
Clovis: 151, 198, 199
colonia Gallienana: 9
Commodianus: 209
Confessiones (Augustinus): 208
Constantina: 11
Constantine I. Büyük: 221
Constantius I Chlorus: 221
Constantius II: 221
Constantius III: 221
Corycus, bkz. Kız kalesi: 131, 133
Cyril, İskenderiyeli: 88, 170, 180
Dağ pazarı (Dalisanodus): 112
Deir-el-Abiad: 116
Delmatius: 144
depemler: 27, 105, 119, 121, 170
dil; Yunanca: 21, 40, 76, 93-97, 146, 208, 209, 212; Latince: 84, 95-97, 208, 209, 212
hukuk: 61, 81, 156, 168, 177, 214
Diofizitlik: 85, 86
Diolectianus: 7, 11, 13, 15, 179

diptikler: 124, 125, 181, 3, 11
 Dochaerd, R.: 30
 Dodds, E.R.: 90, 182
 Doğu Avrupa: 41, 44, *Harita 4*
 Doğu İmparatorluğu: i, v, 1, 2, 24, 28, 40, 41, 176; imparatorlar: 3, 15-17, 28, 43, 47, 51, 56, 61, 63, 65, 67, 72, 74, 76, 78, 80, 87, 172, 177-179, 206, 213, 215; imparatoriçeler: 73, 80; edebiyat 93, 96, 137, 177; Persler: 44; bugünün dünyasıyla ilişkisi: 31; Batı İmparatorluğu: 47, 59; dış tehditler: 48, 50, 52; maliye: 55, 59, 174; ayrıca bkz. Roma
 Donatistik: 88, 89, 149
 Downey, G.: 50, 176
 Dracontius: 209
 Edirne (Hadrianapolis): 47, 48, 147, 170
 El Bagavat: 192, 35
 Emerita (Merida): 151
emergia: 40
 Ephesos (Efes): 108, 124, 166, 26, 36
 Ephesos Konsülü: 85, 90, 128, 170
 Eudoxia, Aelia (II): 54, 73, 77, 177, 14
 Eudoxia, Licinia: 76, 172
 Eugenius: 147, 181, 197
 Eunapius: 212
 Euric: 151, 186
 Eutropius: 52, 76, 179, 193, 36; portreleri: 124
 Evagrius: 91
 Fausta: 144, 197
 Felix: 74, 180, 206
 Ferrill, A.: 25, 171, 173, 178, 197, 216
 maliye: 39-45, 69, 174; Iustinianus: 69, 157, 159; Batı İmparatorluğu: 29, 36; bkz. vergiler fildişleri: 124, 125, 182, 194, 3, 11, 32
 Firuz: 53, 54, 177
foederati: 43, 147, 151, 175, 197
 Fossati, G.: 43
 Franklar: 151, 199
 Fravitta: 50, 52, 61, 176
 Freeman, E.A.: 37, 165, 174
 Fulgentius: 10, 167, 209
 Gainas: 44, 50, 542, 61, 72, 176, 204
 Gaiseric: 27, 28, 64, 89, 149, 151, 170; Kartaca: 88, 93, 149, 175, 193; Marcianus: 3, 24, 47, 55, 61, 64, 76, 120
 Galerius: 11, 13, 15, 168
 Galla Placidia: 28, 73, 101, 180, 12, 20, 21
 Gallienus: 7, 9, 10, 15, 168
 Galya: 27, 39, 40, 47, 57, 75, 145, 149-151
 Genserich: 28, 64, 89; bkz. Gaiseric
 Gerasa (Jerash): 116, 133, 192
 Germenler: 10, 29, 31, 35, 39, 48, 50; Ariusçuluk: 88; orduda: 29, 43-45, 57, 171; Edirne'de: 71; Doğu İmparatorluğu: 44, 47, 53, 64, 66; Orestes: 29, 44, 57, 173; Roma 3, 28, 35, 53, 88, 170
 Geta: 17
 Gibbon, Edward: 22, 30, 34, 36, 73, 83, 165
 altın: 27, 29, 66, 69, 130, 135, 159, 168, 174, 2, 4, 5, 7, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 30
 Gotlar: 11, 91, 173, 176
 Gough, M.: 125, 189, 190
 Gratianus: 16, 47, 147, 169
 Saray (Konstantinopolis'deki Büyük): 19, 24, 192
 Gregorius (Naziansuslu): 4, 88, 199
 gümüş: 29, 66, 128, 135, 156, 159, 174, 176, 180, 195
 güvercin motifi: 128, 129
 hac: 111, 114
 Hadas, M.: 95, 188, 208

Hadrianopolis bkz. Edirne
 Hannibalianus: 144
 Havariler (kilisesi, Konstantinopolis): 102, 108, 116, 160, 202, 20
 Haywood, R.M.: 83, 171, 183, 200, 208, 216
Henotikon (Zenon): 58, 68, 87, 133, 178, 185, 212
 Hephtalite'ler: bkz. Akhunlar
 sapkınlıklar: 84-88, 146, 155, 178, 184, 208, 212
 Hermupolis (Deir-el Abiad): 116
 Hıristiyanlık: 25, 81, 85, 94, 141, 143, 155, 196
 Kutsal Bilgelik: 104
 Küçük Asya: 2, 13, 20, 40, 44, 52, 112, 130, 104, 107, 108, 112, 130, 164-166, 179, 28
 Honoria: 73, 75
 Honorius: viii, 17, 23, 25, 27, 47, 61, 73, 81, 125, 147, 151, 171, 178, 180, 199, 2, 3
 Hunlar: 3, 27, 48, 52, 74, 75, 88, 146, 168
 Hydatius: 151, 209
 Illus: 78, 82, 179, 182
 İonia: 2; kiliseleri: 115
 İovianus: 16, 144-146, 204
 Isauria (İsara, İsaurya): 2, 66, 108, 111, 166, 190, 191; kiliseleri: 111
 İulianus (Mürted): 142, 144, 158, 182, 201, 204
 İulius Nepos: 206, 222
 İusta Grata Honoria: 74, 222; Honoria: 72, 73, 75, 180
 İustinus I ve İustinianus: 222
 İustinianus I: 153-163; portreleri: 161
 İber yarımadası: 151
 imparatorlar: 45, 61, 204; tanrısallık: 123, 136
 imparatorluk: bölünmesi: 13, 15-17, 61, 144, 205
 imparatoriçeler: 73, 80, 128, 213, 17; portreleri: 161, 181, 200
 İskenderiye: 13, 19, 21, 23, 24, 68, 84, 86, 87, 89, 90, 94, 96, 118, 124, 127, 128, 168, 170, 179, 183, 185-187, 207
 İspanya: 27, 29, 138, 140, 149-151, 180, 197-200, 210
 İtalya: 3, 7, 10, 15, 26, 28, 55, 71, 75, 102, 108, 118, 137, 144, 156, 170, 173, *Harita 1*
 Jerash: 133
 John Chrysostom: 181, 182, 187, 212, 213
 Jones, A.H.M.: 10, 145, 171, 180, 185, 217
 Kaegi, W.E.: 31, 173, 184, 200, 216
 Kal'at Sim'an: 115, 191, 29
 Kale: 2, 54, 114, 118, 120, 131, 190, 196, 197, 208
 Kappadokia: 2, 45, 96, 156, 166, 186, 200
 Kartaca: 88, 93, 149, 173, 191, 195
 Kasr İbnivardan: 116
 Katakompalar: 133; Mezarlar: 133, 134, 188, 192, 198
 Kavad I: 53, 54, 176
 Keşiş yaşamı: 10, 88-92
 Khalkedon, Khalkedon Konsülü: 22, 57, 58, 75, 85, 88, 168, 170
 Kharga Oassisi (Hariç Vadi): 192
 Kız Kalesi: 114
 Kilikia: 107, 108, 111, 114, 131, 132; Mozaikler: 102, 126, 128, 130, 131, 155, 159, 161, 184
 Kilise konsülleri: 81, 165
 konsüller: 79, 124, 184
 Komutanlar: 30, 33, 43, 47, 48
 Konstantinopolis: 62, 68, 72, 75, 76, 82-84, 89, 96, 102-104, 106, 108, 109, 118
 Korigos, bkz. Kız Kalesi

- Korinthos: 107, 122
 Krautheimer, R.: 115, 167, 169, 184, 188, 190, 194, 196, 198, 216
 Kristoloji sürüşmesi: 4, 84
 kubbeler: 102, 104, 109, 112, 115, 128, 159
 Kudüs: 10, 77, 78, 116, 170, 195, 200
 Kuşhanlar: 54
 Kutsal Kitap: 159, 196, 208
 Kuzey Afrika: vii, 16, 27, 63, 144, 187, 210; kül-
 türü: 93, 149; Vandal istilas: 149, 172, 198
 Kültürel süreklilik: 71
 Leon I (Doğu İmparatoru): 108, 206, 212; Isa-
 uria: 2, 44, 64, 67, 68, 107, 109, 111, 166, 178,
 179, 188, 190, 199, 216; *solidus*ları: 55
 Leo I (papa): 2, 3, 36, 44, 50, 58, 61, 64-66, 68,
 77, 78, 84, 88, 99, 101, 111, 118, 130, 131, 153,
 177-180, 182, 184, 185, 187, 202, 206; Manike-
 istler: 88, 200; Kal'at Sim'an: vi, 113-115, 191,
 192; San Giovanni in Laterano: vi, 100-102,
 206
 Leontius: 76, 78, 179, 181, 207, 216
 Licinius: 12, 20
 edebiyat, Yunan: 92, 96, 145, 149, 212; Latin:
 71, 95, 96, 149, 212; Kuzey Afrika: 93
 Lombardlar: 156
 Trakya Uzun Duvarı: 207
 L'Orange, H.P.: 98, 189, 193, 217
 Lucas, C.: 33, 173
 Lusitania: 151
 Lykia: 2, 81, 115, 214
 Macrobius: 209, 210
 Magnentius: 144, 197
 Magnus Maximus: 47, 147, 176, 197
 Majorianus: 39, 66, 151, 172, 178, 179, 198,
 205
 Makedonya: 66, 193, 197
 Manikeistler: 88, 200
 yazmalar: 135
 Marcellinus, Ammianus: 53
 Marcianus: 3, 24, 47, 55, 61, 64, 76, 122, 176,
 179, 182, 192-194
 Marcus Aurelius: 11, 15
 Mareotis (Maryut): 118
 Marinus: 186, 213, 214
 Marioloji: 75, 90, 128; mozaiklerde: 184
 Mark the Deacon: 213
Martyrium: 100, 115, 116, 189, 191
 Maximianus: 7, 8, 11, 15, 169, 194, 202
 Maximinus I Thrax: 11
 Maximus, Magnus: 47, 147, 172, 176, 179, 197
 Mediolanum: 7, 10, 148, 166, 206; kiliseleri:
 103, 166; Konstantinopolis: 58
 Merida: 151
 Meryem Ana, Ephesos: 76, 85, 88, 105, 128, 26
 Meryem Ana, Cennet Cehennem: 114, 128
 Meryemlik: 109, 111, 113, 190
 Mısır: 16, 20, 40, 58, 84, 89, 91, 93, 117, 118,
 178, 35; kiliseleri: 116, 118, 136, 31; Monofizit-
 lik: 89, 91; şairleri: 93
 Miletos: 166
 Mimarlık: 81, 135-136, ayrıca bkz. kiliseler
 Momigliano, A.: 83
 Mongus, Petrus: 58, 87, 214
 Monofizitlik: 54, 77, 85, 86, 89, 185; Aelia Eu-
 doxia II: 54, 73, 74, 76, 177, 181, 14; *Henotikon*:
 58, 68, 85, 133, 178
 Montanistlik: 88, 90, 200
 Mopsuestia (Misis): 131, 132, 195, 33
 Mozaikler: 20, 102, 127, 128, 130, 131, 133,
 159-161, 194, 202, 41, 42; Ravenna: 130, 41, 42
 Moss, H. St.J.B.: 21
 Tanrının Anası Kilisesi: 76; Gerizim Dağı: 116
 Myra: 2, 115
 Naissus (Niş): 11, 73
 Narses: 156, 201
 Neos Ankhialos: 107, 190, 201
 Nepos, Iulius: 56, 57, 66, 172, 178
 Nestorius: 75, 88, 90, 170, 186
 Nikomedia (İzmit): 13, 14, 168, 186
 Nikopolis ad Istrum (ad Haemum): 122
 Nonnus: 213
 Notitia Dignitatum: 210
 Novasyonizm: 88
 dikilitaşlar: vii, 146
 Odoacer (Odoacar): 3, 29, 37, 57, 71, 173,
 174, 179, 180
 Olba Diocaesarea (Ura-Uzuncaburç): 114,
 190
 Olympiodorus: 213
 Oman, C.W.C.: 72, 180, 200
 Orestes: 29, 31, 44, 56, 57, 172
 Origen: 94
 Orosius: 180, 210
 Paganlık: 81, 180, 197, 212
 Palladius: 212
 Pamphylia: 2, 64, 115
 Bakireye Övgü (Proclus): 90
 Paulinus (Nolali): 175, 199, 211
 Pausanias: 166
 Pelagius: 9, 88, 198, 206
 Perge: 2,
 Pergamon: 2
 Pers ülkesi: 53, 54
 Petrus Mongus: 58, 87, 214
 Petrus Sabbatius: 153; bkz. Iustinianus I
 Philostorgius: 186, 214
 Placidia, Galla: 28, 73, 101, 180, 12, 20, 21
 Pope, Alexander: 91
 papalar: 28, 36, 37, 58, 89, 205; Roma: 10; ay-
 rıca bkz. I. Leo
 portre sanatı: 123, 124
 Portekiz: 151
 yoksulluk: 31, 32, 34, 45, 76, 145, 170, 174, 210
 Priscus: 214
 Probus: 11, 168, 32
 Proclus: 81, 90, 182
 Procopius: 4, 28, 122
 Peygamberler, Havariler ve Şehitler Kilisesi,
 Gerasa: 116
 Prudentius: 211
 Prusias ad Hypium (Prusa): 2
 Pulcheria: 64, 73, 75, 180, 13; Marcianus: 52;
 marioloji: 90
 Pyrasos: 107, 90
 Quadi: 52
 Quedlinburg İtala: 135, 195
 Ravenna: 2, 10, 55, 59, 73, 74, 99, 101, 128,
 130, 148, 160, 172, 176
 Ravenna, Başkent olarak: 148, 206; kiliseleri:
 74, 189, 21, 44; Konstantinopolis: 102, 103;
 mozaikleri: 130, 161, 189, 41, 42
 Recharius: 151
 Roma İmparatorluğu: 13, 17, 27, 33, 57, 59,
 63, 71, 90, 121, 138, 210
 Roma, başkent olarak: 7; mozaikler: 202; yağ-
 malanması: 3, 7, 25; ayrıca bkz. Batu İmparato-
 rluğu
 Resimler: 102, 125, 127, 128, 133, 134, 136,
 161, 195, 35
 Romulus Augustulus: 21, 56, 57, 168, 172, 5
 Rufinus: 47, 51, 61, 147, 176
 Runciman, S.: 21, 165, 170, 188

- Rutilius (Claudius) Namatianus: 10, 167, 211
 S. Giovanni Evangelista, Ravenna: 189, 21
 Sabbatius: 1; bkz. Iustinianus I
 St Euphemia: 103
 St George, Thessalonika: 130, 190
 St John the Baptist (Vaftizci Yahya), Gerasa: 133
 St John (Sen Jan), Ephesos: 108, 206
 St John Lateran (San Giovanni in Laterano), Roma: 101
 St John Studios, Konstantinopolis: 23
 St Mary Chalcooprata, Konstantinopolis: 180
 St Nicholas, Myra (Demre): 115
 St Panteleimon, Aphrodisias (Ovacık): 131
 St Thekla, Meryemlik: 111, 195; bkz. Ayatekla
 Salvianus: 34, 39, 174, 211
 San Giovanni e Paolo, Roma: 19
 San Giovanni in Fonte, Ravenna: 102
 San Pietro, Roma: 188, 195
 San Pietro, Vincoli: 100
 San Stefano, Verona: 103
 San Vitale, Ravenna: 160, 202, 41, 42
 Santa Maria Maggiore, Roma: 100
 Santa Sabina, Roma: 100
 Santo Stefano Romano, Roma: 100
 lahitler: 136, 194, 196
 saraylar: 11, 18, 20, 24, 32, 56, 66, 68, 75, 99, 102, 105, 109, 118, 122, 128, 131, 168, 192
 Sarmatlar: 146
 senato: 9, 21, 23, 57, 59, 64, 78, 82, 176, 197
 Serdica: 12, 168
 Serena: 73
 Severus (Septimius): 17, 174
 Sicilya: 198, *Harita 1*; mozaikler: 130
 Side: 115, 166
 Sidonius Apollinaris: 39, 167
 sikkeler: 29, 44, 54, 61, 71, 69, 135, 168, 174, ayrıca bkz. *soliduslar*, *tremissisler*
 Simeon (Sütuncu Aziz): 91, 115, 187, 191, 30
 Simplicius: 58
 Sirmium: 11, 12, 106, 145, 169, 190
 Socrates (Scholasticus): 183, 214
 Serdica (Sofya): 12, 168
 Sohag: 116, 31
Soliduslar: 29, 55, 125, 135; Aelia Eudoxia II: 14; Aelia Verina: 15; Galla Placidia: 12; Honorius: 2; Leon I: 8; Pulcheria: 13; Romulus Augustulus: 5; Theodosius II: 55, 7; Valentinianus III: 55, 4
 Souter, A.: 96, 188
 Sozomen: 76, 176, 214
 Stilicho: 47, 51, 52, 73, 125, 176, 199, 209, 3
 Su kemerleri: 157
 Sulpicius Severus: 212
 Suriye: 20; kiliseleri: 115, 29; Monofizitlik: 86, 88, 133, 185, 186; mozaikler: 160, 202
 surlar; Konstantinopolis: vi, 23, 118, 119-122, 139, 169, 192; Trakya: 50Süevler: 151, 172
 Symmachus: 168, 182, 194, 197, 212
 Synesius: 45, 176, 214
 takılar: 57
 Tevrat: 128, 136
 Theoderic (Theodoric): 68, 173; anıtmezarı: 40
 Theodora: 153, 155, 161, 200, 202, 41, 42
 Theodoret: 214
 Theodosius I: 16, 17, 47, 71, 120, 147, 3, 39
 Theodosius II: 2, 16, 27, 39, 63, 75, 124; kilise yaptırması: 118; Paganlık: 82; sur yaptırması: 118, 120, 1
 Theodosius (Macrobius): 210
Theotokos: 76, 85, 90
 Thermopylae: 122
 Thessalonika: 12, 65, 96, 105, 107, 122, 130; başkent olarak: 12, 96, 168, 8; kiliseleri: 107, 25; mozaikleri: 130; surları: 122
 Thomas Aquinas, Aziz: 94
 Thompson, E.A.: 176, 189, 218
 Toprak vergisi, bkz. *arikon*: 33, 157
 Trakya: 66; surları: 44, 50, 121, 122
 Ticinum (Ticino): 10
 Tome (Papa I. Leo): 58, 87, 181, 184, 213
 Trapezus bkz Trabzon: 108
Tremissisler: 29, 16
 Tribigild: 50, 52, 176
 Trier: 11, 124, 166, 181, 188, 199, 211
 Ura-Uzuncaburg: 114, 190
 Urbicius: 78
 Üniteryenler: 87
 vaftiz: 76, 98, 102, 112, 115, 130, 132, 184, 198
 Vaftizhane Ortodokslar - Ravenna 86, 87, 111
 Valens: 16, 47, 48, 87, 145, 168, 170
 Valentinianus I: 10, 16, 47, 82, 145, 168
 Valentinianus II: 10, 55, 147, 169
 Valentinianus III: 3, 17, 28, 39, 55, 63, 73, 167, 170, 179, 192, 4; vergilendirme: 39
 Valerianus: 7, 15
 Vandallar: 27, 28, 50, 62, 64, 149, 155, 156, 157, 178, 180, 197
 Vergilius Vaticanus: 135
 Verina, Aelia: vi, 67, 78, 181, 207
 Verona: 9, 10, 103
 Vincoli: 100, 206
 Vizigotlar: 25, 34, 52, 53, 147; Edirne'de: 47; Galla Placidia: 73; Galya'da: 27, 57, 151, 199
 Wallia: 27, 151, 199
 Wesley, John: 88, 186
 Yahudiler: 82, 92, 156, 182, 212
 Yazdagird I: 53, 177
 Yunanistan: 2, 52, 107, 108, 127, 145
 Zenon: 3, 23, 43, 44, 50, 56, 58, 61, 66, 68, 71, 78, 85, 89, 108, 116, 132, 172, 178, 185, 190, 215; ayaklanma: 16, 28, 67, 78, 80, 149, 155, 159, 175, 197, 200
 Zosimus: 22, 32, 82, 169